

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ İQTİSAD UNİVERSİTETİ

AĞAMALI FƏZAIL RƏHİM OĞLU
Tarix elmləri doktoru

XVIII ƏSRİN II YARISI
- XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
QUZEY AZƏRBAYCAN XANLIQLARINDA
SOSIAL - İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
20.11.2007-ci il tarixli 1198 saylı
əmri ilə dərs vəsaiti kimi tövsiyə edilmişdir.

Bakı - 2007

A 30

Elmi redaktoru: t.e.d., prof. T.MUSTAFAZADƏ

Rəyçilər: prof. F.MƏMMƏDOV
dos. C.MUSTAFAFAYEV

Ağamalı Fəzail Rəhim oğlu. XVIII əsrin II yarısı - XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarında sosial-iqtisadi münasibətlər.
Dərs vəsaiti, Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2007, 280 səh.

Dərs vəsaitində XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarında sosial-iqtisadi münasibətlər kompleks şəkildə tədqiq edilmiş, xanlıqların idarəçilik sistemi, xanlıqlar dövründə mövcud olan bütün torpaq mülkiyyət formaları, ticarət və verginin səciyyəvi xüsusiyyətləri, torpaq mülkiyyətçiləri ilə onu becərənlər arasındakı münasibətlər hərtərəfli araşdırılmışdır.

Kitab ali məktəblərin tarix fakültəsinin tələbələri, magistrlər və Azərbaycan tarixinin tədrisi ilə məşğul olanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

A 0503020307 2007
M-658(07)

© «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2007.

GİRİŞ

Dünyanın ən ulu xalqlarından biri kimi bəşəriyyətin inkişaf tarixində özünəməxsus yer tutan Azərbaycan, həm də dövlət quruculuğunun qədimliyi ilə səciyyələndir. Belə ki, hələ miladdan əvvəl üçüncü minillikdən başlayaraq ulularımız dövlət quruculuğu prosesinə başlamış, məmləkətimizdə ilk dövlət qurumları meydana gəlmişdir. Bu o deməkdir ki, xalqımızın dövlətçilik ənənələrinin beş min ilə yaxın tarixi vardır. Hələ miladdan qabaq ölkəmizin ərazisində meydana gələn Manna, Atropatena, Albaniya dövlətləri öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq uğrunda xarici istilacılarla qarşı zaman-zaman mübarizə aparmış, tarixin müəyyən məqamlarında xalqımız öz dövlətçiliyini itirsə də, müstəqillik uğrunda mübarizəni bir an belə dayandırmamışdır. Orta əsrlərdə xalqımızın yaratdığı qüdrətli Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər dövlətlərinin varlığı dediklərimizə sübutdur. Azərbaycanın Səfəvilər dövləti XVII əsrdə öz xarakterini tədricən dəyişdi, iranlaşdı, qonşu ölkələrə hücumlarının ardı-arası kəsilmədi və nəticədə xalqımız öz müstəqilliyini yenə də itirdi. Bu vəziyyət XVIII yüzilliyin birinci yarısının sonlarına qədər davam etdi. Həmin yüzilliyin 40-cı illərində xalqımız yenə öz dövlət müstəqilliyinə nail oldu. Doğrudur, Azərbaycan ərazisində vahid dövlət deyil, kiçik feodal dövlətləri yarandı və hər bir şəhər ətrafında müstəqil və yarım-müstəqil feodal dövlətləri - xanlıqlar meydana gəldi. Araz və Kür çayları arasında Qarabağ, Zəngəzur sıra dağlarından Araz vadisinə qədər uzanmış ərazidə Naxçıvan, Göyçə gölündən Araz çayınadək ərazidə İrəvan, Murovdağ silsiləsindən Kür çayınadək Gəncə, Şirvan düzənliyində isə Şamaxı xanlığı yarandı. Azərbaycanın şimal-qərbində Şəki xanlığı, Abşeron yarımadasında Bakı xanlığı, şimal-şərqdə, Xəzərin qərb sahilində Quba və Dərbənd, cənubda Salyan, Cavad və Lənkəran xanlıqları meydana gəldi. Arazdan cənubda Təbriz, Urmiyə, Ərdəbil, Xoy, Qaradağ, Sərab, Marağa, Maku xanlıqları yarandı. Bu xanlıqlar-suveren Azərbaycan dövlətləri XIX yüzilliyin əvvəllərinə, Azərbaycanın şimal ərazisinin çar Rusiyası tərəfindən işğalına, Azərbaycanın çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilməsinə qədər yaşadı. Xalqımız on beş ildir ki, artıq öz müstəqilliyinə yenidən qovuşmuşdur və şübhə yoxdur ki, «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi daimidir, əbədidir, dönməzdir, sarsılmazdır».

Son on ildə istər tarixin qədim qatlarına söykənən dövlətçilik ənənələrimizə və istərsə də bütövlükdə xanlıqların tarixinə diqqət artmışdır. Bu dövrün keçmiş sovet tarixşünaslığında zəif, qərəzli işıqlandırıldığını nəzərə alaraq, biz də xanlıqların tarixini tədqiq etmək qərarına gəldik.

20-yə yaxın xanlığın tarixini bir kitabda bütünlüklə araşdırmaq imkan xaricində olduğundan qarşımıza ancaq Quzey xanlıqlarda sosial-iqtisadi münasibətləri tədqiq etməyi məqsəd qoyduq. Mövzu seçiminin elmi aktuallığı onun tarixşünaslıqda indiyədək geniş və müstəqil tədqiqat obyektinə olmaması ilə

izah oluna bilər. Bu boşluqları doldurmadan xanlıqlar dövrünün tam elmi mənzərəsini yaratmaq mümkün deyil. Xanlıqlarda sosial-iqtisadi münasibətlərin tədqiqi həm də, müəyyən mənada, siyasi aktuallığa malikdir. Çünki dövlətçiliyimizin gün-gündən möhkəmləndiyi bir dövrdə dövlətçilik tariximizdə özünəməxsus yer tutan xanlıqlar tarixinin öyrənilməsi, şübhəsiz ki, dövlətçilik ideyalarının möhkəmlənməsinə kömək edə bilər.

Dərs vəsaitində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq, problemə dair məsələlərin hərtərəfli işıqlandırılması üçün bütün məxəzlərə, arxiv sənədlərinə müraciət edilmiş, onlardan lazımi qaydada istifadə olunmuşdur.

Problemin araşdırılmasında milli liderimiz, ulu öndər Heydər Əliyevin tariximizin öyrənilməsi və təbliği, xalqımızın, dövlətçilik ənənələrimizin və respublikamızın ətrafında ermənilərin yaratmış olduğu informasiya blokadasının dağıdılması sahəsində fərman, sərəncam və göstərişləri, ayrı-ayrı rəsmi mərasimlərdə söylədiyi çıxış və nitqlər istiqamətverici metodoloji əsas kimi götürülmüşdür.

Keçmiş SSRİ və Azərbaycan tarixşünaslığında müəyyən əsərlər yazılmasına baxmayaraq, «Quzey Azərbaycan xanlıqlarında sosial-iqtisadi münasibətlər» mövzusu indiyə kimi xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Keçən əsrdə Oktyabr çevrilişindən əvvəlki dövrdə bu çoxcəhətli mövzunun ayrı-ayrı məsələləri ilə burjua-zadəgan tarixçiləri və Qafqazda olmuş səyyahlar, müxtəlif yüksək vəzifələrdə işləmiş çar məmurları məşğul olmuşlar. Əfsus ki, onların məqsədi heç də Azərbaycan tarixini tədqiq etmək, onu olduğu kimi öyrənilməsinə çatdırmaq deyildi. Bu müəlliflərin başlıca məqsədi çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə haqq qazandırmaq idi. Bununla yanaşı, həmin şəxslər bizə zəngin, mənba əhəmiyyətli tarixi materiallar miras qoyub getmişlər.

XVIII əsrdə Azərbaycanda Rusiyanın rəsmi nümayəndələrinin, yaxud da Azərbaycana gəlmiş ayrı-ayrı səyyahların rəsmi yazışmalarda, xatirə və yol qeydlərində də qiymətli materiallar toplanmışdır. Bu baxımdan XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanda olmuş M.Biberşteynin təsvirləri daha qiymətlidir. O öz xatirələrində Azərbaycanda, o cümlədən Şamaxı xanlığında pambıqçılıq, Bakı xanlığında zəfərançılıq və bu təsərrüfat sahəsində qadın əməyindən istifadə olunması, xanlıqlarda ipəkçilik haqqında, ümumiyyətlə, Azərbaycan xanlıqlarında təsərrüfatın bütün sahələrinə dair qiymətli məlumatlar verir. M.Bibesteyn xanlıqlarda məhsuldar qüvvələrin inkişafına mane olan hadisələr üzərində də dayanır.

XVIII əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş S.Qmelin Azərbaycan xanlıqlarının təbii zənginlikləri, zəfərançılıq, pambıqçılıq, maldarlıq, suvarma barədə məlumat verir.

XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanda olmuş Platon Zubov Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalı, xüsusilə, çəltikçilik və pambıqçılıq, torpaq məsələsi, sınıflar, sənətkarlıq barəsində məlumat verir. XVIII əsrin II yarısında yaşayıb-

yaratmış rus müəllifi öz əsərində Azərbaycanda süni suvarma, əkinçilik, taxıl ixracı, ipəkçilik, xanlıqların təsərrüfat həyatı məsələlərinə toxunur.

Azərbaycanda XIX əsr aqrar münasibətlər tarixinə M.N.Kuçayev bir neçə əsər həsr etmişdir. Doğrudur, istər bu, istərsə də bundan sonra adlarını qeyd edəcəyimiz müəlliflərin əsərlərində, əsasən, XIX əsrin aqrar tarixi məsələlərinə xeyli yer verilir. Məsələn, adını çəkdiyimiz M.N.Kuçayev xanlıqlar dövründə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət məsələsindən söhbət açaraq göstərir ki, «məskun və qeyri-məskun torpaqlardan başqa bütün daşınmaz əmlak üzərində xüsusi mülkiyyət var idi».

Azərbaycanın XIX əsr aqrar tarixini, xüsusən, kənd icmaları məsələlərini təqdid etməkdə S.A.Yegiazarovun xidmətləri böyükdür. Onun əsərlərində də XVIII əsrin ikinci yarısında Quzey Azərbaycan xanlıqlarında torpaq sahibliyi, torpaqdan istifadə, kənd icmaları və s. barədə qiymətli məlumatlar toplanmışdır. Bu baxımdan İ.A.Baxtadzenin, S.Bronevskinin, P.Q.Butkovun, N.Dubrovinin, V.İvanenkonun, B.S.Esadzenin, Orest Syominin, S.L.Avalianinin və inqilabdan qabaqkı başqa qafqazşünasların əsərlərində verilən məlumat və materiallar da tədqiq üçün çox qiymətlidir.

Adları çəkilən müəlliflərin əsərlərində Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi quruluşu, torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə, su sahibliyi və sudan istifadə formalarını, vergi və mükəlləfiyyətləri, Azərbaycan kəndlilərinin rəyiyyətlərin və rəncbərlərin, icmaçıların hüquqi və faktik vəziyyətləri və s. məsələlərin tədqiq edilməsinə təşəbbüs göstərilmişdir. Qeyd etməliyik ki, bunların heç birini elmi əsər kimi qiymətləndirmək olmaz. Göstərilən məsələləri qələmə almış müəlliflər həmin məsələlərin mahiyyətini açmağı qarşılarına məqsəd qoymamışlar. Onların başlıca vəzifəsi və məqsədi çarizmin Azərbaycanda yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasətinə haqq qazandırmaq olmuşdur. Ona görə də, həmin müəlliflərin fikir və mülahizələri birtərəfli, qərəzli xarakter daşıyır. Bundan başqa, adları çəkilən müəlliflər əsərlərində xanlıqlar dövründə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin olmamasını, bütün torpaqların xan xəzinəsinə məxsusluğunu sübuta yetirməyə cəhd göstərmişlər. Bu cür tədqiqatların məqsədi Azərbaycanın işğalından sonra torpaqların çar xəzinəsinin sərəncamına keçməsinə qanunauyğun şəkildə sübut edilməsi cəhdi idi.

Xanlıqlar dövrünün aqrar tarixi sovet tarixçilərinin də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Biz onların bəziləri üzərində dayanmağı lazım bilirik.

M.Q.Vəliyevin (Baharlının) Azərbaycan tarixinə həsr edilmiş əsərində xanlıqlar dövründə torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə məsələlərinə toxunulur.

Azərbaycanın XVIII əsr, o cümlədən xanlıqlar dövrünün sosial-iqtisadi tarixinin tədqiqi sahəsində görkəmli alim İ.P.Petruşevskinin xidməti böyükdür. Onun bir sıra məqalələrində, XVI-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və Ermənistanda feodal münasibətləri tarixinə həsr olunmuş monoqrafiyasında göstərilən xronoloji çərçivədə feodal münasibətlərinin tarixi məsələləri öz həllini

tapmışdır. Lakin onun bu əsərləri bizim tədqiqat obyektimizə ayrıca əsər kimi daxil olunmadığından, təbii ki, həmin dövr üzrə tam elmi təsəvvür yarada bilməz. Bundan başqa, alim bir sıra qeyri-dəqiqliyə və ciddi nöqsanlara da yol vermişdir. Onun Azərbaycanda təhkimçiliyin olması mülahizəsini irəli sürməsi bu qəbildəndir.

XVIII əsrin ikinci yarısında torpaq və silki münasibətlər məsələsi üzrə özünün mülahizələrini söyləmiş ilk müəlliflərdən biri də Y.A.Paxomovdur. O özünün kiçikhəcmli məqaləsində siniflər, torpaq sahibliyinin təkamülü məsələləri barəsində mülahizələrini söyləmiş və bizim fikrimizcə, bu mülahizələr obyektivdir. Lakin onun bütün torpaqların xana, xan divanına məxsusluğu, ayrı-ayrı şəxslərin torpaq mülkiyyətinin olmaması, Azərbaycanda təhkimçiliyin yoxluğunu bu amillərlə bağlaması mülahizəsi ilə razılaşmaq olmaz. Müəllifin fikrincə, yalnız XVIII əsrin sonlarından başlayaraq torpaq alqı-satqı obyektinə çevrilməyə başlamışdı.

Ə.Ubaydulinin əsərləri XIX əsrdə Azərbaycanda feodal və kəndli münasibətlərinin, torpaq sahibliyi, torpaqdan istifadə məsələlərinin tarixinə həsr olunmuşdur. Müəllif tədqiqatında XVIII əsrin sonlarında xanlıqlar dövrünə də müəyyən yer vermişdir. Bütün elmi yaradıcılığında məsələlərin qoyuluşuna düzgün yanaşan Ə.Ubaydulin, təəssüf ki, sosial qruplar və torpaq mülkiyyəti formaları məsələlərində dəqiq araşdırmalar aparmamışdır.

V.Leviatovun XVIII əsr Azərbaycan tarixinə həsr etdiyi əsərdə xanlıqlar dövrünün tarixi öz əksini tapsa da, burada xanlıqların siyasi tarixinə nisbətən geniş yer verilmiş, sosial-iqtisadi məsələlər isə zəif işıqlandırılmışdır. Müəllifin özü də bunu hiss edərək yazmışdır: «bu məsələlərin tədqiqini gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxıram».

Azərbaycanın xanlıqlar dövrü tarixinə H.B.Abdullayev iki irihəcmli əsər həsr etmişdir. Müəllif bu əsərlərində xanlıqlar dövrünün bütün tarixi məsələlərini həll etməyi qarşısına məqsəd qoymamışdır. O, əsasən, xanlıqların, xüsusən, Quba xanlığının siyasi tarixini, onların Rusiya ilə əlaqələri məsələlərini tədqiq etmişdir. Bu əsərlərdə müəyyən qiymətli materiallar toplansa da, dəyərli elmi ümumiləşmələr aparılsa da, xanlıqların sosial-iqtisadi tarixi geniş işıqlandırılmamış, bəzi tarixi hadisələrin, o cümlədən, Rusiya ilə münasibətlərin şərhində ciddi nöqsanlara yol verilmişdir.

Bəzi nöqsanlara biz Ə.Ə.Salamzadənin tədqiqatında da rast gəlirik. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda feodal münasibətləri tarixini tədqiq edən müəllif xanlıqlar dövrünə də toxunur. Ə.Ə.Salamzadə XVIII-XIX əsrlərdə Quzey Azərbaycan kəndlilərini səhv olaraq təhkimli kəndlilər sırasına qatmışdır.

Q.Q.Pisarevskinin elmi yaradıcılığı başqa istiqamət daşmasına baxmayaraq, o, Azərbaycanda, xüsusilə Zaqatala dairəsində, aqrar münasibətlər tarixinin tədqiqinə də maraq göstərmişdir. Məqalənin adından göründüyü kimi, Q.Pisarevski də Ə.Salamzadə kimi araşdırmalarında ciddi nöqsanlara yol

vermişdir. Eyni nöqsanları onun əlyazmalarında da görürük.

H.Ə.Dadaşov Azərbaycanda aqrar münasibətlərə bir məqalə həsr etmişdir. Məqalə, əsasən, kəndli islahatından qabaqkı dövrü əhatə etməsinə baxmayaraq, orada tarixi keçmişə, xüsusən xanlıqlar dövrünə də toxunulur. Bu əsərdə XVIII yüzillikdə torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə məsələləri üzərində dayanılır. Lakin H.Dadaşov da həmkarlarının səhvini təkrar edərək Azərbaycanda feodal-təhkimli münasibətlərinin mövcudluğunu sübut etməyə cəhd göstərir.

XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda aqrar münasibətlər tarixinə həsr olunmuş əsərlər içərisində İ.M.Həsənovun tədqiqatları fərqlənir. O, bir sıra məqalələrini və ayrıca monoqrafiyasını bu mövzuya həsr etmiş, yeri gəldikcə, araşdırmalarında Quzey Azərbaycan xanlıqlarında məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri məsələlərinə də toxunmuşdur.

Azərbaycanın XIX əsr kənd təsərrüfatı tarixini tədqiq etmək sahəsində Ə.S.Sumbatzadənin xidmətləri böyükdür. O öz əsərlərinin bəzilərində, xüsusilə, 1837-ci ildə Qubada baş vermiş üsyana həsr etdiyi əsərində XVIII əsrin II yarısında xanlıqların aqrar tarixinin bəzi məsələlərinə də toxunmuşdur.

Azərbaycanda aqrar tarixi məsələlərinin tədqiqinə M.Ə.İsmayılovun da əsərləri həsr edilmişdir. Doğrudur, onun əsərlərinin çoxu XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinin tədqiqi ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, M.İsmayılov, yeri gəldikcə, mövzunun əhatə etdiyi dövrdə aqrar münasibətlərin obyektiv şərhini vermiş və orijinal fikir söyləməkdən çəkinməmişdir.

Azərbaycanın XVIII əsr tarixini öyrənmək sahəsində F.M.Əliyev də az iş görməmişdir. Doğrudur, o öz qarşısına Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi tarixini bütövlüklə tədqiq etmək vəzifəsini qoymamışdır. Lakin onun XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərinin tarixinə, sənətkarlıq təşkilatlarına həsr etdiyi əsərlərində XVIII əsrin II yarısı - XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarında sosial-iqtisadi münasibətlərin bəzi məsələləri üzrə qiymətli məlumat toplanmışdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın, xüsusilə, onun aran yerlərinin kənd təsərrüfatında süni suvarmanın həlledici əhəmiyyəti var idi. Ona görə də xanlıqlar dövründə su sahibliyi və sudan istifadə məsələlərinin öyrənilməsi də tədqiqatın başlıca vəzifələrindən biridir. Bu baxımdan İ.A.Talıbzadənin əsəri ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Doğrudur, bu əsər XIX-XX əsrlərdə suvarma, su sahibliyi və sudan istifadə məsələlərinə həsr olunur. Lakin burada XIX əsrin birinci onillikləri barəsində verilən məlumatı bütövlükdə XVIII əsrin sonlarında xanlıqlar dövrünə aid etmək olar.

Azərbaycan alimi A.Ş.Milmanın XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanın siyasi quruluşuna həsr etdiyi əsərdə Azərbaycan xanlıqlarının inzibati quruluşu məsələsinə də geniş yer verilir.

D.İ.İsmayılzadənin Azərbaycanda XIX əsrin I yarısında onun hesab etdiyi kimi, köçəriyyə həsr olunan məqalələrinin bu mövzumuza birbaşa dəxli vardır.

Müəllif belə hesab edir ki, Azərbaycan maldarlarının xeyli hissəsi köçəri maldarlıqla məşğul olmuşlar. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, XVIII əsrin həm əvvəllərində, həm də sonlarında Azərbaycan maldarları köçəri olmuşlar. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq olmaz və monoqrafiyanın kənd təsərrüfatının vəziyyətinə həsr olunmuş III fəsilə bu məsələ üzərində dayanılır.

Zaqatala dairəsində aqrar münasibətlərin tədqiqi ilə Y.Y.Ələsgərov məşğul olmuşdur. Doğrudur, onun bu əsəri XIX əsrin I yarısının aqrar münasibətlər tarixinə həsr olunmuşdur. Lakin o, istehsal münasibətlərindən söhbət açarkən, həmin xronoloji çərçivədən kənara çıxır və XVIII əsrin sonlarında da bu məsələlərə toxunur. Tədqiqat mövzusunun əhatə etdiyi dövrdə Cəfər-Balakəndə azad icmaların tədqiqatı zəif işlənildiyindən Y.Ələsgərovun əməyi və xanlıqlar dövrünə dair gətirilən materiallar xüsusi qeyd edilməlidir.

Azərbaycan tarixçiləri içərisində C.Mustafayevi xüsusilə qeyd etmək istəyərdik. O öz tədqiqatında məhz xanlıqlar dövrünün siyasi problemlərini, əsasən, Azərbaycan-Rusiya münasibətlərini qələmə almışdır. Onun tədqiqatında xanlıqlar dövründə Azərbaycan-Rusiya ticarət əlaqələri xüsusilə qeyd edilmişdir. Buradakı zəngin fakt və məlumatlardan kifayət qədər istifadə edilmişdir.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi tarixini bir etnoqraf kimi tədqiq edən Q.Qaraqaşlı Azərbaycanın kənd təsərrüfatı texnikası üzərində ətraflı dayanır. Onun əsərlərində Əvrəz mükəlləfiyyətinin təkamül yolu haqqında verilən məlumat maraqlıdır.

Bizim mövzumuzun əhatə etdiyi məsələlərin bir çoxuna son zamanlar çapdan çıxmış M.Gülmaliyevin monoqrafiyasında toxunulmuşdur. Müəllif tədqiq etdiyimiz dövrdə Quzey Azərbaycanda kənd təsərrüfatının vəziyyəti, torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə, vergi və mükəlləfiyyət məsələlərini tədqiq etmiş, lakin problemin üzərində geniş dayanmamış və başlıca diqqətini Azərbaycan kəndinin Rusiya işğalından sonrakı dövrünə yönəltmişdir.

Göründüyü kimi, problemlə bağlı xeyli iş görülmüşdür. Lakin bütün bunları qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Ən başlıcası isə, indiyə qədər Azərbaycan tarixşünaslığında Quzey Azərbaycan xanlıqlarının tarixini hərtərəfli özündə əks etdirən əsər yoxdur. Ölkəmizdə xalqımızın öz dövlət müstəqilliyini əldə etdiyi, əsaslı siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər baş verdiyi bir dövrdə problemin öyrənilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Buna görə də, biz belə hesab edirik ki, təqdim olunan kitab bu boşluğu doldurmaqda müəyyən rol oynayacaqdır.

Tədqiqatla bağlı çoxlu miqdarda arxiv materialları və çap olunmuş sənədlər və külliyatlar araşdırılmışdır. Rusiya Dövlət Tarix Arxivində (Rusiya DTA), Rusiyanın Hərbi-Tarix Arxivində (Rusiya HTA), Rusiya Qədim Aktlar Dövlət Arxivi (Rusiya QADA), Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivində (Azərbaycan DTA), Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivində (Gürcüstan DTA), Rusiya Elmlər Akademiyası Arxivinin Sankt Peterburq filialı (Rusiya EAASPF) cəmlənmiş zəngin materiallar tədqiqatımızın bir çox məsələlərini işıqlandırmaya imkan verir. Rusiya DTA-

nın «Qafqaz Komitəsi»nin, «Xüsusi Komitə»nin fondlarında toplanmış materiallarda tədqiqat obyektimiz üçün çox vacibdir. Əsasən işğaldan qabaqkı xanlıqlar dövrünə dair xeyli material əldə etmək mümkün olmuşdur. Belə ki, çar hakimiyyət dairələri Azərbaycan feodallarının torpaq münasibətləri məsələlərini müəyyənləşdirmək üçün işğaldan qabaqkı dövrü öyrənməyə məcbur olmuşdular. Bu materiallar Azərbaycanda xanlıqlar dövründə məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin tarixi barəsində müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Həmin materiallar içərisində Azərbaycan feodallarının xanlıqlar dövründə, XIX əsrin I yarısında şəxsi və əmlak hüquqlarını əks etdirən müxtəlif yazılar vardır.

Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix Arxivinin fondlarında XVIII əsrin sonlarında Azərbaycan əhalisinin təsərrüfat həyatı, sosial-iqtisadi münasibətlər məsələlərinə dair xeyli material var. Eyni sözləri Rusiya Dövlət Tarix Arxivi barəsində də söyləmək olar. Bu arxivin fondları Azərbaycan tarixinin XIX əsrə, həmçinin, onun sosial-iqtisadi məsələlərinə aid materiallarla olduqca zəngindir.

Tədqiqata dair materiallar Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivində də çox zəngindir. Komendantların, Ali Gürcüstan Hökuməti, Bakı və Şuşa bəy komissiyaları, Kaspi palatası, Dövlət əmlakları, hərbi-dairə rəisliyi və s. fondlarda xeyli material toplanmışdır. Adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz fondlardakı materiallar - kənd istehsalçılarının vəziyyəti, feodal cəmiyyətində sosial münasibətlər, onların qarşılıqlı əlaqələri, torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə, vergilər və mükəlləfiyyətlərə dair materiallar mövzuda nəzərdə tutulmuş problemlərin tədqiqində həlledici rol oynamışdır. Bəy komissiyaları fonduna daxil olan materiallar, Azərbaycan xanlarının bəylərə torpaq paylaması barəsində fərmanlar, torpaqların satılıb-alınması, kənd təsərrüfatında məşğuliyət, kənd təsərrüfatı istehsalının növləri barəsindəki sənədlər böyük maraq doğurur.

Gürcüstan DTA-da da qiymətli sənədlər cəmlənmişdir. Buradakı materiallar, bəzi istisnalarla demək olar ki, Azərbaycan DTA-da toplanmış materiallarla oxşardır. Bununla yanaşı, elə materiallar vardır ki, onlarla yalnız Gürcüstan DTA-da rastlaşmaq mümkündür.

Ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif arxivlərdən toplanmış və Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində (Azərbaycan MEA TİEA) qorunan qiymətli sənədlərdən istifadə edilmişdir.

Dərs vəsaitinin işlənilməsində Azərbaycanın XIX əsr xronist tarixçilərinin əsərləri də bir mənbə kimi az rol oynamamışdır. Onlardan Mirzə Camal Cavanşirin, Mirzə Adıgözəlbəyin, Əhməd bəy Cavanşirin, Mir Mehdi Xəzaninin Qarabağ xanlığı tarixinə, Seyid Əli Kazım bəyin Lənkəran xanlığının tarixinə, Əbdül Lətif Əfəndinin Şəki xanlığı tarixinə həsr etdikləri əsərləri də ilk mənbə kimi qiymətlidir.

Mirzə Camal Cavanşirin Qarabağ tarixinə həsr olunmuş xronikasında, əsasən, siyasi tarix məsələlərinə toxunulsa da, burada sosial-iqtisadi tarixə də müəyyən yer verilir. Bu materiallardan Qarabağ xanlarının köhnə suvarma

arxlarını bərpa etdirməsi, yeni arxlar qazdırması bizim mövzu üçün əhəmiyyətlidir.

Eyni sözləri Mirzə Adıgözəlbəyin «Qarabağnaməsi»nə də aid etmək olar. Bu əsərdə siyasi tarixlə yanaşı, ötəri də olsa, xanlığın təsərrüfat həyatı, xanlığın idarə sistemi, vergi, mükəlləfiyyətlər barəsində də məlumatlar verilir.

Kitabın adından görüldüyü kimi, Əhməd bəy Cavanşirin əsəri Qarabağın siyasi tarixinə həsr olunur. Kitabda bəzən təsərrüfat məsələlərinə də toxunulur. Məsələn, biz burada Ağa Məhəmməd Şah Qacarın 1795 və 1797-ci illərdə Qarabağ xanlığına basqınları, onun təsərrüfat həyatına vurduğu ağır zərbə barəsində məlumatlarla rastlaşırıq.

Mir Mehdi Xəzaninin əsərində də qeyd olunan məlumatlarla rastlaşırıq. Lakin burada torpaq sahibliyi, xalisə və vəqf torpaqları haqqında, torpaqların alqı-satqı vasitəsinə çevrilməsi və s. məsələlər üzrə də məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həm Oktyabr çevrilişindən əvvəl, həm də sonra müxtəlif illərdə nəşr olunmuş sənədlər külliyyatlarından geniş istifadə edilmişdir. 1866-1904-cü illərdə A.Berjenin rəhbərliyi altında Tiflisdə nəşr olunmuş 12 cildən ibarət «Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktları»ndan /QAKA/ tədqiqatımıza dair çox qiymətli materiallar toplanmışdır. Bu cildlərdə hərbi-siyasi tarix məsələləri ilə yanaşı, xanlıqlar dövründə feodal cəmiyyətinin sinifləri, kənd təsərrüfatı, torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə, vergi və mükəlləfiyyətlər, sənətkarlıq və ticarətə, bir sözlə mövzu ilə bağlı bütün məsələlərə dair material toplanmışdır. QAKA-da toplanmış materiallar həm də ona görə qiymətlidir ki, əvvələn, onların bir çoxu ilə arxivlərdə rastlaşmaq mümkün deyildir. İkincisi və ən başlıcası, bu cildlər tədqiqatçıya nisbətən asan yolla material əldə etməyə imkan verir.

XIX əsrin 20-ci illərində, bütün Cənubi Qafqaz zəbt edildikdən sonra onun demək olar ki, bütün əyalətlərində də tədqiqat işləri görüldü və toplanmış materiallar 30-cu illərin əvvəllərində «Владения за Кавказом» başlığı ilə dörd kitabda nəşr olundu. Bu kitablarda əsasən, XIX əsrin 20-ci illərinə dair materialların daxil olmasına baxmayaraq, o materialları heç bir tərəddüd etmədən xanlıqlar dövrünə də aid etmək olar. Xanlıqlar dövründə torpaq sahibliyi, torpaqdan istifadə qaydaları, əhalinin təsərrüfat həyatı 20-ci illərin əvvəllərində də dəyişməz qalmışdı. Yalnız kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı barədə gətirilən rəqəmləri xanlıqlar dövrünə aid etmək olmaz, belə ki, baş vermiş müharibələr təsərrüfata əsaslı zərbə vurmuş və 20-ci illərdə məhsuldarlıq xeyli aşağı düşmüşdü.

Çarizm özünün dövlət kəndliləri ilə əlaqədar siyasətini yenidən nəzərdən keçirmək məqsədilə bütün dövlət kəndlərindəki vəziyyəti öyrənmək üçün xüsusi komissiya yaratdı. Komissiyanın topladığı materiallar «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказья» başlığı altında altı cildə nəşr olunmuşdu. Bu materiallarda dövlət kəndləri əhalisinin məişəti, təsərrüfat həyatı öz əksini tapmışdır. Bu materialların, əsasən, XIX əsrin 80-ci

illərinə aid olmasına baxmayaraq, onlarda xanlıqlar dövrünün sosial-iqtisadi tarixinə dair xeyli məlumat toplanmışdır.

Tədqiqatımız üçün arxiv materiallarını cəmləşdirən külliyyatların ən mükəmməli II Dünya müharibəsi ərəfəsində N.Q.Boqdanovanın hazırladığı və M.P.Petruşevskinin redaktəsi altında işıq üzü görmüş topludur. Külliyyatda, əsasən, XIX əsrin I yarısına dair sənədlər cəmləşməsinə baxmayaraq, o, XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanın sosial-iqtisadi tarixi ilə bağlı sənədlər və materiallarla da zəngindir.

XIX əsrin 10-cu illərinin sonu - 20-ci illərinin əvvəllərində çar hökuməti Rusiya imperiyasının əyalətlərinə çevrilmiş keçmiş Azərbaycan xanlıqlarında özünün torpaq və vergi siyasətini müəyyənləşdirmək məqsədilə xanlıqlardakı təsərrüfat həyatını, torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadəni, vergiləri və mükəlləfiyyətləri və s. öyrənməyi qət etdi. Bunda məqsəd dövlət xəzinəsinə gələ biləcək gəlirləri müəyyənləşdirmək idi. Bu məqsədlə Şəki, Şirvan, Qarabağ, Naxçıvan əyalətlərində lazımı işlər görüldü və bir qədər sonra əldə edilmiş materiallar hər əyalət üzrə ayrılıqda nəşr olundu. Həmin əyalətlərin təsvirləri adı altında nəşr olunmuş materiallar xanlıqlarda torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə, vergi və mükəlləfiyyətlər, kəndlərin əsas məşğuliyyəti və s. məsələlər üzrə olduqca qiymətlidir və biz xanlıqlar dövrünə dair belə zəngin materiallara başqa qaynaqlarda çox az rast gəlirik.

1937-ci ildə Tbilisidə nəşr olunmuş Quba xanlarının fərmanları tədqiqatımız üçün çox faydalıdır. Bu fərmanlarda xanlıqlarda torpaq və feodal-kəndli münasibətlərinin bəzi məsələləri barəsində qiymətli məlumatlar verilir. Qaynaqlar sırasında Naxçıvan Əlyazmaları Külliyyatını da qeyd etmək lazımdır. Bütün bu sənədlər xanlıqların torpaq məsələlərini, siniflər və sinfi mübarizə tarixini öyrənmək üçün çox qiymətlidir.

1970-ci illərdə Azərbaycanın XVI-XVIII əsrlərə dair fars dilində fərmanlar külliyyatı nəşr olunmuşdur. Özündə 45 fərmanı birləşdirən bu külliyyatdakı sənədlərin 21-i XVIII əsrin tarixi hadisələrinə həsr edilmişdir. T.M.Musəvinin nəşrə hazırladığı bu külliyyat bir də ona görə qiymətlidir ki, müəllif təkcə sənədlərin əslini və onların tərcüməsini verməklə kifayətlənməmiş, həm də hər bir sənədə izahatlar yazmış, mahiyyətini oxucu kütləsinə çatdırma bilməmişdir.

Tədqiqat işinə dair dövrü mətbuatda da xeyli maraqlı materiallar cəmlənmişdir. Onlardan «Əkinçi», «Kaspi», «Bakı», «Qafqaz kənd təsərrüfatı», «Qafqaz», «Кавказский календарь», «Русский архив»i göstərmək olar. Dövrü mətbuatın materiallarından mövzunun ayrı-ayrı cəhətlərinin aydınlaşdırılması üçün istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi həyatı küll halında araşdırılır. Biz XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda iqtisadi həyatın ayrı-ayrı sahələri, o cümlədən,

əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, üzümçülük, baramaçılıq, arıçılıq, balıqçılıq, pambıqçılıq kimi sahələrə aid zəngin faktlar və məlumatlar əsasında əvvəlki tarixi tədqiqatlardakı mövcud fikirlərdən fərqli olaraq, bu qənaətə gəlirik ki, iqtisadiyyatın yuxarıda sadalanan sahələrinin əksəriyyətində geriləmə yox, inkişaf mövcud olmuşdur.

Bu kitabda tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq xanlıqlarda aqrar münasibətlər ayrıca və kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Xanlıqlar dövründə mövcud olmuş bütün torpaq mülkiyyəti formaları - xan torpaqları, mülk, vəqf və icma torpaq sahibliyinin səciyyəvi cəhətləri müəyyənləşdirilmiş, torpaq mülkiyyətçiləri ilə onu becərənlər arasındakı münasibətlər aydınlaşdırılmış, ilk dəfə olaraq kəndlilərin ödədikləri vergi və mükəlləfiyyətlərin düzgün təsnifatı verilmişdir.

Bəy silkinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, bəylərin müxtəlif qruplarının hüquqi statusu və sosial-iqtisadi mövqeyi, bəylərlə xanlar arasında münasibətlər də tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq ciddi tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Tədqiqatda Cəsarət azad icmalarındakı mürəkkəb mülkiyyət münasibətləri də dərindən tədqiq edilmiş, əvvəlki müəlliflərdən fərqli, yeni nəticələrə gəlinmişdir.

Xanlıqların iqtisadi həyatının əsas sahələrindən biri də sənətkarlıq idi. Burada Xanlıqlar dövründə sənətkarlığın vəziyyətinə dair bir çox yeni faktlar gətirilir və inandırıcı sübutlarla şəhərlərdəki sosial münasibətlər sənətkarlar arasındakı münasibətlər, sənətkarlarla xanlıq hakimiyyət orqanları arasındakı münasibətlər araşdırılır. Bu sahədə tədqiqat işinin elmi yeniliyi həm də ondan ibarətdir ki, kifayət qədər fakt və məlumatlardan istifadə edilərək bu qənaətə gəlinir ki, sənətkarlığın toxuculuq, xalçaçılıq, dabbacılıq kimi sahələri getdikcə istehsalın manufaktura mərhələsinə daxil olmağa başlamışdır. Bu işə artıq yeni münasibətlərin - kapitalist münasibətlərinin təzahürlərindən biri idi.

Azərbaycan kənd təsərrüfatında da kapitalist münasibətlərinin ilkin elementləri özünü göstərirdi. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarında bəzi hallarda torpağın alqı-satqı obyektinə çevrilməsi, istehsal olunan məhsulun həm də əmtəə xarakteri daşması, pambıqçılıq və baramaçılıqda maddə əməyinin tətbiqi dediklərimizi sübut edir.

Əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq burada maafların kəndli sinfinə aid olması elmi yenilik kimi sübut edilir.

Bütün bunlarla yanaşı, tədqiqat işində öz əksini tapmış XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəllərində kənd təsərrüfatına xas olan xüsusiyyətlər, şəhər həyatı, daxili və xarici ticarət, əhəlinin sosial təbəqələri, ayrı-ayrı siniflərin cəmiyyətdə yeri və rolu, torpaq və su sahibliyi, vergi və mükəlləfiyyətlərin tədqiqində də elmi yeniliklər az deyil. Belə ki, ayrı-ayrılıqda sadalanan hər bir məsələyə aid kitabda istifadə olunan fakt və məlumatların bir çoxu tarixi dövriyyəyə, demək olar ki, ilk dəfə gətirilir, təhlil edilir və yeni elmi mülahizələr söylənilir.

I FƏSİL

İDARƏÇİLİK SİSTEMİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

XVIII əsrin 40-cı illərindən başlayaraq, məmləkətimizdə xanlıqlar adı altında yerli feodal dövlətlərinin əmələ gəlməsinin bir sıra ictimai-iqtisadi, siyasi səbəbləri vardı. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, Səfəvi dövlətinin inzibati bölgüsü və onun iqtisadi siyasəti xanlıqların yaranmasının ilkin şərtlərindən biri idi. Səfəvi hökmdarlığı dövründə Azərbaycan və İranda nüfuzlu el, tayfa başçıları müxtəlif dövlət vəzifələrinə təyin edilirdi. Müxtəlif tayfaların sakin olduqları vilayətlərin idarə edilməsi işi onlara rəhbərlik edən nüfuzlu feodallara tapşırılırdı. Həmin vilayətləri uzun müddət idarə edən feodallar çox vaxt mərkəzi hakimiyyətlə hesablaşmır, şah fərmanlarına riayət etmir, xəzinəyə vergi verməkdən imtina edirdilər. Bəylərin, xanların və başqa nüfuzlu feodalların hakimiyyəti dövlət daxilində dövləti xatırladırdı. Səfəvilər dövlətinin xarakterinin dəyişməsi - İran dövləti olması, xəzinənin ildən-ilə boşalması, dövlətin ildən-ilə iqtisadi tənəzzülə uğraması, ucqarlarla əlaqənin zəifləməsi, natural təsərrüfatın hökmranlığı, xanlıqların yaranmasının iqtisadi zəmini idi.

Ucqarlarda hökm sürən sərt soyğunçuluq siyasəti və bu siyasətə qarşı müxtəlif vilayətlərdə baş verən üsyanlar da getdikcə dövləti süquta yetirən və xanlıqların əmələ gəlməsinə səbəb olan amillər idi. A.P.Volinski bu münasibətlə yazırdı: «Səfəvi dövlətində çox az yer tapmaq olar ki, orada hökumətə qarşı üsyan baş verməsin».

30-cu illərdə hakimiyyətə gələn Nadir şahın soyğunçu və qəddar siyasəti xalq kütlələrini daha da cana gətirmiş və var-yoxdan çıxarmışdı.

Azərbaycan xanlıqlarının əmələ gəlməsi şəraitə daxili böhranların güclənməsi və hərbi istibdadın möhkəmlənməsi ilə feodalların şəxsində öz dayaqlarını itirən Nadir şahın hakimiyyəti dövründə daha da yetişdi.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan xanlıqlarının meydana gəlməsini xalqımızın itirilmiş tarixi dövlətçiliyinin bərpası kimi də qiymətləndirmək düzgün olardı.

Xanlıq üsul-idarəsi feodalizm sisteminə, hakimiyyət prinsipi mütləqiyyət rejiminə əsaslanan, ali sinfin mənafeyini müdafiə edən siyasi hakimiyyət orqanı idi.

Azərbaycan xanlıqları monarxiya tipli suveren feodal dövlətləri olmuşlar. Xanlıqların başında hakimiyyəti qeyri-məhdud xarakter daşıyan xanlar dururdu. Onların həm qanunvericilik, həm məhkəmə, həm də icra hüquqları var idi. Xanların hakimiyyətini səciyyələndirən Azərbaycanın XVIII yüzilliyinin tarixinin tədqiqatçısı yazırdı: «Bu, dövlətə və xana məxsus olan mülk arasında fərq qoymayan və onları eyniləşdirən feodal hakimiyyəti idi. Xanlıqlarda olan vəziyyət göstərirdi ki, onların idarəsi xanların şəxsi mülkiyyətinin idarəsi kimi idi. Bu,

yalnız xanlıqların ərazisinin çox da böyük olmaması ilə deyil, xanların iri torpaq sahibləri olmaları, şəxsi təsərrüfatların, sultanların, məliklərin və bəylərinə nisbətən ən iri təsərrüfatlar olması ilə bağlı idi».

V.Leviatovun fevral inqilabından qabaqkı qafqazşünasların əsərlərindən götürülmüş mülahizəsi ilə razılaşaraq qeyd etməli ki, həmin qafqazşünaslar xan hakimiyyətini daha dəqiq səciyyələndirmişlər. Qafqazşünas İ.Beryozin yazır ki, «xan tam müstəqil şəxs idi... O, heç kimdən soruşmadan, heç kimə hesabat vermədən kimi istəsə dərəcəsi asılı olmayaraq edam edə və bağışlaya, qova və cəzalandıra bilirdi. Xan bütün icra və məhkəmə hakimiyyətini, hətta şəriət-dini qanun işlərini də öz əlində cəmləşdirmişdi».

1819-cu ildə bir çar məmurunun tərtib etdiyi «Şəki əyalətinin təsviri»ndə yazılır ki, «keçmiş idarə sistemində (şah üsul-idarəsi nəzərdə tutulur - *müəllif*) olduğu kimi qayda-qanuna və müəyyən qərarlara əsaslanan quruluş yox idi, hər şey xanın hakimiyyətindən asılı idi».

N.Dubrovin də xan üsul-idarəsini səciyyələndirərək yazırdı ki, müsəlman əyalətlərinin bütün silkləri xanın vahid idarəsinə tabe idilər. Özbaşınalıq xan idarəsinin əsasını təşkil edirdi. Xan bütün qanunları, əhalinin bütün hüquqlarını öz əlində cəmləşdirmişdi. Əhali xanın qulu vəziyyətində idi. Xan üçün onun təbəələrinin silki vəziyyəti heç bir əhəmiyyətə malik deyildi. Xanın arzusundan asılı olaraq bugünkü qul sabah bəy ola bilirdi və ya əksinə. Hətta xanın ən yaxın adamı ən kiçik günah üzündən ölüncəyədək döyülürdü.

Təsvirdən görüldüyü kimi, müəllif xan hakimiyyətinə, əsasən, düzgün qiymət verir. Bununla belə burada şişirtmə də yox deyildir. Bu, müəllifin millətçi-müstəmləkəçi dünyagörüşü ilə çar hakimiyyətinin daha obyektiv olmasını göstərmək arzusu ilə də bağlı idi. Onun xanları despot kimi göstərməsi, öz xanlığının rifahına deyil, yalnız vergi yığmaq, üzərinə düşən vəzifələrə biganə qalması fikri ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Xanlar özlərinin kiçik dövlətlərinin hakimi idi, həmin dövlətin, aşağıda görəcəyimiz kimi, bütün qayğıları onların üzərinə düşürdü. N.Dubrovin öz mülahizələrində ifrat qərəzçiliyə yol verərək qeyd edir ki, guya, xanlar şəriət ilə də hesablaşmırdılar. Halbuki, A.Bakıxanov göstərirdi ki, «xanlar şəriətin əsas qanunlarını və xalqın adət-ənənəsini pozmaq hüququna malik deyildi».

Bizim fikrimizcə, V.İvanenko xan hakimiyyətini daha düzgün səciyyələndirir. O yazır ki, xanın hər cür mülkiyyətin ali tənzimləyicisi, müdafiəçisi kimi, müsəlman hüququnu pozmadan və zorakılığa yol vermədən rəiyyətin əmlakını müsadirə etmək hüququ var idi. Onun bununla bağlı hərəkətlərinin ədalətliyi və ya ədalətsizliyi, hər halda qanun çərçivəsinə salınırdı. Həmin müəllif davam edərək yazır ki, «xanlıqların idarəsi despotik feodal idarəsi idi». «Xanın rəyi hər cür hüququ yarada da, dağıda da bilirdi. Bəzi qüdrətli bəyləri çıxmaq şərtilə başqa silklər onların nəzərində qullara bərabər idilər. O, xanlığı öz şəxsi mülkü kimi idarə edir və yalnız onun sərhədlərinin

toxunulmazlığının və öz var-dövlətini artırmağın qayğısına qalırdı. Lakin unutmamaq lazım deyildir ki, xanın bu mənafeyi onu hədsiz özbaşnalıqdan çəkindirir... adil hökmdarlıq ləyaqətini qoruyub saxlamağa çalışır və bununla adamları boş torpaqlarında yerləşdirməyə cəlb etmək istəyirdi».

Xanlar, sözün əsl mənasında, qanun vermirdilər. Belə ki, İslam hüququna görə müsəlmanlar üçün bütün qanunlar Məhəmməd Peyğəmbər tərəfindən verilmiş, onun xələfləri tərəfindən şərh olunmuş hesab edilirdi. Həqiqətən də, müsəlmanların müqəddəs kitabı olan «Quran»da dövlət, mülki, hüquqi, polis və maliyyə məsələləri üzrə xeyli mühakimələr vardır. Bu mühakimələrin və onların əsasında imamların, başqa ali din xadimlərinin mülahizələri əsasında dövrün hüquqşünasları müsəlman hüququna dair «Roma hüququndan da mürəkkəb» qanunlar külliyyatı yaratmışlar. Ona görə də xanlar yalnız təsərrüfat, hərbi və müdafiə məsələlərinə dair sərəncamlar verirdilər. Bu sərəncamları şəxsən xanın özü, yaxud da divanxana üzvləri olan xanın yaxın adamları hazırlayırdılar.

Beləliklə, Azərbaycan xanlıqları barəsində bu qafqazşünasın verdiyi qiymətlə razılaşmaq olar. Azərbaycan xanlarının hamısı üçün, xüsusən, qubalı Fətəli xan, Şəkili Çələbi xan, qarabağlı İbrahimxəlil xan və başqaları üçün ən əsas öz xanlıqlarının rifahı, sərhədlərinin toxunulmazlığı olmuşdur. Bununla belə, adları çəkilən xanların hər biri Azərbaycanın vahidliyi, bütün Azərbaycan torpaqlarını öz xanlıqları ətrafında birləşdirmək uğrunda mübarizə aparmışlar. Müəyyən illərdə bunlardan bəziləri Azərbaycanın bütün ərazisini olmasa da, onun bir hissəsini öz xanlıqlarına tabe edə bilmişdilər. Bu barədə sonrakı fəsillərdə məlumat verəcəyik. Təkcə onu qeyd edək ki, Qarabağlı Mirzə Camal yazır: «İbrahim xan padşah adlanmasa da, o öz var-dövlətinə və yaşayış tərzinə görə heç də İran şahlarından geri qalmırdı. Onun hökmü və fərmanı Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Xoy, Qaradağ, Təbriz, Ərdəbil vilayətlərində... belə, işlərdi».

Xanları soyğunçu, öz xalqının qənimi kimi təsvir edən qafqazşünaslardan fərqli olaraq İ.P.Petruşevski göstərir: «Azərbaycanda hökm sürən siyasi pərakəndəlik və xanların bir-biriylə arasıkəsilməyən müharibələri şəraitində onlar kəndli kütlələrini hədsiz dərəcədə qıcıqlandırmamaq üçün feodal istismarını müəyyən həddə saxlamağa çalışır, hətta ona bəzi hallarda patriarxal adət-ənənə donu geyindirməyə cəhd göstərirdilər. Məsələn, onlar kənd icmalarının hüquqları, adət-ənənəsi ilə <...> hesablaşmalı olurdular».

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etməliyik ki, xan və onun dövlət aparatı hakim sinfin - feodalların mənafeyinin keşiyində durur, kəndli sinfini tabe vəziyyətində saxlayırdı. Demək, hakim sinfin nümayəndələri - bəylər, müləklər, sultanlar xanlıqların idarəsində əhəmiyyətli rol oynayır, dövlət aparatında mühüm vəzifələri tuturdu. Bununla belə, A.Bakıxanovun qeyd etdiyi kimi, xanlar öz xanlıqlarında, istər xarici münasibət məsələlərində, istərsə də, daxili idarə məsələlərində tam müstəqil idilər. Xanın övladları, qohumları, mühüm bəylər öz mövqelərinə və dövlət aparatında tutduqları vəzifələrə uyğun surətdə hərəkət etsələr də, xanın

iradəsinə tabe olmalı idilər. «Hakimiyyətdə şəxsi mövqeyinə görə fərqlənən xanın varisi və övladları hamıdan artıq hörmətə malik idilər və lazım gəldikdə xan onlara mülk, kənd və pul bağışlayırdı. Onlardan sonra gələn başqa qohumlarına, mühüm bəylərə, sultanlara, məliklərə və digər irsi bəylərə mövqelərinə uyğun olaraq mülklər, rəiyyətlər, idarə işində vəzifələr verirdi».

Bəylər xanlıqlarda ali vəzifələri tuturdular. Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra çar məmurlarının rəsmi sənədlərində bu fakt dəfələrlə qeyd olunmuşdur: «Bəylər xanlıqlarda və xan sarayında həmişə ali vəzifələr tutur, bunun müqabilində xəzinədən maaş alır, ya ona həvalə olunmuş idarənin gətirdiyi gəliri götürür və yaxud da xan onlara ömürlük istifadə üçün kəndlər bağışlayırdı. Onlar, həmçinin, digər azad silklər, torpaq satın ala, boş vaxtlarında xana heç bir vergi vermədən ticarətlə, əkinçiliklə və başqa işlərlə məşğul ola bilirdilər. Bəylər hər an xana qulluq göstərməyə hazır olmalı idilər».

İrsi bəylər, bu adı müəyyən xidmət müqabilində xanlardan almış bəylərdən fərqlənirdilər. Birinci qrupa daxil olan bəylər kəndlərin idarəsində daha böyük hüquqlara malik idilər. Onlar xanın verdiyi hüquqlara əsaslanıb, məhkəmə qura, həmçinin, xana verilən vergilərdən başqa, istədikləri vaxt kəndlilərin gəlirlərinin beşdə bir hissəsini onların əlindən ala bilirdilər. İkinci qrupa daxil olan bəylər isə kənddə adi məmur rolunu oynayır və başqa heç bir məsələlərə qarışa bilməzdilər.

Beləliklə, bəylər xan hakimiyyətini qüvvələndirmək, onun həm təsərrüfat, həm də hakimiyyətə dair hökmlərini həyata keçirməkdə mühüm rol oynayırdılar. Xan çox vaxt ən ali nəsiləndən olan bəylərə bir neçə kəndi özündə birləşdirən mahalları irsən idarə etmək hüququ verir, onların işlərinə qarışmır, onlardan yalnız hərbi qulluqda olmağı və xan xəzinəsinə çatacaq vergiləri tələb edirdi. Xanlar onların işinə varislik uğrunda çəkişmə baş verdikdə qarışır, daha haqlı sandığı varisi, onun rəhmətə getmiş atasının yerinə təyin edir və hüquqlarını təsdiqləyirdi.

Şərqə, o cümlədən, Azərbaycana xas olan xüsusiyyətlərdən biri dövlətin, o cümlədən, xanlığın torpaq mülkiyyətçisi olması idi. Bu o deməkdir ki, torpaq bütövlükdə feodal sinfinin mülkiyyətində idi. Belə torpaq sahibliyinin olduğu bir şəraitdə feodallar kəndliləri, ilk növbədə, dövlət aparatı vasitəsilə istismar edirdilər. Kəndlilərdən toplanan vergilər təkcə dövlət xəzinəsinə getmir, həm də onun xeyli hissəsi dövlət məmurlarına çatırdı. Torpağın ali mülkiyyətçisi olan xan, onun divanı, müəyyən sosial istinadgahı olmadan kəndli kütləsini idarə edə bilməzdi. Bu sosial istinadgah isə, əlbəttə, feodallar idilər. Feodallar eyni zamanda, dövlət aparatında müəyyən yer tuturdular.

İri torpaq sahibi olan xanlar var-dövlətlərini qoruyub saxlamağa, qonşu xanlıqların torpaqlarını zəbt etmək hesabına torpaq sahələrini genişləndirməyə çalışırdılar. Xan, eyni zamanda, öz hakimiyyətinin qüdrətini artırmağa, bunun üçün isə bəylərin və ruhanilərin istək və arzularını yerinə yetirib, onları öz dayağına çevirməyə çalışırdı. Lakin o buna həmişə nail ola bilmirdi, çünki bəzi bəylər müstəqilliyə can atır, öz mülkündə müstəqil olmağa, bunun üçün isə xanı zəif

salmağa çalışırdılar. Xan hakimiyyətinin bu cəhətinə İ.P.Petruşevski, bizim fikrimizcə, çox yaxşı qiymət verir: «Feodal qruplarının daxili çəkişmələri xanlar üçün... çox qeyri-sabit vəziyyət yaradırdı. Belə şəraitdə xanlar tabe olmaq istəməyən əyanlarla, xüsusən, xanın qüdrətinin artmasına mane olan kökləri qədimə gedən əyanlarla mübarizə aparırdılar. Bu mübarizə... qədim yerli nəslə mənsub olub İran hakimiyyəti dövründə özlərini qoruyub saxlaya bilmiş, nəslə və məhdudiyətsiz mülkləri olan mülkləri sadəcə olaraq məhv edirdi».

Xanlar belə feodallara qarşı yalnız açıq mübarizə formasında deyil, başqa vasitələrdən də istifadə edirdilər. Səyyah M.F.Biberşteyn bunu belə təsvir edir: «Hər hansı bir soyun idarəsinin atadan oğula keçməsi heç vaxt hökmdarın təsdiqi olmadan baş vermir. O, nəslə hakimiyyəti ləğv etmək üçün hakimiyyəti birbaşa ən yaxşı varisə deyil, onun başqa qohumlarına, bəzənsə lap başqasına verirdi. Belə vəziyyət icmalar arasında ikitirəlik salır, bu da öz növbəsində əyanların, feodalların hakimiyyətinin zəifləməsinə, ali hökmdarın isə qüdrətinin artmasına gətirib çıxarırdı».

Lakin xanlar belə feodalları tamamilə məhv etmək istəmirdilər, ona görə də lazım gəldikdə onlara bir qayda olaraq torpaq bağışlamaqla öz tərəflərinə çəkirdilər. Məhz bunun nəticəsi idi ki, xanlıqlar dövründə şəxsi torpaq mülkiyyət forması dövlət mülkiyyəti hesabına xeyli artmışdı.

Xanlıqların idarə sistemi, əvvəlki İran şahlarının hakimiyyəti dövründəki idarə sistemindən sadə idi. İ.Şopen İrəvan xanlarının idarəçiliyini şərti olaraq dörd hissəyə bölürdü:

1. Saray idarəsi.
2. Hərbi idarə.
3. Maliyyə idarəsi.

4. İcra, yaxud polis idarəsi. Saray idarəsinə xan özü, yaxud onun sevimmilələrindən biri, hərbi işlərə isə xanın baş komandan səlahiyyətlərinə malik olan qardaşı Həsən xan başçılıq edirdi.

Azərbaycan xanlıqlarının çoxunda xanın yanında divanxana var idi. Xanın yaxın adamlarından yaradılmış və məşvərətçi səsə malik olan, divanda müzakirə edilən hər hansı mühüm məsələdə son söz xanın idi. Onu da qeyd etməliyə ki, xanlıqların hamısında xanların divanlara münasibəti eyni deyildi. Bu baxımdan xan divanı barəsində M.F.Biberşteynin verdiyi məlumatlar maraqlıdır. O yazır: «Şirvan xanlarının öz rəiyyətləri arasında böyük hörməti vardır. Lakin onlar baş əyanlardan və bəylərdən, həmçinin, hərbi cəhətdən fərqlənmiş adamlardan təşkil olunmuş öz müşavirləri və divanı ilə məsləhətləşmədən mühüm bir addım atmaqda, bir qərar qəbul etməkdə ehtiyatlı olmalıdırlar. Divan hüquq məsələlərində məsləhətlər verir. Xan heç bir məhdudiyət olmadan cəzalandırdığı hallarda belə məsləhətlər ciddi əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki cəzalanmalar xana qarşı kin-küdurətə, ağır nəticələrə gətirib çıxara və onun bu hərəkəti adət-ənənə ilə hesablaşmamaq kimi qiymətləndirilə bilərdi». Məsələn, Qarabağda hakimiyyəti ələ keçirmiş Pənəhəli

xan Əsgəran qalasını tikdirdi. Lakin divan ona məsləhət gördü ki, Pənahabad - Şuşa qalasını tikdirsin. Xan bu təklifi qəbul edərək Şuşa qalasını tikdirdi. Bütün bunlarla bərabər, divan üzvləri - bəylər və ruhanilər öz məsləhətləri üzərində möhkəm dura bilməzdilər. Divan müəyyən qərar qəbul etdikdə, baş ruhani ayağa durur və xeyir-dua verirdi. Həmin ruhani ilə birlikdə bütün divan üzvləri və xan da ayağa dururdu. Dua oxunub qurtardıqdan sonra divan üzvləri divanın verdiyi qərara razılıq əlaməti olaraq bir-bir xana təzim edirdilər. Divan başqa məsələləri də bu yolla həll etdikdən sonra, xan divan üzvlərini ziyafətə dəvət edirdi».

Elə hallar olurdu ki, xan qabaqcadan hazırladığı bütün məsələləri divan üzvlərinə çatdırır, onlar isə dinnməzəcə qərarları təsdiq edirdilər.

Divanda ən mühüm şəxs divanbəyi idi. Divanbəyilər, adətən, ruhanilərdən təyin olunurdu. Belə divanbəyilər həm də Qazı adlanırdılar. Hüquq, mükafatlandırma və cəzalandırma kimi məsələlərdə məsləhətçi olan divanbəyilərin bu və ya digər məsələnin həllində rolu böyük idi. Bütün mübahisəli məsələlər əsrlərdən bəri hökm sürən İslam şəriəti qaydalarına əsasən həll edilirdi. Məhkəmə işləri və qanunların icrası zamanı imtiyazlı təbəqələrin mənafeyi əsas götürülürdü.

İ.Şopen yazır ki, İrəvan xanlığında cinayətkarlara verilən cəzalar çox sadə idi: qana qan; qatili öldürülənin yaxın qohumlarına verirdilər, onlar qatildən pul alıb buraxaraq, yaxud onu öldürmək hüququna malik idilər. Cəza vermək hökm olunduqda fərraşlar cəld müqəssirin üzərinə atılır, ayaqlarını bağlayır və iki fərraş onun ayaqlarını göydə tutur, ikisi isə çubuqlayırdı. İ.Şopenin yazdığına görə bəzən qəzəblənmiş xanın əmri ilə müqəssiri pəncərədən Zəngi çayına atır, bəzən əlini, bəzən ayağını, dilini, qulaqlarını kəsir, gözünü çıxarırdılar.

Saray məmurları arasında vəzirin xüsusi mövqeyi var idi. Saray ayanları arasında birinci şəxs olan vəzir xanın ən sədaqətli, inanılmış, savadlı, geniş dünyagörüşünə malik adamlarından təyin olunurdu. Qarabağ xanı İbrahim xanın vəziri Molla Pənah Vaqif buna nümunə ola bilər. Azərbaycan xanlarının vəzirləri çətin məsələlərin həllində, təhlükəli hadisələr zamanı xanlara dəyərli məsləhətlər verir, xarici ölkələrlə aparılan danışıqlarda şəxsən iştirak edirdilər. İran işğalı təhlükəsinin gücləndiyi dövrdə Molla Pənah Vaqifin Rusiya və Gürcüstanla apardığı danışıqları buna misal ola bilər. Bəzən xan dövlət möhürünü vəzirə verirdi. Belə hallarda o, «xan adından hərəkət etmək hüququnu almış olurdu».

Xan sarayında sərkər - ali və eşikağası görkəmli rol oynayırdılar. Onlardan birincisi maliyyə işlərinə başçılıq edirdi. Onu eyni zamanda, «xəzinə ağası» da adlandırdılar. Maliyyənin qoruyucusu və xərcləri tənzimləyən «Sandıxdar ağası» onun tabeliyində idi. Eşikağası isə xanın şəxsi təsərrüfatını idarə edirdi. Onun sərəncamında bəy ailələrindən olan bir qrup adam var idi. Onlar xan təsərrüfatlarında vergilərin toplanmasına nəzarət etməklə və s. məşğul idilər. Eşikağasını bəzi xanlıqlarda mirzə adlandırdılar. Quba xanlığında o, eyni zamanda, ticarət yollarının mühafizəsi, karvansaraların tikilməsinə nəzarət edir, Gəncə xanlığında xanın ən yaxın köməkçisi (adyutantı) vəzifəsini daşıyır,

Naxçıvan xanlığında isə mülki və polis işləri haqqında xana məlumat verir və az əhəmiyyətli işlərlə məşğul olurdu. Mahal bəylərinə, tək-tək şəxslərə göndərilən xan təliqələri (fərmanlar) mirzələr vasitəsilə yazılırdı. Onlar eyni zamanda, xarici ölkələrdən və qonşu xanlıqlardan gələn məktub və fərmanları xanın hüzurunda oxumalı və cavablar hazırlamalı idilər.

Natural vergi kimi toplanmış məhsulların, xan təsərrüfatının gəlirlərinin qorunmasına və istifadə olunmasına «anbardar ağası» nəzarət edirdi.

Xanın baş mehtəri əmiraxur adlanır və eyni zamanda, otlaqlara, ot-ələf ehtiyatına baxırdı.

Sarayda saray mühafizəçilərinə başçılıq edən qoruqbaşı da vacib şəxsiyyətlərdən biri idi. Qoruqbaşılar, eyni zamanda, şah hərəmxanasını da nəzarət altında saxlayırdılar.

Bütün bu göstərilənlərdən başqa, xan sarayında xeyli kiçik vəzifə sahibləri də xidmətdə idi və onların hamısı birlikdə xanlığın mərkəzi idarəsini təşkil edirdi.

Xanlar maliyyə işlərini gündəlik nəzarət altında saxlayırdılar. Xanlıqların çoxunun öz zərxbanası var idi və pul kəsirdilər. Bunun nəticəsində İran və Azərbaycanda vahid pul sistemi süquta uğradı. Kəsilən pul vahidi abbası, həmin yerin adı ilə adlandırılırdı. Məsələn, Şamaxı abbasısı, Şəki abbasısı, Gəncə abbasısı və s. Xanların kəsirdikləri pullarla yanaşı, Azərbaycanda rus, Hollandiya və Hindistan pulları da dövriyyədə idi.

Məlum olduğu kimi, XVIII yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda xanlıqlardan başqa mülkiyyətlər və sultanlıqlar da var idi. İlisu sultanlığı, Qazax sultanlığı, Şəmşəddil sultanlığı, həmçinin, Qarabağda beş mülkiyyət fəaliyyət göstərirdi. Bir sənəddə qeyd olunduğu kimi, həmin sultanlıqlar və mülkiyyətlər istər xanlıqlar dövründə, istərsə də ondan əvvəl asılı vəziyyətdə olmuşlar. Sultanların və mülkiyyətlərin məhkəmə və inzibati hakimiyyətləri olsa da, onlar ərazilərinin daxil olduğu xanlığa tabe idilər. Xüsusən, Qarabağ mülkiyyətlərinin elə bir hakimiyyəti mövcud deyildi. Onların «hakimiyyəti altında bir neçə on, ya yüz ailə daxil olurdu və hüquqları bəylərin hüquqlarına bərabər idi». Şəki xanlığında olan sultanların hakimiyyətləri geniş idi. Belə ki, Şəki sultanları xanların onlara bəxş etdiyi sultanlıqlarda bütün hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirmişdilər və öz ağası kimi Şəki xanına çox nadir hallarda hesabat verirdilər. Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları isə Gürcüstan çarlığına tabe idilər. Bu sultanlıqların başında duranlar sultan adlanırdı. Onlara vəkil də deyirdilər. Sultanlar asılı vəziyyətdə olsalar da, sultanlıq daxilində hakimiyyət onların əllərində cəmləşmişdi. Sultanlar, yaxud vəkillər feodallardan təyin edilirdi. Sultan hakimiyyəti nəslən keçirdi.

Xanlıqların hamısının inzibati quruluşu demək olar ki, eyni idi. Bəzi hallarda onlarda müəyyən fərq özünü göstərir və xan məmurları bütün xanlıqlarda eyni adlandırılırdılar.

Bütün başqa Şimali Azərbaycan xanlıqlarında xanlar torpaq sahibləri olan bəylərə arxalanırdırsa, Qarabağ xanı maldar əyanlara arxalanırdı: «Qarabağın

birinci xanının hakimiyyəti dövründə Pənah xanın arxalandığı necə deyərlər, hərbi kadrlar maldar qəbilələrinin, ilk növbədə, öz içərisindən xanı irəli sürmüş Cavanşir qəbiləsinin başçıları idi».

Xanlıqların bəzində qanunların xüsusi tərtibçisi var idi. Şəki xanlığında Məhəmməd Həsən xanın hakimiyyəti dövründə qanunlar külliyyəti «Dəstur-ül-əməl» tərtib olunmuşdu. Təəssüf ki, bu nadir sənəd itib-batmışdır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, xanlıqlarda şəriət məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Bu məhkəmələr ruhanilərin əllərində idi. Şəriət məhkəmələrində aşağıdakı məsələlərə baxılırdı:

1. Məzhəb və ruhanilik.
2. Evlənmə və boşanma.
3. Küsmüş qohumları barışdırmaq.
4. Vərəsələr arasında əmlakı bölmək.
5. Şəxsi münasibətlərin nizamına salınması.
6. Dul qadınları və yeniyetmələri himayə etmək. Belə hallarda ruhanilər xüms və zəkəti bölməli, yaxud əhalidən vəsait yığmalı idi.
7. Veksəlləri, kupçiləri, vəsiyyətləri və s. sənədləri təsdiq etmək.

Şəriət məhkəmələri sünni və şiələr üçün vahid deyildi, onların hər birinin öz məhkəməsi var idi. «Hər əyalətin bir qazısı var idi. Lakin ona, onun özünün məxsus olmadığı təriqətə aid iş gəldikdə, iş həmin təriqətə məxsus olan qazının yanına göndərilirdi. Sünni ilə şiə arasında münaqişə baş verdikdə hər iki qazı qarşılıqlı razılaşma əsasında işi həll edirdi».

Ruhanilər iki qrupa bölünürdülər: Birinci qrupa daxil olan ruhanilər dünyəvi hakimiyyətə də malik idilər. Onlar müxtəlif növlü çəkişmələri həll edir və müqəssirlərə şəriət qanunları üzrə cəza müəyyənləşdirirdilər. İkincilər isə yalnız dini işlərlə məşğul olmalı idilər.

Xanların şəriət məhkəmələrinin çıxardığı hökmlərə nəzarət etmək hüququ var idi. Bu hökmlər xanın təsdiqinə verilməli idi. Bəzi hallarda xanlar özbaşınalıq edərək, ruhani vəzifələrini irsi edirdilər. Halbuki, dini qanunlara görə hər bir vəzifə onu tutanın şəxsi qabiliyyəti əsasında olmalı idi.

Hər xanlıqda ruhanilərin öz idarəsi var idi. Xanlıqlar üzrə bu idarələrdə müəyyən fərqlər özünü göstərirdi. Lakin bütün xanlıqlarda bu idarə sistemini xanlar müəyyənləşdirirdilər. Məsələn, Quba xanlığında dini işlərə baxan xana tabe olan və xan tərəfindən təyin edilən baş qazı idi. Şəki və Şamaxı xanlıqlarında isə baş qazı vəzifəsi yox idi. Burada xanlar hər mahala bir və ya iki qazı təyin edirdi. Şəriət və məhkəmə işlərinə onlar baxırdılar.

Qazılar məhkəmə işlərinə baxdıqları yerlərdə xanlar onlara köməkçilər təyin edirdilər. Bu köməkçilər ruhanilərin, məscidlərin işlərinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirirdilər. Həm şiələr, həm də sünnülərin nümayəndələrinin yaşadığı mahallarda baş qazı hansı təriqətin nümayəndələri çoxluq təşkil edirdisə, onlardan təyin olunurdu.

Məhkəmədə bu və ya digər qazının rəhbərliyi altında baxılmış iş narazılıq doğurduqda bu işə baş qazı yenidən baxırdı. Baş qazının çıxardığı hökm narazılıq doğurduqda xan bu işi ruhanilərin iclasına verirdi. İclasda xanın özü, yaxud da onun nümayəndəsi iştirak edirdi.

Şəriət məhkəmələrində özbaşınalıq hökm sürürdü. Hakimlər qanun və ədalətə deyil, xan və saray əyanlarının iradəsinə tabe idilər. «Bəzən xan və yaxud onun yaxın adamlarından biri hakimə bildirirdi ki, xan filankəsi himayə edir. Belə halda şikayətçi Quran və onun hədisləri vasitəsilə müxtəlif günahlarda ittiham edilirdilər».

Mülkədarların və bəzi kəndxudaların da mühakimə etmək hüquqları var idi. Onlar kəndlilərin «hörmətli adamları»ndan seçilmiş kənd məhkəmələrində sədrlik edirdilər. Kənd məhkəmələrinin hökmü mahal naibləri tərəfindən təsdiq olunurdu. Kəndlilərin mübahisələrini, az əhəmiyyətli cinayətlərini - oğurluq, qarət, zor işləmədən qarət etmələri və s. məsələləri mülkədarlar və tiudarlar həll edirdilər. Kəndlilərin ilk belə cinayətləri müqabilində onlar 100 manata qədər cərimə olunurdular. Məhkəmələrdə ali silkin nümayəndələrinin mənafeyi ilə bağlı məsələlərə baxıldıqda onlar mütləq məhkəmənin iclasına dəvət olunurdular. Məhkəmələrdə «müqəddəs» qanunlardan artıq rüşvətə üstünlük verilirdi. «Hakimlər pul hərisi olduqlarından heç vaxt ədalətlə hərəkət etmirdilər». Ona görə də rüşvət verə bilməyən yoxsullar çox vaxt ədalətsizliyin qurbanı olurdular. Azərbaycanın və İranın çox yerlərini gəzmiş fransız Abbat de La-Pori yazırdı: «Bütün məhkəmələrdə ağır cəzalar yalnız yoxsullara verilirdi. Avropada olduğu kimi, burada da pulun hakimiyyəti böyükdür. Bu metalın parılması qanunları susmağa məcbur edir, ədalət mürgüləyir, hakimiyyət isə öz hüquqlarından imtina edir. Buna görə də varlı cinayətkar həmişə qürurla gəzir. Yalnız kasıb müqəssir özünün kasıblığına və müqəssirliyinə görə cəza alır».

Məhkəmələr günahkarlara müxtəlif cəzalar verirdilər. Ən yüngül cəza bədən cəzası - fələqqa idi. Bu cəza, əsasən, vergi ödəməkdən boyun qaçıranda verilirdi. Müharibə zamanı qorxaqlıq, xan əmlakını oğurlamaq halları ən ağır cəzaya məruz qalırdı. Müqəssirin əl-ayaqlarını, burunlarını kəsir, gözlərini çıxarır, boynunu vururdular. Qatillər də ən ağır cəzaya məruz qalırdılar. Bəzən qatillər öldürülmüş adamın qohumlarının mühakiməsinə verilirdi. Onlar qatillə istədikləri kimi rəftar edir, ya öldürür, ya da can bahası tələb edirdilər. Ümumiyyətlə, göz çıxarmaq, qulaqları, əlləri kəsmək, müqəssiri vəhşi heyvanların qabağına atmaq, çarmıxa çəkmək, bütün Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan xanlıqlarında da geniş yayılmışdı.

Xanlıqlar mahallara bölünmüşdü və onların mərkəzi idarə aparatı ilə yanaşı hər mahalın da idarə orqanları var idi. Mahalları bəylərdən təyin olunmuş mahal naibləri idarə edirdilər. Bu vəzifə, adətən, nəsilədən-nəslə keçirdi. Lakin hər bir yeni mahal naibini xan həmin vəzifəyə təsdiq etməli idi. Bu barədə rəsmi sənəddə belə yazırlar: «Xanların hakimiyyəti dövründə müsəlman əyalətlərində... onlar

mahallara bölünürdü. Hər mahalda bir, əhalinin sayının çoxluğundan, güclülərin və xana yaxın adamların təsiri ilə, bəzən bir neçə naib olurdu. Naiblər adlanan bu hakimlər, darğalar və hətta yüzbaşılar gəlirin onda birini, ailəsi üçün ərzaq və lazım gəldikdə qulluqçular alırdılar». Başqa bir sənəddə də deyilənlər təsdiq olunur: «Məmurlar, naiblər, yaxud, xan canişinləri... maaş almırlar, onlar xanın ayırdığı miqdarda kənddən gələn gəlirlə kifayətlənirlər».

Mahal naibləri xanın müəyyən etdiyi vergiləri kənd icmaları arasında bölür, vergi verməkdən boyun qaçıranları vergiləri ödəməyə məcbur edir, cinayətkarları cəzalandırır, mahal idarəsinə məmurlar qəbul edir və çıxarır, lazım gələndə kəndliləri qoşuna səfərbər edir, müharibə və yürüş zamanı onlara komandanlıq edir, mahalın sərhədlərini qoruyurdu və s. Onlar «əhalinin pis niyyətlərinin qarşısını alır, oğru dəstələrini məhv edir, şübhəli adamları həbs edərək, mahal bəyinə təhvil verir, əhalini poçt yolu çəkmək, xan əmlakını bir yerdən başqa yerə aparmaq və s. dövlət mükəlləfiyyətlərini daşımağa məcbur edirdi».

Xanlıqlarda inzibati idarənin ən aşağı pilləsində yüzbaşı, kəndxuda, məlik və ya kovxa adlanan məmurlar dururdular. Bu məmurları xan təyin edirdi. Onların müəyyən mənada inzibati və məhkəmə hüquqları var idi. Kəndxudalar bir tərəfdən ayrı-ayrı kənd icmaları, digər tərəfdən isə xan məmurları arasında vasitəçi rolunu oynayırdılar. Xan və ona tabe olan dövlət orqanları öz əmlakları və tələbləri ilə onlara müraciət edir və çox nadir hallarda kənd icmalarının işlərinə qarışırdılar. İcmalar öz daxili idarə işində muxtariyyətə malik idilər. Kəndlərdə kəndxudalarla yanaşı, sərkərlər də var idi. O xanın kəndlərdə maliyyə mənafeyinin keşiyində durur və bunun müqabilində toplanmış məhsuldan müəyyən pay alırdılar. Bu, xana məxsus icmalara aid idarə üsulu idi.

Mülkədar kəndlərini mülkədarların özləri idarə edirdilər. O, həmin kəndlərdə inzibati və məhkəmə hakimiyyətinə də malik idi. Kəndxudaların tabeliyində ondan artıq yasovul var idi. Kəndxuda vergilərdən azad olmaqla yanaşı, ona başqa gəlir də verilirdi. Elə hallar olurdu ki, bu vəzifəyə bəylər də təyin olunurdu.

Kəndxuda-kovxa vəzifəsi seçki ilə olmalı idi, lakin əslində nəsilən-nəslə keçirdi. Bəzi bəylər kovxa vəzifəsini ifa etdiyi zaman bu adı almışdılar. Sonuncuların hakimiyyəti mülkədarlarınkindən bir o qədər də fərqlənmirdi. Onlar da vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilir, kənddən gələn gəlirin bir hissəsini götürürdülər. Çox vaxt onların torpağı da olur və həmin torpaqları kəndlilər becəriridilər.

Naxçıvan xanlığında kəndxudaları kənd icmaları seçir və onları xan təsdiq edirdi. Xan kəndxudaları təsdiq edərkən ondan qəbz alırdı ki, o, xana bütün iş qabiliyyətli kəndlilər barəsində (yəni, yenicə yaşa dolmuşlar) məlumat verəcəkdir. Əks təqdirdə, o, 100-dən 200 manatadək cərimə verməli idi. Bəzi hallarda xan belə kəndxudaları döydürürdü.

Şəmşəddil və Qazax sultanlıqlarında kənd icmalarını ağalardan təyin

olunmuş mülklər idarə edirdilər. Onların tabelərinə münasibətdə hüquqları məhdudlaşdırılmamışdı. Bir kənd icmasına bir neçə kənd daxil olduqda hər kənd özünə bir kovxa seçirdi. Onlar ağalara tabe idilər, lakin vergilərin ailələr arasında bölünməsinə onlar kənd yığıncağının çıxardığı qərara tabe olur, ağaların qohumlarını və seyidləri vergi verməkdən azad edirdilər.

Xanlar kəndxudalardan başqa kəndlərə darğa təyin edirdilər. Darğa «xanın maliyyə məmuru, yaxud da kəndin idarəçisi hesab olunurdu». Darğalar xana məxsus olan əkinlərə və bağlara nəzarət edirdilər. Onların daimi gəlir yeri yox idi və götürülən məhsuldan asılı olaraq pay alırdılar.

Darğalar xanlıqların çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra həm də xanın xəfiyyələri rolunu oynayırdılar. İ.P.Petruşevski darğaların bu vəzifəsini çox dəqiq müəyyənləşdirmişdir: «Darğalar kənddə əhalinin əhval-ruhiyyəsinə nəzarət üçün mütləq casusluq yaratmış xanların və bəylərin «gözləri» idilər. Siyasi vəziyyətin sabit olmadığı, ara müharibələri, çox vaxt bəylərə tabe olan əhali arasında rəğbətə qarşılanan dağstanlıların basqını» zamanı bu onlara çox lazım idi.

Darğalar bazar baxıcılarına başçılıq edirdilər. Onlara yüzlərlə yüzbaşılar və onbaşılar tabe idilər. Darğalar xandan maaş alır, hər dükandan ayda 15 qəpik yığırdılar. O, bazarlardan ərzaq mallarını pulsuz götürürdü.

Xanlıqlardakı məmurlardan biri də şəhərlərdə və kənd yerlərində suyun bölünməsilə məşğul olan mirab idi.

Xanlıqlarda məmurların sayı çox idi. Məsələn, Quba xanlığında 58 yüzbaşı, 66 kəndxuda, 51 yasovul var idi. Qarabağ, Şamaxı, Şəki və başqa bir neçə xanlığın Quba xanlığından xeyli böyük olduğunu nəzərə alsaq, onda həmin xanlıqlarda məmurların sayı haqqında təsəvvür yaranır. Xan məmurlarının gəliri, demək olar ki, bütün xanlıqlarda bərabər idi. Bir çar məmurunun 1830-cu ildə yazdığı raportu bu baxımdan maraqlıdır. O yazırdı: «Xan hakimiyyəti dövründə müsəlman əyalətlərində indi olduğu kimi ərzi mahallara bölünmüşdü. Hər mahalda rəis, bəzində bir neçə rəis var idi. Kəndlərin, mahalların idarəsi tapşırılmış həmin naibə, darğa, hətta yüzbaşı adlanan rəislər gəlirlərinə onda birini özlərinə götürür, lazım gəldikdə qulluqçu alır, gündəlik yeməyini, hətta qonaqların yeməyini də əhali verirdi».

Bununla belə, bəzi xanlıqlar nisbətən fərqlənirdilər. Naxçıvan xanlığında mir bölüklər öz təsərrüfatları üçün zəruri olan hər şeyi kəndlərdən yığır və ildə 20 tündən 50 tündən qədər pulla və 5-dən 10 xalvara qədər taxılla maaş alırdılar. Kəndlilər qız köçürəndə, yaxud oğul evləndirəndə hədiyyələrlə mir bölüyün yanına gəlib onun xeyir-duasını almaları idilər.

Mirablar da maaş almırdılar. Onlar da kəndliləri soymaq hesabına yaşayırdılar.

Bütün adlarını çəkdiyimiz xan məmurları kəndlilərin hesabına dolanır, vergiləri artıqlaması ilə yığır, artığını mənimsəyir, zorakılıq edirdilər. Xanlar isə

məmurların əhalini soymasına əhəmiyyət vermirdilər.

Feodal dövlətləri olan Azərbaycan xanlıqlarının təbii ki, qoşunları da var idi. Qoşunların baş komandanı xanın özü olurdu. Xanlığın qoşunlarının tərkibinə xan qvardiyası və bəylərin, əsasən, maaflardan və nökörlərdən ibarət olan qoşun dəstələri daxil idi. Lazım gəldikdə kəndlilərdən toplanan qoşun dəstələrinə, həmçinin, müharibə zamanı pulla tutulmuş əsgərlərdən ibarət dəstələrinə də bəylər başçılıq edirdilər. Qubalı Fətəli xanın 1770-ci ildə pullu qoşunlarının sayı 10 min nəfərə çatırdı. Bəzən bu muzdlu qoşunlar əhalini qarət də edirdilər. Məsələn, 1780-ci ildə Fətəli xanın muzdlu qoşunları Qarabağa yürüşü zamanı əhalini qarət etmişdilər.

Qarabağ və Şəki xanlarının da pulla tutulmuş qoşunları var idi. Bu qoşunlar qısa müddətə tutulur, ehtiyac olmayanda buraxılırdılar. Qarabağ xanı, lazım gəldikdə, öz təbəələrindən 5 min, Şəki və Şirvan xanları isə 3 minə qədər qoşun toplaya bilirdi.

Piyada qoşunların bir hissəsi tufəngçi adlanırdı. Bu qoşunların başçısı tufəngçibaşı adlanırdı. Sülh zamanı, lazım gəldikdə, toplanan tufəngçilər, mühafizə polisi vəzifəsini ifa edirdilər. Toplanmış əsgərlər İranda olduğu kimi, sərbaz adlanırdılar. Onlar sərhəng adlanan hərbi rəisə tabe idilər. Sərhənglər, əsasən, xanın qohumlarından olurdular. Hər sərhəngin sərəncamında onun köməkçisi olan bir yavər, səkkiz sultan, on altı naib və bir neçə yüzbaşı olurdu. Sülh zamanı sərbazlar öz kəndlərində yaşayırdı, təsərrüfatla məşğul olur və bəzən şəhərə, təlimə çağırılırdılar. Təlim zamanı onlara maaş verilirdi.

Naxçıvan xanlığında süvarilər yalnız kəngərlilərdən təşkil edilirdi. Onlar hər cür vergidən azad olunurdular. Bu süvarilərin bir baş rəisi, iki sultanı və dörd naibi olurdu. Müharibə zamanı onlara maaş və ailəsinə taxıl verilirdi. Süvari dəstəsində iki yüzə qədər atlı olurdu. Onlardan 30 nəfəri növbə ilə xanın yanında olurdu. Bu dəstəyə qullarağası adlanan rəis başçılıq edirdi.

Süvari qoşun bütün xanlıqlarda var idi. Qarabağ xanlığı öz süvariləri ilə başqa xanlıqlardan fərqlənirdi. Qarabağın bütün elatları xanın süvari qoşununa daxil edilirdi. Bu bərdə Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Mirzə Camal yazır: «Jurnallarda və siyahılarda qeyd olunmuş bütün Qarabağ elatları süvari dəstəyə daxil idilər. Lazım gələn vaxt mahal mülkləri başda olmaqla mahallardan və kəndlərdən piyada atıcı qoşun toplanılırdı».

Bakı xanının sarayında 100 nəfər daimi xidmət edirdi. Xanın xüsusi qvardiyasına daxil olan bu adamlar maaş hüququna malik idilər və onlar bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilir, xan tərəfindən maaş alırdılar. Bəzi xanların qoşunları topla da təchiz olunmuşdu. Məsələn, İrəvan xanlığının qoşunlarında bir neçə səhra topu və xüsusi topçular dəstəsi var idi.

Azərbaycanın şimal-qərb ərazilərinin inzibati quruluşu xanlıqlarından əsaslı surətdə fərqlənirdi.

Hələ XVII əsrin əvvəllərində Şah Abbas Cənubi Qafqaz üzərində Səfəvilər

hakimiyyətini bərpa etdikdən sonra Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında özünə dayaq yaratmaq məqsədilə avarları dəvət edərək, onları Car-Balakəndə məskunlaşdırdı və onlara böyük imtiyazlar verildi. Avarlar yerli əhalini - azərbaycanlıları muğallar, gürcüləri isə yengiloy adlandıraraq, özlərini keşkel sahibləri, yerliləri keşkelçilər, yəni asılı kəndlilər elan etdilər. Qəsbkarların bir qrupunu saxurlular təşkil edirdi. Onların başçısı İlisu sultanlığını, qalanları isə Car-Balakən icmasını (yaxud camaat) yaratdılar. Burada hakimiyyət özlərini keşkel sahibləri adlandıran bütün avarlara məxsus idi.

Azad icmaların sayı altı idi: Car, Balakən, Katex, Tala, Muxax, Qanık. Bəzi XIX əsr qafqazşünasları camaatları respublika, onların birləşməsini isə federasiya adlandırırlar.

Azad icmaların - camaatların hamısı bir-biri və İlisu sultanlığı ilə sıx bağlı idilər. Lakin onlar biri digərindən asılı deyildi. İcmaları kəndxudalar və qazılar idarə edirdilər. Onların hamısı bir yerdə, yəni kəndxudalar, kovxalar və qazılar həm mülki, həm də ruhani idarəsinin ali orqanı hesab edilirdilər. Hər icmanın tərkibinə bir neçə avar, muğal və yengiloy kəndləri daxil idi. Hakimiyyət isə heç bir silki fərq qoyulmayan, hamısı bərabər hüquqa malik olan avarlara məxsus idi. Onlar muğal və yengiloy kəndlərini öz aralarında bölərək, əhalidən vergi alırdılar. İcmalara tam sərbəst olan avar və saxur kəndləri də daxil idi. Demək, hər icmada hakim və məhkum kəndlər var idi.

Kənd icmaları toxum adlanırdı. Hər kənd icması 2-3 toxumdan ibarət idi. Bütün hədd-büluğa çatmış kişilər toxumun bərabərhüquqlu üzvü hesab olunur, toxum yığıncağında səsvermədə, toxum başçısı və başqa məmur vəzifəsinə seçkilərdə eyni hüquqla iştirak edirdilər. XVIII yüzilliyin sonu - XIX yüzilliyin əvvəllərində mübadilənin artması, ətrafda baş verən sosial dəyişikliklər toxumlara təsirsiz qalmamış, toxumların, əslində, yalnız adı qalmışdı. Belə ki, toxumlardan toxum əyanları ayrılmağa başlamış, onlar toxum torpaqlarının çoxunu əllərində cəmləşdirmiş, kəndliləri özlərindən asılı vəziyyətə salmışdılar. Artıq kəndxudalar toxumların yalnız varlı təbəqəsindən seçilməyə başlamış, demək, bərabər səs hüququ aradan qalxmışdı. Formal şəkildə toxuma məxsus olan, əslində varlıların əllərində cəmlənmiş bütün əmlakın idarəediciyi kimi qalan kəndxuda yenə də toxumun yığıncağının sədri qalırdı. Kəndxudanın az əhəmiyyətli işlərdə qərarlar çıxarmaq hüququ var idi. Vacib məsələlər isə marağı olan tərəflərdən seçilmiş vəkillər tərəfindən həll edilirdi.

Bir və ya iki qarışıq kənddə yaşayan iki və ondan artıq toxumlar bir kənd icmasını təşkil edirdilər. Kənd icması inzibati vahid idi, onun özünün kənd məhkəməsi və səsvermə yolu ilə seçilmiş kovxası var idi. Kəndin rəisi hesab olunan kovxa kəndlilərin məhkəmə işi tələb etməyən şikayətlərinə baxır, təqsirkarları və onun tələblərini yerinə yetirmək istəməyənləri məhkəməyə verir, vergilərin ödənilməsinə nəzarət, məhkəmənin və camaatın baş idarəsinin hökmünü icra və kənd məhkəməsində sədrlik edirdi. Kovxaların sərəncamında onun

köməkçisi hesab olunan tabunbaşı və poçtalyonluq edən çavuşlar var idi. Tabunbaşı kəndlilərin mükəlləfiyyət icrasını onlar arasında növbələndirir, suyun bostanlara, bağlara axıdılmasına nəzarət edir, kovxanın tapşırıqlarını yerinə yetirirdi. Kovxaların və tabunbaşılardan fəaliyyəti toxum başçılarından nəzarəti altında idi. Onlar kənd yığıncağını toplayıb bu və ya digər kovxanı, tabunbaşını vəzifəsindən kənar edib, yenisini seçdirə bilirdilər.

Çavuşlar əhalini yığıncaqlara çağırır və sahibkarlara müxtəlif ictimai mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsi barəsində məlumat verirdilər.

Kənd icmalarına başçılıq edən qazılar üç il müddətinə, imamlar iki il, kovxalar və tabunbaşılar bir illiyə seçilirdilər. Onları ikinci dəfə seçib seçməmək məsələsi toxumlardan asılı idi. Həmin vəzifələrə seçkilər bütün əhalinin iştirakilə keçirilirdi.

Kənd məhkəməsi kovxadan, toxum başçısından, yaxud hər toxumun müəyyən etdiyi deputatlardan və yerli mollalardan seçilmiş imamdan ibarət idi. Qərar adətən, bəzən şəriət əsasında, məhkəmə üzvlərinin hamısının yekdil səsi ilə qəbul olunurdu. Məhkəmədə tərəflər arasında narazılıq baş verdikdə, iş camaatın baş məhkəməsinə verilir.

Azad icmalarda feodalizmin elementləri gücləndikcə camaatlarda ümumi yığıncaqların rolu azalırdı. Aşağı təbəqələrdə hələ də özünü göstərən camaatlarla yanaşı, azad icmanın kovxasından, iri toxumların bir neçə kovxasından və qazıdan ibarət camaatların baş icra orqanı kimi baş idarə yaradılmışdı. Bu icra orqanı mühakimə və cəzalandırmaq hüququna malik olmaqla bərabər, ona tabe olan camaatı başqa icmaların iddialarından müdafiə edir, dağlıq yerlərdəki sərhədləri və otlaqları mühafizə etmək üçün gözetçilər ayırır, mükəlləfiyyətlərdən və pulla yığılan gəlirləri bölüşdürür, kasıbları, qocaları və yetimləri himayə edirdi. Bunun üçün bütün avarlardan xüsusi vergi yığılır, kənd hakimlərinin özbaşınalığı barədə şikayətlərə baxır, lazım gəldikdə kənd yığıncağını toplayırdı. Deyilənlərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, bir qədər sonra Balakən və Qax camaatları, Car camaatının başçılığı altında ittifaq-göz yaratdılar və üç xüsusi idarə əvəzinə Car kəndində bütün Car gözünün bir baş idarəsini təsis etdilər. Tala, Muxax və Qanık camaatları da birləşərək bir Tala gözü yaratdılar, lakin onların hər birində xüsusi idarə qalmaqda idi.

Car-Balakən camaatlarında olan altı azad icmanın müttəfiqlik münasibətləri vaxtaşırı toplanan yığıncaqlar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bu yığıncaqlarda azad icmaların başçıları iştirak edirdilər. Baş kovxaların əldə etdikləri razılıq əsasında toplanan bu yığıncaq həmişə eyni yerdə, Muxax dərəsində Ağdam adlanan yerdə keçirilirdi. Yığıncaqlarda azad icmaların baş kovxaları, qazılar, toxum başçıları iştirak edirdilər. Onlar bütün icmalara aid olan məsələləri, əsasən, xarici münasibətlər, toxumlararası mübahisəli məsələləri müzakirə edirdilər. Bu yığıncaqların qərarları icmalar arasında müttəfiqlik əlaqələri qaldığı müddətdə qüvvədə olurdu.

Bütün icmalarla bağlı məsələlər nümayəndələrin qurultayında həll olunurdu. Camaatlar arasında Car ən güclüsü olduğundan, o öz təsirini nəinki bütün azad icmalarda, hətta bəzi hallarda «İlisu sultanlığında və Şəki xanlığında da» büruzə verirdi.

XIX yüzilliyin bəzi qafqazşünasları Car-Balakən azad icmalarını respublikaya, icmaların yığınağını isə seymə oxşadırlar: «Bu xalq kiçik respublika cəmiyyətləri təsəvvürünü yaradırdı, onların <...> ittifaq seymi, lazım gəldikdə baş kovxaların əldə etdikləri razılıq əsasında Muxax dərəsində, Ağdamda toplanır».

İlisu sultanlığının da idarə sistemi Car-Balakən azad icmalarının idarəsinə bənzəyirdi. Sultan xarici məsələlərini mütləq Carla razılaşdırmalı idi, əks təqdirdə o hakimiyyətini itirir və başqası ilə əvəz edilirdi. İlisu camaatı carlıların İlisu sultanlığına irəli sürdükləri namizədi istəmədikdə, Car zora əl atır və öz adamını sultan taxtında əyləşdirirdi. Sultan Car cəmiyyətindən yalnız siyasi cəhətdən asılı olduğundan, Car-Balakən icmasına heç bir vergi vermir. XIX əsrin əvvəlinə yaxın bu asılılıq o qədər gücləndi ki, çar Rusiyası Carı zəbt edəndə, sultanlıq Carın bir hissəsi hesab edilmişdi.

İlisu sultanlığı Cardan asılı vəziyyətə düşənə qədər, yəni XVIII əsrin əvvəllərinə kimi, sultan camaatın yığınağında, sultan nəslindən olanlardan seçilirdi. Sultanın hakimiyyətini, XVIII əsrin əvvəlində onun fəaliyyətini nəzarət altına almış camaatın nümayəndələri - vəkillər məhdudlaşdırdılar. Buna baxmayaraq, sultanlar bir sultan nəslindən seçilirdi.

Şəki xanlığının qonşuluğunda yerləşən İlisu sultanlığı Car-Balakən camaatlarının şimal-şərqindəki ərazini əhatə edirdi. Onun sahəsi 60 kvadratverst, əhalisi isə 12 min nəfər, kəndlərin sayı 23 idi.

Sultan hakimiyyətinin xanlıqlarla heç bir oxşarlığı yox idi. Sultan toxumların başçıları və seçkilərdə həlledici rol oynayan güclü bəylərdən asılı idi. Sultanın yalnız bir neçə yengiloy və Qax, Əlibəyli, Meşəbaşı kimi iri muğal kəndləri üzərində tam hakimiyyəti var idi. Çar hökumət dairələrinin köməyiylə sultanlar əsl hakimiyyətə sahib oldular. İşğaldan sonra Daniel bəyin sultanlığı zamanı isə, sultan hakimiyyəti xan hakimiyyəti ilə eyniləşdi. Belə bir şəraitdə sultanlıqda, azad icmalardan fərqli olaraq bəylər silkinin mövqeyi xeyli gücləndi. Sultanla bu və ya digər dərəcədə qohumluq dərəcəsi olan bəylərin sərəncamında yengiloy və muğal kəndləri var idi. Bəzilərinə isə bəy adını sultanın özü verməyə başlamışdı. Bu bəylərə sultanlar müəyyən müddətə bir neçə vergi ödəyən təsərrüfat verir və onların həyat mənbəyini ailələrdən yıxdığı vergilər təşkil edirdi.

Xanlıq üsul-idarəsi feodalizm sisteminə, hakimiyyət prinsipi mütləqiyyət rejiminə əsaslanan, ali sinfin mənafeyini müdafiə edən hakimiyyət orqanı idi.

Xanlıq üsul-idarəsinin əsl vəzifələri xarici siyasətdə müstəqillik, daxili siyasət sahəsində feodal torpaq sahibliyinin və torpaqdan istifadə edilməsinin möhkəmliyini, istismar olunanların itaətdə saxlanılmasını, varlı siniflərdən alınan gəlirlərin müntəzəm surətdə xəzinəyə daxil olmasını təmin etməkdən, hərbi

qüvvələrə qayğıdan və s. ibarət idi.

Xanların həm qanunvericilik, həm məhkəmə, həm də icra hüquqları var idi. Xanların qeyri-məhdud səlahiyyətləri onların cəmiyyətin ayrı-ayrı siniflərinə də münasibətdə özünü göstərirdi.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

Azərbaycan. Bakı, 1921.

Dəlili H.A. Azərbaycanın cənub xanlıqları (XVIII əsrin II yarısında). Bakı: «Elm», 1979.

Əliyev F.M. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı: «Elm», 1982.

Əliyev F.M. XVIII əsrin II yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1960.

Ubaydulin Ə. XIX əsrdə Azərbaycanın iqtisadi və ictimai tarixindən//Maarif işçisi, № 1, 1929.

Qarabağlı M.C. Qarabağ tarixi. Azərb.MEA TİEA.

Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1959.

Rus dilində

Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией, тт. I-XII, Тифлис, 1866-1904.

Бакиханов А. А. Сочинения, записки, письма. Баку: «Элм», 1983.

Березин И.И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Ч. I, Казань, 1850.

Биберштейн М. Описание провинций расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура. НАИИ НАН Азерб. Республики.

Гагамейстер Ю.А. Статистическое описание Шемахинской губернии. Кавказский календарь на 1852 г., Тифлис, 1851.

Гмелин С.Т. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. Ч.III, СПб., 1785.

Губайдулин А. Феодальные классы и крестьянство в Азербайджане в XIX в. //Известия вост.фак. АГУ, №3, 1928.

Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т.I, кн.2, СПб, 1888.

Джаро-Белоканы до XIX в //Кавказ, № 3,1846.

Закавказские очерки //Журнал Министерства внутренних дел, ч.Х,

1845.

«Земля и люди». Всеобщая география. Санкт-Петербург, т. VI, 1883.

Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем. Тифлис, 1901.

Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в., ч. I, М. - Л., 1936; ч. II, М. - Л., 1937.

Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948.

Линден В. Высшие классы коренного населения Кавказского края и правительственные мероприятия по определению их сословных прав. Кавказский календарь на 1917 г. Тифлис, 1916.

Личевич И.П. Бывшее Елисуйское султанство // Сборник сведений о Кавказских горцах, вып. VII, СПб., 1857.

Материалы по истории Азербайджана XIX и XX вв. НАИИ НАН Азерб. Республики.

Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX начале XX вв.. Баку, 1966.

Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом и финансовом отношениях, чч. I-IV, СПб., 1836.

Описание Шекинской провинции, Тифлис, 1866.

Пассек Т., Латынин Б. Очерк по истории Северного Азербайджана // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, № 3, 1926.

Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Известия общества обследования и изучения Азербайджана, вып. III, Баку, 1926.

Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Л., 1949.

Петрушевский И.П. Ранджбары и крепостничество в Азербайджане во второй половине XVIII - первой половине XIX вв.

Петрушевский И.П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII-XVIII вв.. Исторический сборник, №4, 1935.

Поземельное устройство государственных крестьян, водворенных на владельческих землях в Закавказских губерниях // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, ч. II. Тифлис, 1885.

Уляницкий В.А. Русские консульства за границей в XVIII веке. Ч. II, М., 1899.

Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX веках (1800-1907 гг.). М., 1950.

Шамшиев П. Два слова об аснафе. Тифлис, 1857.

Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

Эсадзе Б.С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т. I, Тифлис, 1907.

II FƏSİL

ƏHALİNİN SOSIAL TƏRKİBİ

2.1. Feodal sinfi

Feodal cəmiyyətinin əsas sinifləri, məlum olduğu kimi hakim sinif olan feodallardan və məhkum sinif olan kəndlilərdən ibarətdir. Xanlıqlar dövründə də feodal istehsal münasibətləri hakim sosial-iqtisadi münasibətlər olduğundan, xanlıqların əhalisi də əsasən, iki sinfə bölünürdü. Hakim sinfin başında qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik xan dururdu. Bəylər və ruhanilərdən ibarət olan feodallar sinfi xanın əsas arxası, sosial dayağı hesab olunurdu.

İlk mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda hakim sinfin təbəqələri müxtəlif cür sadalanır. Məsələn, Naxçıvan xanlığına dair mənbələrdə feodallar aşağıdakı təbəqələrə - xanlara, sultanlara, bəylərə, axundlara, mollalara, seyidlərə, xan növələrinə bölünürlər. Şirvan, Lənkəran və Qarabağ xanlıqlarında hakim sinif - əyanlar, yəni xanlar, ağalar, bəylər, bəyzadələr, maaflar kimi təsnifləşdirilir. Maafları isə öz növbəsində maaflara və növələrə bölürdülər. Burjua-dvoryan tarixçisi Dubrovin də bu fikirdə idi ki, feodal sinfi bəylərdən, ağalardan, maaflardan və növələrdən ibarətdir. Azərbaycan sosial-iqtisadi tarixinin tədqiqatçılarından olan Ə.Ubaydulin də feodalları təbəqələrə bölməkdə burjua-dvoryan qafqazşünaslarından irəli gedə bilməmiş, onları xanlar, bəylər, bəyzadələr, maaflar, yaxud tarxanlar kimi təsnifləşdirmişdir. Azərbaycanın sosial-iqtisadi tarixinin ilk tədqiqatçılarından olan Ə.Salamzadə də feodal sinfi təbəqələri məsələsinə toxunaraq yazırdı: «Hakim sinif müxtəlif kateqoriyalara bölünür: xanlar, bəylər (nəslə və şəxsi), məliklər, ağalar və ruhani feodallara. İmtiyazlı silkə özlərinin hərbi xidmətlərinə görə maaf hüququ almış hərbi dəstələrin üzvləri də daxil idilər».

Göründüyü kimi, inqilabdan qabaqkı müəlliflərin hamısı, müasir tarixçilərin isə bəziləri maafları da feodal sinfinin təbəqələrindən hesab edirlər. Əslində isə, bizim fikrimizcə, bu səhv mülahizədir. Doğrudur, maaflara bir sıra hüquqlar verilmişdi, lakin onlar kəndli sinfi tərkibinə daxil olan təbəqələrdən biri hesab edilməlidirlər. İşin maaflara dair bölməsində bu məsələ daha ətraflı əsaslandırılmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, hakim feodal sinfinin başında qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik xanlar dayanırdılar. Bütün əhalinin, o cümlədən, bəylərin də taleyi xanlardan asılı idi. Xanlıq hüququ irsi xarakter daşıyırdı.

Feodal ierxiyasında ikinci yerdə bəylər dururdular və onlar üç qismə bölünürdülər:

1. **Hakim sülalə nəslindən olan bəylər;**
2. **İrsi bəylər;**
3. **Bəy adını və hüququnu sonradan alanlar.**

Hakim sülalə nəslindən olan bəylər xan nəslindən olan bəylərə deyilirdi. Onlar xanın yaxın qohumları idilər.

İrsi bəylər. Bu adı və hüququ çoxdan almış və nəsil-dən-nəslə verən bəylər irsi bəylər adlanırdılar. Köklü bəylər sırasına maldarlıqla məşğul olan, köçmə maldarların, ayrı-ayrı icmaların başçıları da daxil idi. Bu bəylərin sırasına sultanlar və məliklər də daxil idilər. Hər iki qismə aid olan bəylər daha böyük şöhrətə malik olub, öz nəsillərinin yüksək mənşəbli adamları hesab olunurdular. Bu bəylər sırasına vaxtilə İran şahlarından və Türkiyə sultanlarından bu ada layiq görülənlər də daxil idilər.

Bəy adını və hüququnu alanlar sırasına xanların bəy və məlik hüququ verdiyi bəylər və məliklər, xan qarşısında xüsusi xidmətlərinə görə bu adı alanlar, xanlardan kəndləri idarə etməyə görə bu hüququ alanlar, xan tərəfindən bu və ya digər kəndin idarəsinə cəlb olunub, həmin kəndi yüzbaşı hüququnda idarə etdiyi müddətdə müvəqqəti bəy adını alanlar daxil idi. Sonuncular mülkləri olduğu təqdirdə, xan xəzinəsinə vergi verməli idilər.

Nəsli - köklü və bu adı sonradan alanları «qeyri-nəsli bəylər» adlandıran Ə.Salamzadə qeyd edir ki, «Nəsli bəylərin iri feodal mülkləri var idi ki, onlarda da xeyli asılı kəndlilər məskunlaşmışdı. Xanlar bu bəylərə torpaq və kəndlilər bağışlamaqla, məmurların onların işlərinə qarışmamasını təmin edirdi». Biz bu məsələyə torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadəyə həsr olunmuş fəsilə daha ətraflı toxunacağıq.

Qafqazşünaslardan biri bəy nəslinin meydana çıxmasını geniş şərh edir. O yazır ki, elə bəylər vardır ki, xanın yanında maaf, yaxud yüzbaşı kimi qulluq etdiyinə görə nəslən bəy hüququ almışdır. Hətta adi nöqərlərdən də xanlardan bəy hüququ və adı alanlar var idi. Həmin bəylərin uşaqlarının bəy adını daşımaq hüquqları yox idi, onları bəyzadə çağırırdılar. Lakin çox hallarda, nəinki bəy adı almış nöqərlərin uşaqları, hətta onun qardaşları da özlərinə bəy adını mənimsəyirdilər. Gəncə xanlığı Rusiya tərəfindən zəbt olunandan sonra Yelizavetpol dairə rəisi yazırdı: «Mən bilmirəm ki, kimi bəy hesab etməliyəm. Bəylərdən sənəd tələb etsən, onların demək olar ki, heç biri özünün bəy hüququnu sübut edə bilməyəcəkdir. Tatarlara (azərbaycanlı - *müəllif*) inansa, onlar vergidən azad olmaq üçün dairənin əhalisinin yarısını bəy hesab edirlər».

Burjuə müəlliflərinin əksəriyyəti də bəy silkini üç qrupa bölürdülər. Onlardan biri Şəki xanlığının təmsalında bu barədə yazırdı ki, «bəy adı bizim əyanlara uyğun gəlir, cəmiyyətin ali sinfinə məxsusdur. Bu ad nəslən və bağışlanma yolu ilə əldə edilirdi, hər cür vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilirdi... Məhəmməd Həsən xanın qanununa görə bəylər üç pillədən ibarət idi: **birincilərə** xanların vassalları olan Ərəş, Qutqaşın və s. sultanlıqların sultanları, **ikincilərə** məliklər, **üçüncülərə** isə, vəzifəyə, mülkiyyətə, xidmətə və başqa səbəblərə görə bəy hüququ almış bütün bəylər daxil idilər». Həmin müəllif qeyd edir ki, bəy hüququnu alanlar bu adı və hüququ nəslə verirdilər.

Başqa bir mənbədə yazılır: «Bəylərin, hətta aşağı sinifdən çıxmış bəzilərinin mülkiyyətlərində torpaqları, adamları var idi və onlardan gələn gəlirdən istifadə edirlər. Xanın fərq qoyduğu həmin adamlar, çox vaxt müəyyən dairəni idarə edir və bunun müqabilində, müəyyən gəlir götürürdülər. Xana yaxın olub, hətta ən aşağı vəzifələri tutanlar belə, onun sərəncamı ilə bəy adı alırdılar. Beləliklə, bu ad xana edilən xüsusi xidmət müqabilində alınır və heç də həmişə nəslə keçmirdi».

Azərbaycanın aqrar tarixinin ilk tədqiqatçıları sırasında olan Y.N.Paxomov da bəy silkinin hansı yollarla artması məsələsi üzərində dayanmış, onun yollarını göstərmişdir: bu titulu almaq çox vaxt şah və onun canişininin, bir qədər sonra isə, xanların sarayında şəxsi xidmətlərinə görə mümkün olmuşdur. Bütün hallarda bu ad - Avropa ölkələrində əyan adı kimi müəyyən ləyaqət rəmzi kimi deyil, kəndlərdən tutmuş dairələrə qədər olan yerləri idarə etmək müqabilində verilir və rəsmi xarakter daşıyırdı.

Naxçıvan xanlığı üzrə bəylərin hüquqlarından söhbət açan mənbələrdən birində qeyd olunur ki, bütün ali silkdən olanları aşağı silkdən ayıran xarakterik cəhət hakim sinif nümayəndələrinin vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olmalarıdır. Lakin onların mülkləri, torpaqları olduğundan, xan xəzinəsinə torpaq vergisi ödəməlidir. İmtiyazlı silkə mənsub olanların digər üstünlüyü xanlıq üsul-idarəsində iştirak etmələridir. Xan sarayında bütün vəzifələr, xanın və özünün mülklərini, xalqı idarə etmək, qoşun rəisliyi onlara məxsusdur. Bəylər xanların bütün hərbi yürüşlərində öz silahları ilə iştirak etməli idilər.

N.Dubrovin yazır ki, «Bəylər özlərinin mülklərində və mahallarında tam hakimdirlər. Heç bir nöqə öz ağası barəsində şikayət qaldıra, heç bir tacir bəyi öz borcunu ödəməyə məcbur edə bilməz». Əslində, bəy kateqoriyalarına daxil olanların heç birinin əlavə hüquqları yox idi. Onları bir-birindən fərqləndirən, qədim və daha məşhur əyan nəslinə mənsub olmaları, tutduqları vəzifələrə görə edilən hörmət idi. Nəslə olmayan bəylər, var-dövlətlə nisbətən az təmin olunurdular. Belə bəylərə bağışlanmış mülklər xanın əlavə fərmanı ilə nəslə keçirdi.

Kənd bağışlanmış bəylərin həmin kəndlərdə polis və qismən də, məhkəmə hüququ var idi. Kəndlərdən vergiləri də həmin bəylər yığırdılar. Toplanmış vergilərin çoxu xan xəzinəsinə daxil olurdu. Kəndləri tiul hüququnda almış bəylər xanın bütün tələblərinə əməl etməli, lazım gəldikdə, onun çağırışına əsasən silahlı dəstəsilə hüzuruna gəlməli idi. Başqa bir qafqazşünas yazır ki, «Xanlıqlarda bəylər bizim əyanların istifadə etdikləri üstünlüklərə malik idilər. Fərq onda idi ki, xanların təqsirkar bəyləri məhkəməsiz cəzalandırmaq, bədən cəzası vermək, hətta bəzi hallarda onları edam etdirmək hüququ var idi». Xanlar bəzi hallarda zoruna görə ehtiyat etdiyi rəiyyətlərinin bəzisində də bəy adı verirdi. Ümumiyyətlə, mənbələrdə bəylərin hüquq və vəzifələri barəsində çoxlu məlumat toplanmışdır. Onlardan bir neçəsinin də üzərində dayanmağı məqsədəuyğun sayırıq. «Bəylər xanlıqlarda və onların saraylarında həmişə yüksək vəzifələri tutur və xan

xəzinəsindən öz əməkləri müqabilində maaş alırdılar və ya idarə etdikləri kəndlərdən gələn gəlirin bir hissəsini götürürdülər. Bir çox hallarda xan onlara, idarə edib gəlirini götürmək üçün, ömürlük kəndlər bağışlayırdı. Xan vergisindən azad olmaq şərti ilə onlar da başqa azad silklər kimi torpaq alıb, boş vaxtlarında təsərrüfatla məşğul ola bilirdilər». Yenə həmin mənbəyə görə «Elə bəylər var idi ki, onların idarə etdikləri mahallardan vergiləri xanın vergi yığanları deyil, mahal naiblərinin özünün təyin etdiyi adamlar toplayırdılar». Öz mülklərindən məhrum edilmiş və ya saraydan kənar olmuş bəy, bu adı daşımaqdan məhrum edilirdi.

Əhalisi köçmə maldarlıqla məşğul olan kəndlərin bəyləri elbəyi də adlanırdılar. Onların da hüquqları başqa bəylərinki kimi idi.

Ali müsəlman silkinin - bəylərin vəziyyəti bütün xanlıqlarda eyni deyildi. Belə ki, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Bakı və Lənkəran xanlıqlarında bu ali titulu fərqli cəhətləri vardı. Məsələn, Bakı xanlığında bəy adı çox hallarda nəslə olmurdu. Ümumiyyətlə, bu xanlığda bəylər çox da varlı deyildilər və öz adlarını çox vaxt itirirdilər. Sonuncu Bakı xanının hakimiyyəti dövründə belə hadisələrə tez-tez təsadüf olunurdu. Lənkəran xanlığında bəy adı ömürlük və ya müvəqqəti istifadə üçün mülklə birlikdə verilirdi. Mülk əlindən alındıqda, bəy adı saxlanılsa da, onun elə bir hüququ qalmırdı. Bakı və Lənkəran xanlıqlarında rəiyyət öz əkinlərindən bəylərə heç bir vergi vermir, yalnız bəzi mükəlləfiyyətləri icra edirdi.

Bəylərin taleyinin xanların əllərində cəmləşməsinə baxmayaraq, bəzi xanlıqlarda onlar öz arxasını itirəcəyindən ehtiyat edərək, bəylərlə yumşaq rəftar edirdilər. Məsələn, 1802-ci ildə Hüseynqulu xan rus tacirlərini qarət etmiş bəyləri Rusiya hökumətinin tələblərinə baxmayaraq tənbeh etməkdən boyun qaçırmışdı. Qarabağ xanlığında isə biz başqa mənzərə ilə üzləşirik. Qarabağ xanı kiçik bir xəta üzündən bəylərin adlarını, mülklərini əllərindən alır, onun kəndlərini isə yeni sahibkara verirdi. Bəyin etdiyi günahda onun kəndlilərinin kiçik bir iştirakı olduqda, yeni sahibkar onları rəiyyətlilik hüququndan məhrum edir və rəncbərə çevirirdi.

Şəki, Şamaxı və Quba xanlıqlarında mütləq hakim bəyləri güclə özlərinə tabe edə bilmirdi, çünki bəylər idarə etdikləri kəndlərin müqabilində bəzən xana tabe olmaq istəmirdilər. Xanlar bu silkin nümayəndələrindən yalnız müti olmağı tələb edir, yumşaq rəftara çalışır, onların qədim hüquqlarını pozmağa cəsarət etmirdilər. Sənədlərdən birində qeyd olunur ki, «Xanlar bəylərdən öz mənafeyinə uyğun istifadə etməyə çalışır, bəylər isə öz növbəsində hakimiyyəti əllərində saxlamağa can atırdılar, buna görə də çox vaxt onlar müstəqilləşirdilər. Xan isə, həmin bəylərin onun hakimiyyəti altından tamamilə çıxıb biləcəklərindən ehtiyat edərək onlara toxunmurdu». Bu halı təsdiq edən bir sıra başqa sənədlər də vardır.

Xan-bəy münasibətləri ilə bağlı bir çox sənədləri nəzərdən keçirmiş, Azərbaycanın XVIII əsr tarixinin tədqiqatçılarından biri belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, «bu və ya digər bəy nəslinin güclənməsinin qarşısını almaq üçün xanlar mülkləri idarə etməyi, onun yaşlı varislərinə deyil, azyaşlı varislərinə və ya

qohumlarından birinə tapşırırdı». Quba xanlığında bəy adı ya kəndi idarə etmək hüququ ilə birlikdə, ya da bu hüquq olmadan verilirdi. Həm də bu xanlıqda bəylərə verilmiş bəxşiş və hüquqlar nəsli idi. Çox vaxt Quba xanlığının tərkibində olmuş Dərbənd xanlığında isə kənd bəylərə ömürlük, yaxud da müvəqqəti idarəyə verilirdi.

İlisu sultanlığında hakim sülalədən olan nəsli bəylər və bu titulu xidmət müqabilində alanlarla yanaşı, qonşu xanlıqlardan köçüb gələnlər də var idi. Lakin burada olan ali silkin əsas kütləsini sultanla qohumluq əlaqələri olan yerli bəylər təşkil edirdi. Gəlmə bəylər yerli bəylərlə eyni hüquqlara malik olsalar da, onların sultan seçilmək hüququ yox idi. Sultan yalnız yerli bəylərdən, yerli hakim sülalələrin nümayəndələrindən, həm də onların hamısından deyil, yalnız qanının təmizliyini saxlamış bəylərdən seçilirdi. Bu bəylərin sırasına öz ana nəsli bəy və ləzgi mənşəli olanlar daxil idilər. «Qeyri - təmiz qanlı» bəylər sırasına isə yengiloy və muğal qadınlarından doğulmuş bəylər daxil idilər. Bu anaların oğlanları atalarının varisliyindən məhrum idilər. Yalnız bir halda atanın başqa oğlu olmadıqda və ata ölərkən, mülkünü ona vəsiyyət etdikdə, belə qadınlardan doğulan uşaqlar ata varisi hesab oluna bilərdi. Çox vaxt bu adət öz qüvvəsini itirir, həmişə ona əməl olunmur, «qeyri-təmiz qanlı» bəylər, «təmiz qanlı» bəylərdən fərqlənmirdilər.

Şəmşəddil və Qazax sultanlıqlarında bəylərlə yanaşı ağaların da hüquqları az deyildi. Bu sultanlıqlarda kənd idarə etmək hüququnu almış şəxs ağa adlanırdı. Onlar da, Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, idarə etdikləri kəndlərdən gələn gəlinin bir hissəsini özlərinə götürürdülər. Ağalara kəndi idarə etmək hüququ ömürlük verilir, o öldükdə, sultan onun tituluunu nəinki övladına, hətta başqasına da verə bilərdi. Bu titulu daşıyanların bəzilərinin hüquq və vəzifələri nəsildən-nəslə, hətta qohumlarına bağışlanılırdı. Ağaların hakimiyyəti geniş idi. Bunu Yermolovun yazdığı «Qeydlər»dən də görmək olar: «Tatar distansiyaları olan Borçalıda, Qazaxda və Şəmşəddildə ağalar çoxdan bəri qara camaat üzərində hakimiyyətə malik olmuşlar. Xəzinəyə çatacaq vergiləri onlar bölür, bəzilərini bundan azad edir, bəzilərinin üzərinə istədiklərini əlavə edirdilər».

General Yermolovun «Qeydlər»indən görüldüyü kimi ağa ailələrinin çox olmasına baxmayaraq onların hər birinə şöhrətindən, hörmətindən, hökumət qarşısında xidmətlərindən asılı olaraq bir neçə ailə xidmətçi verilirdi. Ağalar həmin ailələrlə istədikləri kimi davranır, onlardan ev işlərində istifadə edirdilər. Müxtəlif məlumatları tərtib edən çar məmurları hesab edirdilər ki, ağa sözü Şəmşəddil və Qazax distansiyalarının Rusiya tərəfindən işğalından sonra işlədilməyə başlamışdı. A.Bakıxanov da bu fikirdə idi: «Ruslara qədər ağa kimi xüsusi ad yox idi; amma o, sonralar tatar distansiyalarında bəy sözünü əvəz etdi». Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Belə ki, işğala qədər də, təkçə göstərilən yerlərdə deyil, başqa yerlərdə də hakim sinfin nümayəndələri bərəsində bu termin işlədilmişdir. Rus qafqazşünaslarından biri bu məsələni belə izah edirdi: «Ağa adı... xan nəslindən

olanların hamısına verilmişdi». Məsələn, Qarabağ xanlığında, təkçə xanın oğlanları deyil, qızları da ağa çağırılırdı. Başqa bir mənbədə qeyd olunur ki, «camaat xana yaxın olan adamlara da ağa deyə müraciət edirdi». «Xan nəslindən olanların hamısına verilən bu ad öz mahiyyəti etibarilə bəydən fərqlənmirdi, ağalar bəylərin istifadə etdikləri hüquqlara və üstünlüklərə malik idilər».

Bütövlükdə Azərbaycan bəylərinin və sultanlarının sayı barəsində dəqiq məlumat yoxdur, olanları da ziddiyyətlidir. Quba xanlığında bir məlumata görə 276, digərinə görə isə 77 bəy ailəsi, Şəki xanlığında Rusiya işğalından sonrakı ilk illərdə 221 bəy, bir sultan və iki məlik, Bakı xanlığında bir məlumata görə 98 bəy, başqa məlumata görə isə 42 bəy ailəsi (132 nəfər) Naxçıvan xanlığında 4 xan, 44 sultan və bəy, başqa məlumata görə isə 150 xan ailəsi (976 nəfər), Ordubad mahalında 53 bəy ailəsi (419 nəfər), və Lənkəran xanlığında 348 bəy ailəsi var idi.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, məliklərin və kələntərlərin də ağalar kimi kəndlini idarə etmək hüquqları var idi. Qarabağ xanlığından başqa Azərbaycanın digər yerlərində, o cümlədən, Şəki xanlığında da məliklər var idi. Sultanlıqlarda və məliklərdə olan bütün bəylər sultanlara və məliklərə tabe idilər. Qarabağ xanlığındakı məliklər isə xanlardan asılı idilər. Lakin burada elə məliklər də var idi ki, onlar xristianlıqdan imtina edib, müsəlmanlığı qəbul etdiklərinə görə xan tərəfindən bu titulu almışdılar. Burada elə məliklər də var idi ki, onlar imtiyazlı silkə mənsub deyildilər. Qarabağ xanlığındakı məliklərin hüquqları digər yerlərdəkindən daha yüksək idi. Məsələn, Şəki xanlığında olan məliklərin çoxu (Ərəş, Xaçmaz, Qəbələ) mülkədar hüququnda deyildilər və sərəncamlarında ancaq bir-iki kənd var idi. Onlar mahal naiblərinə tabe idilər. Mahal üzrə məliklər vergi və mükəlləfiyyətləri müəyyənləşdirir, kəndliləri vergiləri tezliklə ödəməyə məcbur edirdilər. Şəki xanlığı əyanlarının yığıncaqlarında məliklər bəylərdən sonrakı yeri tuturdular.

Vəkillər də imtiyazlı təbəqəyə aid idilər. Onlar, əslində, ağaların içərisindən çıxmış, daha böyük hüquqlara malik idilər. Onların hakimiyyəti altında ağalar hüququnda bir neçə kənd olurdu. Vəkillər və sultanların hakimiyyəti bütün distansiyaya şamil edilirdi. Sultanlıqlarda hər iki titulun hüquqları eyni idi, lakin adət üzrə Şəmşəddil mahalının hakimi sultan adlanırdı. Vəkillər sultanlıqları idarə etmək üçün xan tərəfindən təyin olunurdular. İki sultanlığın hər birində bir vəkil var idi. Vəkil və sultan hüququ, onların idarəsində olan kəndlərlə birlikdə nəslilik karakter daşıyırdı.

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, kəndxudalar, yüzbaşılar, kovxalar da xüsusi imtiyazlı təbəqəyə aid olub, vəzifələri nəslilik karakter daşıyırdı. Onlar hərbi başçılar kimi ara müharibələri zamanı mühüm rol oynayırdılar. Əlbəttə, belə bir mülahizə ilə razılaşmaq olar ki, yüzbaşı, kəndxuda kimi vəzifələr feodal zümrəsinə aid olmasa da, onlar bu vəzifələrə təyin olunduqdan sonra bəy adını və hüququnu alırdılar. Bir mənbədə deyildiyi kimi «...ali silk zəhmətkeş əhalinin varlıq hissəsi hesabına artır <...> Xanlıqlar zamanı yüzbaşılıq xidmət müqabilində verilir

və hətta nəslən keçirdi».

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında istismarçılar sırasına daxil olan darğaları xanlar həmin vəzifəyə öz yaxın adamları olan bəyləri xüsusi xidmətlərinə görə təyin edirdilər.

Car-Balakən camaatlarında bəy, sultan və s. anlayışlarına rast gəlinmir. Bu regionun sosial-iqtisadi tarixinin tədqiqatçısı İ.P.Petruşevski Car-Balakən cəmiyyətlərinin sosial quruluşunun təxmini sxemini tərtib etmişdi:

1. **Feodal əyanlar - koxxalar, keşkel sahibləri, qazılar (avarlar);**
2. **Azad kəndlilər - kiçik torpaq sahibləri, azad icmaların üzvləri (avarlar);**
3. **Hər cür vergilərdən azad edilmiş kəndxudalar və maaflar (muğallar və yengilöylər);**
4. **Torpağa təhkim edilmiş, feodal mükəlləfiyyətləri daşıyan keşkelçi kəndlilər (muğallar və yengilöylər);**
5. **Qullar (basqınlar zamanı ələ keçirilmiş, əsasən, gürcülərdən ibarət olan əsirlər).**

İ.P.Petruşevski keşkel sahiblərini «ali silk»ə daxil edir. Onların hüquqları xanlıqlarda olan bəylərin hüquqlarının eyni idi. Eyni sözləri keşkelçilərə də aid etmək olar. Onlar da xanlıqlarda olan rəiyyətlər kimi eyni hüquqlardan istifadə edir və sahibkara vergilər verirdilər (Bu barədə müvafiq fəsilə söhbət açacağıq). Fikrimizcə, bəylərlə keşkel sahiblərinin hüquqlarını eyniləşdirməkdə İ.P.Petruşevski ifrata varmışdır. Bu həm də onun muğallara (türklərə) olan mənfəi münasibətindən irəli gəlirdi.

Göründüyü kimi, bəylər, ağalar, sultanlar feodal ierarxiyasının xandan sonrakı pillələrini tutur, həm xanlığın, həm də öz mülklərinin idarəsində geniş hüquqlara malik idilər.

RUHANİLƏR. Hakim feodal sinfi təbəqələrindən biri də ruhanilərdir. Xanlıqlarda İslamın şiə təriqəti ruhanilərinin başçıları şeyx-ül-İslam, sünni təriqəti ruhanilərinin başçıları isə qazı, yaxud müfti adlanırdılar. Bu din başçıları din xadimlərinə müxtəlif dərəcələr üzrə adlar və vəzifələr verir və ya onları həmin adlardan və vəzifələrdən azad edirdi. Onların bədən cəzası vermək hüquqları da var idi. Bu hüquqdan onlar dini ayinlərə küfrlə yanaşanlara münasibətdə istifadə edə bilirdilər. «Xalqın inamını qazana bilmiş şeyx-ül-islam və qazılar, xüsusən müctehidlər, xanın arzusuna rəğmən, özlərinin əllərində daha böyük hakimiyyət cəmləşdirməyə çalışırdılar».

Xanlıqların hər birində dini idarələr fəaliyyət göstərirdi ki, onlara rəhbərlik hamısında eyni cür olmayır, xanların arzu və iradələrindən asılı idi. Sünni təriqəti üstün olan xanlıqlarda dini işləri xanların özləri idarə edirdilər. Məsələn, Quba xanlığında baş qazı dini işlərə başçılıq etsə də, öz hərəkətlərində müstəqil deyildi və bütün görəcəyi işlərlə xanı tanış etməli, onun razılığını almalı idi, əks təqdirdə xan onu kənar edib, başqa din xadimini qazı təyin edə bilirdi. Quba

xanlığında sünnilərlə yanaşı, özlərinin dini başçıları olan şiələr də yaşayırdılar. Bu başçıların hüquqları baş qazının hüquqlarına bərabər olsa da, ona tabe idilər.

Şəki xanlığında «Ruhanilərin öz idarəsi var idi: hər mahalda ruhanilərə və məscidə başçılıq edən və əsasən əfəndilərdən seçilən qazı var idi. O yerlərdə ki, qazının başı məhkəmə işləri ilə çox qarışıq olurdu, ruhanilərə və məscidlərə başçılıq etmək üçün əfəndilərdən əmr-maruf seçilirdi. Qazıdan və əmr-maruflardan sonra əfəndilər və axundlar gəlirdilər. Onların arasından vaizlər seçilirdi. Öz alimliyi və əsərlərinə görə böyük hörmət sahibləri olmuş din xadimləri böyük əfəndilər adlanırdılar. Əgər belə bir alim ruhani özünün həyat tərzinə görə xalqın inamını qazanırdısa, o imam əfəndi çağırılırdı. Özünün həyat tərzini müqəddəsləşdirdiyinə görə xalqın hörmətini qazanmış ruhanilər Pişnamaz adlanırdılar. Hər məscidin öz mollası var idi ki, onlara soxtə və telabilər köməklik göstərirdilər».

Ruhanilər silki iki dərəcəyə bölünürdü: Ali və aşağı. Ali ruhani silkinə dini dünyəvi hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirənlər daxil idilər. Bu silkə şeyx-ül-islam, qazılar, axundlar və əfəndilər daxil idilər. İkinci dərəcəyə isə dünyəvi işlərə qarışmaq hüquqları olmayan mollalar, seyidlər-dərvişlər və s. daxil idilər. Şeyx-ül-islam, qazılar, axundlar yüksək dini savada malik olmalı, dinin bütün incəliklərini bilməli və çox ciddi həyat təzi keçirməli idilər.

Xanlıqlarda hər birinin bir mollası olan çoxlu məscid var idi. Mollaları bu vəzifəyə şeyx-ül-islam, yaxud qazılar təyin edirdilər. Onlar mollaları bu vəzifəyə təyin etməzdən qabaq dini surələri, Quranı necə bilməsini yoxlamalı idilər. Mollalar öz təhsillərini davam etdirir, ərəb və fars dillərini kamil öyrənir, bir çox dini kitablarda yazılanlara yiyələnir, sonra isə ya yerli «alimlər», yaxud da İran və ya Türkiyədə mədrəsələrdə imtahan verdikdən sonra qazı, yaxud axund adını alırdılar. Sonra isə onları mahallar üzrə qazı, yaxud axund vəzifəsinə təyin edirdilər.

Müsəlman ruhaniləri sırasına Məhəmməd Peyğəmbərin, onun qızı Fatimə ilə İmam Əlinin nəslindən hesab olunan seyidlər və ağamirlər də daxil idilər. Ruhani balalar, atalarının yolu ilə getmək istəmədikdə, onlara dünyəvi işlərə keçməyə icazə verilir və bəziləri bəy adını alırdılar.

Ruhaniliyin bütün nümayəndələri eyni hüquqa malik deyildilər və onların hamısını feodal sinfinə aid etmək olmaz. Onlardan bəziləri müsəlman ruhanilərinə başçılıq etməklə yanaşı, böyük torpaq mülkləri və kənd sahibləri idilər və yeri gəldikdə, təsərrüfatla da məşğul olurdular. Onlarla yanaşı elə mollalar da var idi ki, feodal sinfinə daxil olmayıb, rəiyyətlər kimi vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığını daşıyırdılar.

Bütövlükdə, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında ruhanilərin sayını müəyyən etmək üçün ixtiyarımızda müfəssəl məlumatlar yoxdur. Lakin bəzi xanlıqlar barəsində olan materiallar, ruhanilərin ümumi sayı barəsində təsəvvür yaratmağa imkan verir. Məsələn, XIX əsrin ilk illərində Bakı xanlığında Bakı şəhəri istisna olmaqla 159 molla və seyid yaşayırdı, Bakı şəhərinin özündə isə 202 molla, seyid

və başqa ruhani nümayəndələri var idi. Demək, ərazi cəhətcə bütün Şimali Azərbaycan xanlıqlarından ən kiçik olan Bakı xanlığında 361 ruhani yaşayırdı.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Lənkəran xanlığında 1105 nəfər din xadimi yaşayırdı. Quba xanlığında 500 din xadiminin ailəsi var idi ki, bu daha hər iki cinsdən 2500 nəfəri təşkil edir. Həmin ailələrdən 40-ı, yəni 200 nəfəri seyidlər və ağamirlər idi. 1801-ci ilə dair olan digər məlumata görə, Quba xanlığında 249 axund, seyid, molla ailəsi yaşayırdı.

Naxçıvan xanlığında din xadimlərinin sayı 1370 nəfərə çatırdı.

Gətirilən rəqəmlər Quzey Azərbaycan xanlıqlarında ruhanilərin sayının nə qədər çox olması barəsində təsəvvür yaradır. Hesablamalara görə, onlar xanlıqların əhalisinin 10 faizini təşkil edirdilər. Ruhanilər də feodal sinfinin başqa nümayəndələri kimi kəndliləri istismar edirdilər. Mənbələrdən birində bu münasibətlə yazılırdı: «Ruhani feodallar öz kəndlilərinin təhkimli əməyindən istifadə edirdilər. Onlar izafi, çox vaxt labüd əməkləri vergi, mükəlləfiyyətlərlə mənimsəyirdilər. Ruhani feodallar dünyəvi feodallardan bir çox cəhətlərə görə geri qalmırdı. Bu feodalların onlarca kəndi, yüzlərlə təhkimli kəndliləri özündə birləşdirən iri təsərrüfatları var idi».

Bu müəllifin Quzey Azərbaycan kəndlilərini təhkimli kəndlilər sırasına səhv olaraq aid etməsini kənara qoysaq, onun digər fikirləri ilə razılaşmaq mümkündür. Belə bir fikrə digər materiallarda da rast gəlmək olar. V.İvanenko yazırdı ki, «yüksək titulu daşıyan ruhanilər xandan ya maaş, ya ömürlük istifadə üçün torpaq sahələri, ya da kəndlər alır». Həqiqətən də onlar heç bir vergi ödəmir və mükəlləfiyyət daşımırdılar. Məsələn, Pirşağı kəndindən «Şeyx İmam Əli Şeyx Əli Əkbər oğlu, Şeyx İmamverdi Şeyx Hacı oğlu və Şeyx Məhəmməd Şeyx Verdi oğlu» Bakı xanının onlara verdiyi təliqəyə görə heç bir vergi vermirdilər.

Dünyəvi feodallar kimi ruhani feodallar da sərəncamlarında olan kəndlərin əhalisindən vergi yığırdılar. Bundan başqa bütün müsəlmanlar ruhanilərə dini vergilər -xüms və zəkat ödəməli idilər. «Zəkat və xüms camaatdan hər il dini nizamnaməyə uyğun miqdarda toplanılırdı. Xanların qoyduqları vergilər və mükəlləfiyyətlərin ağırlığından əhali xüms və zəkati ödəməkdən yayınmağa çalışırdılar. Xanlar bu işdə həmişə ruhanilərin köməyinə gəlirdilər». Xanlıqların hamısında xüms və zəkatın qədəri eyni deyildi. Məsələn, bəzi kəndlərdə onlar hər ailədən iki çanax buğda və bir çanax arpa miqdarında alınırıdı.

Bəzi ruhanilər təsərrüfatla yanaşı, ticarətlə də məşğul olur və heç bir vergi ödəmirdilər. Şəki xanlığında ipəkçiliklə məşğul olan ruhanilər var idi. XIX əsrin ilk illərində Şəki xanlığından olan 493 toxmaçar bağlarından 25-i ruhanilərin istifadəsinə verilmişdi.

Ruhanilərin başqa gəlir yerləri də var idi. Onlar uşaqlara təhsil vermək, kəbin kəsmək, mərhumlardan dəfnində iştirak etməklə də gəlir əldə edirdilər. Xanlıqlarda əsas məhkəmə işləri də ruhanilərin gəlir mənbələrindən biri idi.

Beləliklə, xanların arxa və dayaqları olan ruhanilər xanlıqların siyasi və

mənəvi həyatı ilə bərabər, həm də onun sosial-iqtisadi həyatında yaxından iştirak edirdilər.

2.2. Kəndli sinfi

RƏİYYƏT. Xanlıqlar dövründə Azərbaycan kəndlilərinin mütləq əksəriyyəti rəiyyətlər idi. Rəiyyət ərəbcə əsl, xalis deməkdir. Bu termin İranda və Orta Asiyada feodal mülklərində yaşayan asılı kəndlilər mənasında işlədilmişdir. XVI - XIX əsrlərdə Azərbaycanda renta-vergi ödəyən dövlət kəndliləri rəiyyət adlandırılmışdır. Rəiyyət mülkədar mülklərində, bəylərə, yaxud ruhanilərə ömürlük istifadə üçün bağışlanmış torpaqlarda-tiullarda çalışır, torpaq sahiblərindən iqtisadi cəhətdən asılı olub, feodala məxsus mülkdə pay torpağından istifadə edir və müqabilində vergi ödəyirdilər. Xanlar, adətən, rəiyyəti ayrı-ayrılıqda deyil, bütöv icma halında (camaat) bağışlayırdılar. İ.P.Petruşevski yazır ki, sahibkar-bəylərin torpaqlarında yaşayıb, onun mülklərində pay torpağı olan, onlara və çar xəzinəsinə vergilər ödəyən və mükəlləfiyyətlər daşıyan feodal-asılı kəndlilər sahibkar rəiyyətləri adlanırdılar: «Yalnız icma torpaqlarında yaşayan, xəzinəyə ipək, taxıl və ya pullu vergi ödəyən rəiyyətlər sahibkar vergi və ödəncilərindən azad edilirdilər». Belə kəndlərin əhalisi - rəiyyət kəndə təyin olunmuş darğaya - kəndxudaya, dövlətə verdikləri verginin müəyyən hissəsi miqdarında vergilər verirdilər. «Darğa ona bağışlanmış kənddə yaşayıb-yaşamamasından asılı olmayaraq, hətta ömründə həmin kəndi görməsə də, vergiləri alırdı». Torpaq, beləliklə, tiul kimi bağışlandığı təqdirdə rəiyyət həm tiuldara, həm xəzinəyə vergi verirdi. Lakin belə hallar olurdu ki, rəiyyət təkcə tiuldara vergi verir, xan xəzinəsinə vergi ödəməkdən azad edilirdi. Bakı xanlığında xanın fərmanı ilə Bilgəh kəndliləri həm bəy-tiuldara, həm də divana vergi ödəyirdilər. Lakin sonralar, 1785-ci ildə kənd Hacı Zeynal bəyə tiul şəklində verildikdən sonra, xanın fərmanı ilə onlar vergiləri xəzinəyə deyil, tiuldarın nəfinə ödəməli oldular. Lakin Bilgəh əhalisi əvvəllərdə olduğu kimi, yenə Divanın tələbi ilə qoşun verməli idi. Hüseyinqulu xanın dövründə həmin şərtlərlə kənd Heybət bəyə tiul şəklində verildi. 1803-cü ildə onun verdiyi fərmanda qeyd olunurdu ki, bu kəndin vergi ödəyən əhalisi xan xəzinəsinə hər il verdiyi müxtəlif vergilərdən azad edilirdi ki, bu vergilərin hamısı Heybət bəyin xeyrinə toplansın. Həmin şərtlərlə Hüseyinqulu xan 1791-ci ildə Şağan kəndini Məhəmməd bəyin, Zirə kəndini isə Aşurbəy Səlimxanovun idarəsinə vermişdi. Beləliklə, rəiyyət ya xəzinənin, ya da ayrı-ayrı feodalların hakimiyyəti altında olur, yəni xan və bəy-mülkədar rəiyyətinə bölünürdülər. Birincilər tarixi ədəbiyyatda dövlət-xəzinə kəndliləri, ikincilər isə sahibkar kəndləri adlanırdılar. Rəiyyətin daşıdıqları mükəlləfiyyətlər «Rusiyada olduğu kimi dövlət və feodallar arasında dəqiq bölünməmişdi. Bu, Şərqdə, o cümlədən, Azərbaycanda olduğu kimi mükəlləfiyyətin qarışıq düşməsində özünü göstərirdi. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasına qədər torpağın mülkiyyətçisi feodal hakim (xan) idi, o da bilavasitə kənd istehsalçılarından təkcə

mükəlləfiyyətləri deyil, çox vaxt torpaq vergisini də yığdı. Rəiyyət feodaldan, əsasən, iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətdə idi. Bu özündə təhkimçiliyin elementlərini cəmləşdirmiş feodal asılılığı idi».

Sahibkarların onların üzərində «tam hakimiyyətləri olsa da, onları başqa əllərə sata bilməzdi və nəslən verməli idi». Bu hal başqa mənbələrdə də təsdiq olunur: «Bəylərin kəndliləri satmaq hüququ yox idi, onlar ancaq öz şəxsi torpağı və torpaq üzərində olan bütün tikililərlə istədikləri kimi rəftar edə bilərdilər. Sahibkarlar idarələrində olan kəndləri və torpaqları sata bilməzdilər, çünki bu torpaqlar icmaların mülkiyyətində idi. Bu torpaqların bir hissəsi bəyə verilir və əvrəz təşkil etməklə becərilirdi. Kəndlilərin bəydən asılılıq səviyyəsi onun siyasi həyatda tutduğu mövqedən və əyanlığının səviyyəsindən asılı idi. Hər halda kəndlilər bəyin torpağını becərməyə, taxılını yığmağa, ev işlərini görməyə, ərzağını daşımağa, bəzi hallarda müəyyən vergi ödəməyə borclu idilər».

Rəiyyətin xanlardan, mülkədarlardan, tiudarlardan feodal-asılı vəziyyətdə olmaları barəsində, bəzi istisnalar nəzərə alınmasa, tarixi ədəbiyyatda fikir ayrılığı yoxdur. Qafqazşünasların hamısı belə hesab edirlər ki, rəiyyətlər şəxsən azad idilər. V.İvanenko bu münasibətlə yazırdı ki, təhkimçilik hüququnun olmadığı xanlıqlarda şəxsi təsərrüfatları olan kəndlilər rəiyyət adlanırdılar və onlar da əsasən dörd qrupa bölünürdü:

1. Ata-babalarının, yaxud özlərinin «ilk sahibkarlar» kimi qanuni yolla əldə etdikləri öz şəxsi torpaqlarında yaşayan rəiyyət, yəni torpaq üçün heç bir şey ödəməyən, lakin topladıqları məhsulun ondan bir hissəsini dövlət vergisi kimi ödəyən azad əkinçilər.

2. Mülkədar torpaqlarında irsən keçən icarədarlar kimi yaşayan kəndlilər. Birincilərin ödədikləri miqdarda ödənilən dövlət vergilərindən başqa, onlar torpaq sahibinə öz məhsullarının onda bir hissəsini, barama məhsulunun beşdə bir hissəsini, odun və başqa şeylər verirdilər.

3. Xanlar tərəfindən ruhanilərə və bəylərə bağışlanmış torpaqlarda tiyullarda yaşayan rəiyyət. Belə bağışlanmalar heç kimin torpaq hüququna toxunmur. Lakin kəndlilər bütün dövlət vergilərini, yaxud onun bir hissəsini torpağı bağışlanmış adama verirdilər. Həmin kəndliləri torpaq sahibləri ilə münasibətləri bəylərlə kəndlilər arasındakı münasibətlər kimi olurdu. Belə olan surətdə xeyrinə bəzi əlavə münasibətlər, onun iradəsindən asılı olaraq çox vaxt artırılan cinsi vergilər təzahür edirdi.

4. Bu qrupa köçəri maldarlıqla məşğul olan rəiyyət daxil idi. Xanlığın müxtəlif yerlərində yay və qış otlaqları olan həmin rəiyyət öz mal-qaraları ilə həmin yerlərin birindən digərinə köçürdülər. Onlar mal-qaralarının sayı nəzərə alınmaqla xəzinə otlaqlarına görə xana, xüsusi otlaqlara görə isə bəyə vergi verirdilər. Arxiv sənədləri də rəiyyət barəsində deyilən bu fikirləri təsdiq edir: «Quran və şəriətə, həm də son zamanların təcrübəsinə görə kəndli şəxsən azaddır, o, istədiyi vaxt bir yerdən başqa yerə köçə, istəsə lap xarici ölkəyə gedə bilər».

Y.A.Paxomov da belə hesab edirdi ki, «Kəndlilər (yəni, rəiyyət - *müəllif*), bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, kütlə halında azad idilər və rusların bu yerlərə gəlməsinə qədər onların bir yerdən başqa yerə köçməsi məhdud deyildi, lakin işğaldan sonra bu hüquq nisbətən məhdudlaşdı, bəzi yerlərdə isə tamamilə dayandırıldı».

Bu fikirlərin tam əksinə olaraq, rəiyyəti təhkimli kəndlilər hesab edənlər də az deyildi. Məsələn, Ə.Ubaydulinin rəiyyət barəsində mülahizəsi bambaşqadır, həm də ziddiyyətlidir. O bir yandan yazır: «xəzinə torpaqlarında yaşayan, çox hissəsi sultanların, bəylərin və ağaların idarəsi altında olan kəndlilər rəiyyət adlanırdılar. Onlar şəxsən azad idilər, əslində isə mülkədarlardan iqtisadi cəhətdən asılı idilər». Göründüyü kimi Ubaydulinin bu mülahizəsi tarixi həqiqətdir. Lakin o həmin əsərində, cəmiyyəti bir abzas sonra özünün bu düzgün mülahizəsinin əleyhinə çıxır və yazır: «mülkədarların inzibati idarəsi altında olan rəiyyət, hüquqi nöqtəyindən bəhlərdən bəhlərdən asılı vəziyyətdə idi. Buna görə də, Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərində təhkimçilik hüququnun olmaması fikrini məsələyə formal və qeyri-sosiooloji yanaşmaq halı kimi biz tamamilə rədd edirik». Beləliklə, Ə.Ubaydulinin bu sözlərindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, o, Azərbaycanda təhkimçilik hüququnun olmasını və rəiyyətlərin bəhlərdən təhkimli asılılığını təkidlə müdafiə edir. Ə.Ubaydulinin bu məqaləsinin başqa yerində Azərbaycanda təhkimçilik hüququnun olmasını daha qətiyyətlə irəli sürür. O yazır: «Şəki xanlığının bütün kəndli əhalisi təhkimli idi». Azərbaycanın sovetləşməsindən sonrakı ilk illərdə bu məsələyə xüsusi əsər həsr etmiş Ə.Salamzadə də eyni fikirdədir: «Azərbaycanın kəndli kütləsinin əksəriyyəti (o, rəiyyəti nəzərdə tutur - *müəllif*) işğaldan qabaq da, sonra da təhkimli - asılı vəziyyətdə idi». Bizim fikrimizcə, Ə.Ubaydulinin də, Ə.Salamzadə də təhkimli - asılı anlayışını feodal-asılı münasibətlərlə dəyişik salırlar. Əslində isə, qeyd etdiyimiz kimi, rəiyyət təhkimli-asılı deyil, feodal-asılı vəziyyətdə idi. Bunu Quba xanının 1759 və 1774-cü illərdə verdiyi iki fərmanından daha aydın görmək olar. Bu fərmanlarda qeyd olunurdu ki, «göstərilən asılı kəndlərin əhalisi və rəiyyəti, söylənilən ali imtiyazları özlərinin tiuldarı kimi qəbul edirlər, belə ki, onlar bütün maddələr və bütün münasibətlər üzrə qulluq göstərirlər». Bu fikri Quba xanı Şeyxəli xanın, Şəki xanı Səlim xanın, Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın, və başqalarının fərmanları da təsdiq edir.

Bir çox tədqiqatçılar o, cümlədən, adını çəkdiyimiz Y.A.Paxomov belə hesab edir ki, rəiyyətin xanlıqlar dövründə, Rusiya işğalına qədər bir feodalın yanında digərinin yanına köçmək hüquqları var idi. Yuxarıda gördüyümüz kimi, İ.P.Petruşevski rəiyyəti təhkimli deyil, feodal-asılı kəndli hesab etsə də, Y.Paxomovun fikri ilə razılığa gələnə, rəiyyətin torpağa təhkim olunması fikrinin tərəfdarı kimi çıxış edir, demək, onları təhkimlilər sırasına daxil edir. O yazır ki, bir feodalın yanında başqasının yanına keçmək hələ XVIII əsrdən qabaq olmuşdur, lakin bu heç də o demək deyildir ki, Azərbaycan torpağında təhkimlilik heç vaxt olmamışdır. «XVIII əsrdə köçmək hüququ, İran hakimiyyətinin zəifləməsi

və yarıməsli xanlıqların yaranması, feodalların tərkibinin dəyişməsi, xanlarla keçmiş əyanların qalıqları arasında gedən mübarizə kəndlilərin vəziyyətinin müvəqqəti olaraq yüngülləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Bəzi hallarda isə köçmək hüququnun qarşısı təkcə «adətlərə» deyil, iri feodalların özlərinin mənafeyinə uyğun olaraq alın bilirdi». İ.Petruşevskinin xanlıqların yaranması dövründə kəndlilərin vəziyyətinin yüngülləşməsi fikri ilə də razılaşımaq olmaz. Görkəmli alimin rəiyyətlərin torpağa təhkim olunmaları barəsində fikrini nəzərə almasaq, onun rəiyyətin bir feodalın yanından digərinin yanına keçməsinin məhdudlaşdırılması mülahizəsi ilə razılaşımaq olar, belə ki, rəiyyətin feodal-asılı olmalarının göstəricilərindən biri də məhz budur.

İ.P.Petruşevskinin istinad etdiyi bir sənəddə deyilir ki, əgər xanlıqlar yaranana qədər sahibkar rəiyyəti öz istədiyi kimi bir yerdən başqa yerə köçürə bilməzdisə, xanlıqlar dövründə əksinə, sahibkarın arzusu ilə bu iş görülə bilirdi. Kəndlilərin isə bir yerdən başqa yerə köçmək hüququ məhdudlaşdırılmışdı. Vərənd məliyi ilə bərişdiqdan sonra onun mülkünü geri qaytarmaq barəsində İbrahim Xəlil xanın verdiyi fərmana görə öz kəndlərindən qaçmış kəndlilər geri qaytarılmalı idilər. A.Bakıxanov qaçmış kəndli rəiyyətin zorla qaytarılmasını qeyd edərək yazırdı: «Rəiyyət başqa bir bəyin yanına qaçdıqda, həmin bəy onları saxlaya bilməzdi və geri qaytarmalı idi. Onlar hətta xanın şəxsi rəiyyətlərinə gedəndə də, bu barədə xana məlumat verdikdə, onları sahibinə qaytarırdı». Başqa bir misal. Şamaxı xanı Mustafa xan, Qarabağdan qaçıb Şirvana sığınmış bütün rəiyyət ailələrini Qarabağa qaytarmaq barədə fərman vermişdi.

Elə hallar olurdu ki, xanlar rəiyyəti zorla qaçdıqları yerlərə qaytarmırdılar, baş verən siyasi hadisələr onları başqa cür hərəkət etməyə məcbur edirdi. Məsələn, Göynük, Layısqı, Biləcik və Şabalıt kəndləri rəiyyətlərinin Cara qaçmaq istədiklərini eşitmiş Şəki xanı onlara müraciətlə qalmalarını xahiş etmiş, əvəzində onlara qoyunlarını öz kəndlərinin yanındakı otlaqlarda otarmağa icazə verəcəyini, vergidən azad edəcəyini vəd etmişdi. Öz kəndlərini qoyub qaçmış rəiyyət ailələrinin əmlakı, həmin kəndlərin sahibləri tərəfindən müsadirə edilirdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xanlıqları arasında gedən müharibələr zamanı rəiyyət əldən-ələ keçirdi. Müharibələrdə iştirak edən bəylər kəndli ailələrini köçürüb aparırdılar. Adətə görə bəylər, müharibə qurtarandan sonra həmin ailələri geri qaytarmalı idilər. Lakin kəndli əməyinə ehtiyacı olan bəylər onları nəinki qaytarmır, əksinə, öz torpaqlarında yerləşdirir və təzə yerdə olmalarının ilk illərində güzəştlər də verirdilər.

Bütün bu dəlilləri gətirdikdən sonra İ.P.Petruşevski rəiyyətin köçürülməsi və köçməsi hüququnun aydınlaşdırılmamış qaldığını qeyd edir. Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarından, çar məmurunun qeyd etdiyi kimi, rəiyyət keçmişdən qalan qaydaya görə mülkədarların icazəsi olmadan öz yurdlarını tərk edə bilməzdilər. Mülkədarlar icazə verdikləri təqdirdə isə, kəndlilərin həyətəni torpaqları mülkədarın, rəiyyətin pay torpaqları isə icmanın

sərəncamına keçirdi. Tiul kəndlərinə isə rəiyyətin köçməsi tam azad deyildi. Bunun başlıca səbəbi o idi ki, hər bir rəiyyət ailəsi kənd icması ilə bağlı olub, hamı ilə birlikdə dövlət vergilərini ödəyirdi. O, köçdüyü zaman öz pay torpağını icmaya təhvil verməli idi. İ.P.Petruşevski bütün bu materialları və başqa müəlliflərin mülahizələrini təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gəlir: «Biz iki nəticə çıxara bilərik: 1) Zaqafqaziya xanlıqlarında kəndlilərin torpağa, daha dəqiq desək, xərəcə və vergilərə təhkim olunması var idi, yaxud sahibkar daima buna səy göstərirdi. 2) Zaqafqaziya xanları öz xanlıqları hüdüdüdə belə təhkim olunmanı müdafiə etməklə yanaşı, ona tabe olan bəylərin mənafeələrinə uyğun olaraq, qonşu xanlıqlardan rəiyyətin və elatların qaçmasına şərait yaradır, onları öz torpaqlarında məskunlaşdırır və çox vaxt qaçqınları qaytarmaqdan imtina edirdilər».

Göründüyü kimi, İ.P.Petruşevskinin hər iki halda gəldiyi nəticə konkret deyildir. O, rəiyyətin torpağa təhkim olunması hallarını inkar etmir, eyni zamanda yazır ki, bəylər bu işi görməyə çalışırdılar, özləri isə xanlıqlardan rəiyyətin qaçmasına şərait yaradırdılar. Onun öz sözlərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, kəndlilərin torpağa təhkim olunması haqqında söylədiyi fikri özü əsaslandırma bilmir. Demək belə qəti qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan xanlıqlarında təhkimçiliyin başlıca göstəricisi olan torpağa təhkim olunma deyil, feodal - asılı münasibətlər var idi və bu münasibətlər siyasi və hərbi vəziyyətdən asılı olaraq, müəyyən dərəcədə zəifləyə də bilərdi.

İ.P.Petruşevskinin öz mülahizələrində ardıcıl olmamasını onun digər əsərlərində də müşahidə edirik. O yazır ki, «XVIII əsrin ikinci yarısında özlərini möhkəmləndirən bilməmiş xanların və yeni əyanların müstəqil torpaq fondlarına yiyələnməsi, rəiyyətin bir yerdən başqa yerə köçməsinin onların mənafeələrinə uyğun gəlməməsi nəticəsində təhkimçilik meyilləri artırdı. Bu dövrdə Azərbaycanda aztorpaqlılığın nişanələri meydana çıxırdı. Bu, bir tərəfdən, kəndli kütlələrinin sayca artması ilə o qədər də bağlı olmayıb, əsasən, iri feodalların təsərrüfatlarında az da olsa əmtəə münasibətlərinin meydana gəlməsi, bəylərin şəxsi təsərrüfatlarının möhkəmlənməsi, digər tərəfdən isə kənd təsərrüfatı texnikasının çox geri qalması, suvarma şəbəkələrinin azlığı, əkin üçün yararlı torpaqlar sahəsinin genişləndirilməsinin mümkün olmaması ilə bağlı idi. Torpağa ehtiyacın artması xanları, bəyləri və iri tiuldarları öz təsərrüfatları üçün kənd icmalarının istifadəsində olan torpaqları zəbt etməyə, torpaqsızlaşmış rəiyyəti rəncbərlərə çevirməyə, rəiyyətin vergi və mükəlləfiyyətlərini artırıb onları təhkimləşdirməyə sövq edirdi».

Burada da İ.P.Petruşevski öz mülahizələrində ardıcıl deyildir. O belə hesab edir ki, XVIII əsrin ikinci yarısında təhkimətmə meyilləri güclənmişdi, bu isə «xanların möhkəmlənməsi ilə» bağlı idi. Bu, belədirmi? Əvvələn, xanların hakimyyəti bütün XVIII əsri əhatə etmir. İkincisi, bu dövrdə bütün xanlıqlar eyni gücə və möhkəmliyə malik deyildilər. Əgər xanlıqların bəzisi, məsələn, Şəki,

Qarabağ, xüsusən Quba xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısının bəzi illərində həqiqətən də möhkəmlənmişdilsə, digərləri zəifləmiş, hətta bu və ya digər xanlıqdan asılı vəziyyətə düşmüşdülər. Xanlar arasında gedən ardi-arası kəsilməyən müharibələr onların möhkəmlənməsinə mane olurdu. Demək, xanlıqların möhkəmlənməsi ilə təhkimli-asılı münasibətlərin güclənməsi fikrini bütün Quzey Azərbaycana şamil etmək düzgün olmazdı. Müəllif özü qeyd edir ki, xanlar özləri rəiyyətin bir xanlıqdan digərinə qaçmasına şərait yaradırdılar. Gətirilən faktlardan aydın görünür ki, xanlıqlar dövründə rəiyyətin bir yerdən başqa yerə köçməsi kütləvi hal almışdı, həm də onların sahibləri çox vaxt bu işə mane olmur, əmlaklarını müsadirə etməklə kifayətlənirdilər. Bütün bu faktları götürməkdə, onlardan çıxan nəticələri təhlil etməkdə məqsədimiz heç də kəndlilərin tam azad və sərbəst olmalarını, istədikləri kimi hərəkət edə bilmələrini sübuta yetirmək deyil. Bu bərədə Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişafı tarixinin tədqiqilə məşğul olmuş müəllifin verdiyi məlumat daha maraqlıdır. «Əvvəla kəndli iş ilinin başa çatmasını gözləməli, ötən illərin borcları da daxil olmaqla bütün torpaq vergilərini ödəməli idi. Rəiyyət vergi və mükəlləfiyyətləri vaxtında ödəyə biləcəyinə əmin olduğu təqdirdə köçmək istədiyini bir neçə ay qabaq öz mülkədarına bildirməli, onlar təhkim olunmuş xan məmurundan da icazə almalı idi».

Rəiyyət icma halında yaşayırdı. Bu kənd icmalarının böyük əksəriyyəti xana, xan divanına məxsus idi. Lakin mülkədar və tiudlar kəndləri də var idi. İcmalıqla istifadə olunan torpaqlar, müəyyən müddətdən, 4-5 ildən bir icma üzvlərinin 15 yaşdan yuxarı kişi üzvləri arasında bölünür və bu torpaqlar onların pay torpaqları hesab olunurdu. Bu işə feodal istehsal münasibətlərinin zəruri şərti idi. Belə ki, feodal bu pay torpağı vasitəsilə bilavasitə kənd istehsalçısından izafi məhsulu ala bilirdi. Qeyd etməliyik ki, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında «qeyri-iqtisadi məcburiyyətin» bu zəruri şərti, yəni kəndlilərin pay torpağı ib təmin olunması çox vaxt pozulurdu. Xanlar bəzən ayrı-ayrı rəiyyətin deyil, bütöv bir icmanın torpaqlarını əllərindən alaraq onları rəncbərlərə çevirirdilər. Arxiv sənədlərindən birində bu münasibətlə deyilirdi ki, - «Xanlar ipəkçilik bağlarını zorla rəiyyətin əllindən alır, özlərini də rəncbərlərə çevirirdilər. Bundan başqa onlar torpaqsız, yurdlarından köçməyə məcbur olmuş kəndliləri öz mülklərində zorla məskunlaşdırırdılar». Şamaxı xanlığı üzrə də belə sənədlər daha çoxdur. Lənkəran xanlarının - böyük çəltik, buğda, arpa və pambıq əkin sahələri var idi. Bu torpaqlar rəiyyətdən zəbt olunmuşdu. Həmin torpaqlarda işləyib ödəmə üsulu ilə çalışanlar əkərlər adlandırılırdı. Əkərlər özlərinin təsərrüfat vəzifələri və hüquqlarına görə rəncbərlərin eyni idilər. Onlar xana mükəlləfiyyətlərini onun təsərrüfatında işləməklə ödəyirdilər. Quba və Şamaxı xanlıqlarında olduğu kimi, rəncbərlərin özlərinin kəndi yox idi. Onlar xan təsərrüfatlarında və ya rəiyyət kəndlərində məskunlaşırtdılar. Rəiyyət torpaqlarını tək-cə xanlar deyil, ayrı-ayrı bəylər də zəbt edirdilər. Bu zəbtlər xanların fərmanları ilə qanuni qüvvəyə minirdi.

Məsələn, Quba xanı Şeyxəli xanın 1806-cı ildə Heydər bəyin adına verdiyi fərmanda deyilirdi: «Biz qeyd olunan əlahəzrətə Hacı-Bəyim qışlağındakı torpaqlardan bir kotan sahəsini bağışlayırıq və ona çatdırmağı əmr etmişik ki, o həmin sahədə bir kotanla hər il nə qədər torpağı şumlamaq mümkündür, o sahəni əkin sahəsinə çevirsin. Bizim müəyyən etdiyimiz qanun-qaydaya görə o (Heydər bəy), həmin torpaqlarda bir kotanın becərə bildiyi sahədən də çox becərə bilər». Başqa sözlə desək, Heydər bəyə əvvəllər kəndlilərin istifadəsində olan qışlağı becərərək, onu əkin sahəsinə çevirməyə, öz ixtiyarında olan torpaq sahəsini genişləndirməyə icazə verilirdi.

Belə zəbt etmələr, öz pay torpaqlarından məhrum edilmələr rəiyyətin rəncbərlərə çevrilməsinin başlıca səbəbləri idi. Bəzi hallarda rəiyyət öz pay torpaqlarından istifadə hüququnu satmağa məcbur edilirdilər. Məsələn, Şəki xanı bu üsuldən istifadə edərək rəiyyət torpaqlarını ələ keçirmiş, torpaq payını itirmiş kəndliləri - rəiyyəti rəncbərlərə çevirmişdi. İ.P.Petruşevski yazır ki, 1830-cu ildə Gürcü-İmeretiya quberniyası xəzinə palatasının müşaviri Yanovski Şəkinin xəzinə ipək bağlarını yoxlamaq üçün Şəkiyə göndərilmişdi. 1823-cü ildə Şəki xanının əmlakının müsadirə olunması nəticəsində xəzinənin sərəncamına keçmiş bu bağları onlara təhkim edilmiş rəncbərlər becərdilər. Yanovski burada ipəkçilik bağlarını yoxladıqdan sonra böyük bir sənəd hazırlamışdı. O bu sənəddə Şəki xanlarının toxmaçar bağlarının, ümumiyyətlə, ipəkçilik təsərrüfatının necə yaranmasının təhlilini vermişdir. Yanovski yazır: «Xəzinə ipək bağlarının əsası Şəki xanları tərəfindən qoyulmuşdur. Onlar xüsusi təsərrüfatla məşğul olaraq, qonşu ölkələrdən gələnləri, yaxud müxtəlif yerlərdən və kəndlərdən topladıqları oturaq olmayan kəndliləri, bütöv kəndlərində məskunlaşdıraraq, onları tut bağları salmağa məcbur edir, üzərlərində ciddi nəzarət qoyaraq onların gəlirlərinin bir hissəsini mənimsəyirdilər. Xanlar çoxdan məskunlaşmış kəndlilərin işə bağçılıq üçün yararlı olan sahələrini ucuz qiymətə satın alaraq, rəncbərlərə çevirdikləri kəndliləri bağları becərməyə məcbur edir, becərdikləri baramanın bir hissəsini əllərindən alırdılar».

Göründüyü kimi, xanlar, bəylər bəzən rəiyyəti asanlıqla rəncbərlərə çevirirdilər. Lakin rəiyyətin əksərinin xüsusi təsərrüfatları var idi. «Rəiyyətin həm mənqul, həm də məskun olmayan qeyri-mənqul əmlak (torpaq) satmaq almaq, onlardan öz mülkiyyəti kimi istifadə edə bilmək, öz mülkədarının icazəsi ilə başqa yerə köçə bilmək hüquqları vardı. Belə halda rəiyyətin sahibkarın torpaqlarında satın aldığı qeyri-mənqul mülkiyyəti mülkədarın sərəncamına keçirdi». Bizə məlum olmayan səbəbə görə, Şəmşəddil və Qazax sultanlıqları rəiyyətinin belə hüquqları yox idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, xanlıqlar dövründə kənd əhalisinin böyük əksəriyyətini rəiyyət təşkil edirdi. Əlbəttə, əlimizdə Quzey Azərbaycan xanlıqlarında yaşayan rəiyyətin tam sayı haqqında məlumat yoxdur. Bununla yanaşı, bəzi xanlıqlar üzrə olan materiallar rəiyyətin ümumi sayı barəsində təsəvvür yaratmaq imkanını verir. Quba əyalətində 5264 ailədən 4030-u vergi

ödəyənlər, yəni rəiyyət təşkil edirdilər ki, bu da ümumi əhalinin təxminən 80 faizinə bərabər idi. Abşeron yarımadasının 34 kəndində 4602 nəfər kişidən ibarət 2008 rəiyyət ailəsi var idi ki, bu da həmin kəndlərin bütün əhalisinin 83 faizini təşkil edirdi. Lənkəran xanlığında 15.502 kişi əhalidən 13.310 nəfəri rəiyyət və əkərlər idilər ki, bu da bütün əhalinin təxminən 80 faizinə bərabər idi. Naxçıvan xanlığının Naxçıvan mahalında 1886 ailədən, 1613-ü rəiyyət ailəsi idi ki, bu da ümumi əhalinin 80 faizinə bərabər idi.

Gətirilən rəqəmlərdən görüldüyü kimi, adları çəkilən xanlıqların və mahalların əhalisinin 80 faizə qədərini kəndlilər - rəiyyət təşkil edirdilər. Bu rəqəmlər Quzey Azərbaycanda digər xanlıqlar üzrə fikir yürütməyə imkan verir. Tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, bütün Quzey Azərbaycan xanlıqları əhalisinin beşdə dörd hissəsinə qədəri rəiyyətdən və rəncbərlərdən ibarət idi.

Azərbaycanın bəzi regionlarında, Car-Balakən azad icmalarında, İlisu sultanlığında aqrar münasibətlərdə Quzey Azərbaycan xanlıqlarına nisbətən müəyyən fərq olduğu kimi, kəndlilərin adlarında da fərq var idi. Burada vergi verən və mükəlləfiyyət daşıyan, hüquq və vəzifələrinə görə rəiyyətə bərabər olan kəndlilər Keşkelçilər adlanırdılar. Onlar icmalılıqla yaşayıb, keşkel sahibləri adlanan sahibkarlara vergi verirdilər. Keşkelçilər - rəiyyət, yuxarıda, müvafiq fəsilə qeyd etdiyimiz kimi, iki etnik qrupdan - yengiloylar və muğallardan ibarət idilər.

Car-Balakən azad icmalarının və İlisu sultanlığı tarixinin, o cümlədən aqrar tarixinin tədqiqatçıları keşkelçi - rəiyyətin hüquqi vəziyyətləri barəsində müxtəlif mülahizələr söyləyirlər. İ.P.Petruşevski keşkelçiləri feodal-asılı kəndlilər hesab edir. O, yengiloyların hüquqi vəziyyətinin muğallardan ağır olması, vergiləri daha çox ödəmələri mülahizəsini irəli sürür və bunu belə əsaslandırır: «Bunu sultanların İslama daha sadıq olan muğallara arxalanmaq və onlara üstünlük vermələri ilə izah etmək olar». Tədqiqatçılardan biri keşkelçiləri təhkimli kəndlilər hesab edirdi. O bu münasibətlə yazırdı: «Onlar da keşkelə təhkim olunmuş və bütün hüquqlardan məhrum edilmişdilər. Bu müəllif öz mülahizəsini sübuta yetirmək üçün dəlillər gətirməyə çalışır və yazır ki, keşkelçilərin təhkimli asılılığı onunla sübut olunur ki, hələ Zaqatala dairəsinin çar Rusiyası tərəfindən işğalından qabaq, keşkel sahibləri onları satmaq hüququna malik idilər». Carlı molla keşkel sahibi Musadan kəndli (Qotur kəndindən) Ziyaəddini, dörd oğlu və qardaşı ilə birlikdə satın almışdır. Həmin molla eyni zamanda Katexiyadan yarım keşkeli olan kəndliləri də almışdı. Muğalların vəziyyətinin nisbətən başqa cür olması mülahizəsini irəli sürən həmin müəllif yazırdı ki, muğallar kovxalara və başqa əyanlara qulluq edirlər. Onların arasında da, yengiloylarda olduğu kimi, torpaq sahəsi olanlar var idi. Onlar bu torpaqlardan istifadə müqabilində keşkel vergisi ödəyirdilər. Muğalların vəziyyətinin yengiloylarınkindən fərqi bir də onda idi ki, keşkel sahibləri istədikləri vaxt onları öz torpaqlarından - keşkelindən qova bilərdilər. Yengiloyların və muğalların arasında hər cür vergi verməkdən və mükəlləfiyyət daşımaqdan azad olanlar da var idi.

Adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflərin mülahizələrindən bir nəticəyə gəlmək olur ki, əvvəllən, yengiloylarla muğalların hüquqi vəziyyətləri bir-birindən müəyyən cəhətlərlə fərqlənirdi. Ən başlıcası isə, yengiloyların alınıb-satılması barəsində sonuncu müəllifin çar məmurlarının tərtib etdikləri sənədlərə əsaslanaraq gəldiyi nəticə ilə razılaşmaq olmaz. Belə ki, yerli adət-ənənələrlə tanış olmayan çar məmurları düzgün olmayaraq hansı səbəbə görə bir və ya iki ailənin bir keşkel sahibindən digərinin sərəncamına keçməsinə satın almaq kimi qəbul edirdilər. Basqınlar nəticəsində əsir götürülmüşlərin qul kimi alınıb-satılması heç də kəndlilərin alqı-satqı obyektı olması demək deyildi. Azərbaycan kəndliləri rəiyyət - keşkelçilər alqı-satqı obyektı olmamışlar. Belə ki, «hər bir ləzgi müharibədə əldə etdiyi əsirlərin sahibi hesab olunurdu... Əsir ələ keçirmiş hər kəsə, həmin əsirlərin bir qismi, 2 manat gümüş pul və əsirlərin silahı çatardı. Əgər bir əsir bir neçə nəfərə məxsus idisə, o özünü satın alınana qədər növbə ilə onlara qulluq edir və xidmət müqabilində yeməklə təmin olunurdu». Gətirilən faktlardan bir daha aydın olur ki, kəndlilər rəiyyət – keşkelçilər deyil, məhz döyüşlər zamanı götürülmüş əsirləri alqı-satqı obyektı olurdu.

Çar-Balakən azad icmalarında və İlisu sultanlığında kiçik torpaq sahələri olan ləzgilər və avarlar da yaşayırdılar. Onların vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olmalarına, muğalların və yengiloyların əməyini istismar etmələrinə baxmayaraq, hakim sinif nümayəndələri sırasına aid etmək olmaz. Əslində, onlar hüquqi cəhətdən olmasa da, faktik olaraq, müəyyən imtiyazları olan rəiyyətin vəziyyətində idilər.

RƏNCBƏRLƏR. Azərbaycan kəndlilərinin ən ağır vəziyyətdə olan hissəsi rəncbərlər idi. İstər mənbələrdə, istərsə də mövcud ədəbiyyatda XVIII əsrdə rəncbərlər barəsində dəyərli faktlar və məlumatlar az deyildir. İ.P.Petruşevski belə hesab edir ki, rəncbər «ağırılıq daşıyan», «zəhmətkeş» deməkdir və müasir İran dilində fəhlə, türk-Azərbaycan dilində isə muzdur mənasında işlədilir. Müəllifin son fikri ilə heç cür razılaşmaq olmaz, belə ki, əvvəla heç vaxt Azərbaycan dilində muzdurun sinonimi rəncbər olmamışdır. İkincisi, ən başlıcası odur ki, rəncbər feodal-asılı kəndli olduğu halda, muzdur kapitalist cəmiyyətində, kənd təsərrüfatı sahəsində muzdla işləyən fəhlə mənasındadır. Rəncbərləri xan, bəy, ruhanilərin, bəzi hallarda maafların təsərrüfatında çalışanlar, pay alıb sahibkarın verdiyi torpaq və əmək alətləri ilə işləyərək, yetişdirdiyi məhsulun 1/2-dən 2/3 hissəsinə qədərini onlara verən, ödəyənlər kimi xarakterizə edənlər də vardır.

Bizim fikrimizcə, belə mülahizələrlə də tam razılaşmaq olmaz. Bu mülahizələrdə belə bir amil nəzərdən qaçırılmışdır ki, onlar öz xoşları ilə deyil, sahibkarın təsərrüfatında işləməyə məcbur idilər, əvəzində yaşamaları üçün müəyyən pay alırdılar. Bunu elə mənalandırmayaraq qətiyyətlənməz ki, guya, onlar kapitalist cəmiyyətinin muzdurları kimi sahibkar təsərrüfatında çalışır, məhsulun bir qismini sahibkara verir, qalan hissəsini özlərinə saxlayırdılar. Daha dəqiq desək, elə çıxır ki, onlar müstəqil kəndlilər idilər və feodal-asılılığının ağır

şəraitində işləmirdilər. Rəncbərlər haqqında İ.P.Petruşevskinin mülahizələri həqiqətə daha yaxındır. Onun fikrincə, rəncbərlərin öz təsərrüfatları yox idi, onlar sahibkara işləməyə borclu idilər və heç bir kənd icmasının üzvləri deyildilər. Bununla belə, elə nadir hallar olurdu ki, bəzi rəncbərlərə «öz xüsusi təsərrüfatlarını yaratmağa imkan verilirdi». Bu da o demək idi ki, onlar rəiyyəyə çevrilirdilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, biz əks hallarda da, yəni, rəiyyətin təsərrüfatdan məhrum edilərək, rəncbərlərə çevrilməsi halları ilə rastlaşırıq.

Bəylərin, ruhanilərin, xan məmurlarının, hətta tacirlərin və şəhər əhalisinin bəzilərinin də rəncbərləri var idi. Onlar rəncbərlərin «əməyindən istifadə etdiklərinə görə vergi ödəməli idilər». Lakin rəncbərlərin əsas kütləsi «xəzinənin ixtiyarında olan, xan torpaqlarında, yaxud da xəzinə torpaqlarında işləyirdilər». Rəncbərlərin əsas hissəsinin xanlara məxsus olmasını Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın 1812-ci il tarixli məktubu da təsdiq edir: «Mənə məxsus olub, Şuşa qalasında yaşayan bir neçə ailəni Xudadad bəyə bağışladım». Ə.Ubaydulın yazır: «Rəncbərlər özlərinin xüsusi təsərrüfatları olmayan kəndlilər idilər. Şəki əyalətinin rəncbərləri barəsində Müsəlman Əyalətlərinin Quruluşu Komitəsinin topladığı materiallardan görüldüyü kimi, onlar xanlıqlar dövründə başqa xanlıqlardan qaçqın düşənlər idilər. Rəncbərlər bəylərin, ruhanilərin, yüzbaşılardan və başqa şəxslərin himayəsinə sığınurdular. Sahibkarlar rəncbərlərə ev tikir, evləndirir, təsərrüfat üçün lazım olan alətlərlə təmin edirdilər. Bunun müqabilində onlar sahibkarların ayırdıqları torpaqda həmişəlik qalıb işləyir və onların bütün tələb və tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər».

Ümumiyyətlə, rəncbərlərin sıralarının artması mənbələri müxtəlif idi. Ə.Ubaydulın bu münasibətlə yazırdı: «Xanlar və bəylər köçkünləri və qaçqınları məmnuniyyətlə qəbul edərək onları özlərinin fəhlələrinə çevirirdilər». Qafqazşünaslardan birinin fikrincə isə, xanlar qonşu ölkələrdən, müxtəlif kəndlərdən gələnləri kəndlilərlə məskunlaşdırır, onları tut bağları salmağa məcbur edirdilər. Bəzi kəndlərdə isə xanlar bağları satın alır, «sahiblərini işləməyə məcbur edərək, yetişdirilmiş baramanın bir hissəsini onlara verirdilər». Rəncbərlərin sıraları hərbi əsirlərin rəncbərlərə çevrilməsi yolu ilə də doldurulurdu. Halbuki, xanlar hərbi əsirləri geri qaytarmalı idilər. Məsələn, Quba xanı Fətəli xan Şirvandan 400 ailəni köçürərək öz xanlığının ərazisində məskunlaşdırmışdı.

Rəncbərlərə xüsusi məqalə həsr etmiş İ.Petruşevski yazır ki, malikanələrinə genişləndirən hakim sinfin nümayəndələri rəiyyəti müflisləşdirir, onları rəncbərlərə çevirirdilər. Bir rəsmi sənəddə qeyd olunur ki, «bəzi rəiyyətlər müəyyən səbəblərə görə müflisləşir, özlərinin qeyri-mənzul əmlaklarını bəylərdən <...> birinə, yaxud cəmiyyətdə nüfuzu olan başqa birinə satır, özləri isə onların rəncbərlərinə çevrilirdilər. Xan isə bunu qadağan etmirdi, çünki rəiyyətlərin əmlakını satın alanlar onların xəzinəyə verəcəyi vergiləri öz üzərlərinə götürürdülər». Əslində, rəiyyətin müflisləşməsi təsadüfi hallarla bağlı olmayıb, «zorlu bəylərin» qarəti nəticəsində baş verirdi. Həmin bəylər rəiyyəti torpaqları «könüllü surətdə» çox

ucuz qiymətə onlara satmağa məcbur edir və onları öz rəncbərlərinə çevirirdilər. Xanlar isə belə «satışa» nəinki mane olmur, əksinə, öz fərmanları ilə onu təsdiq edirdilər.

Çox hallarda rəiyyət öz torpaqlarını, bağlarını, daha dəqiq desək, kənd icmasının ona verdiyi pay torpaqlarından istifadə hüquqlarını satmaq istəmirdi. Lakin xan belə təşəbbüsdə olduqda, rəiyyət ona müqavimət göstərə bilmirdi. Bu barədə bir sənəddə yazılır: «Rəncbərlərin meydana çıxması xan idarə sisteminin özbaşnalığının nəticəsidir. Onlar rəiyyəti öz torpaqlarını satmağa razı salmağa çalışır, bu baş tutmadıqda, zora keçirilər. Beləliklə, kəndlilərin bağlarını və torpaqlarını ələ keçirir, onları öz rəncbərlərinə, yaxud qulluqçularına çevirirdilər. Bağları və torpaqları becərmək üçün onlara çox cüzi miqdarda məhsul verirdilər». Bu yolla XVIII əsrin sonunda Şəki xanı öz rəiyyətindən 500 ailəni barama becərməklə məşğul olmaq üçün rəncbərə çevirmişdi. Ərəş sultanlığında 123, Ağdaş məlikliyində 46 ailə zorla rəiyyətlərdən rəncbərliyə çevrilmişdi.

Beləliklə, rəncbərlərin sıralarının artması xanların, onun məmurlarının iradəsindən asılı idi. Bəylərə, rəncbərləri olan ruhanilərə və başqa imtiyazlı sinfin nümayəndələrinə gəldikdə isə, onlar hakim dairələrdən icazəsiz rəncbərlərinin sayını artırma bilməzdilər. Həmin şəxslər, yalnız xanların bağışladığı təqdirdə rəncbər sahibi ola bilirdilər. Hətta bəzi hallarda imkanları olanlar (bu barədə məlumat verəcəyik) belə rəncbərlərin sayını artırmaq istəsəydilər, mütləq xanın fərmanını almalı idilər. Xanlar isə onlara, xüsusi xidmətlərinə görə, rəncbərlər paylamaqda xəsislik etmirdilər. «Quba xanlarının fərmanları» kitabına daxil edilmiş 24 fərmandan 10-u bu və ya digər bəyə, yaxud maafa və başqa şəxslərə xüsusi xidmətlərinə görə rəncbərlər verilməsinə həsr edilmişdir. Öz sahibkarlarının yanından qaçıb digər feodala sığınmış rəiyyətlər də rəncbərlərə çevrilirdilər.

Arxiv fondlarında onlarla, yüzlərlə bu və ya digər bəyə rəncbərlər bağışlanması, yaxud rəiyyətin rəncbərlərə çevrilməsi barəsində xanların fərmanları saxlanılır. Xanlar mahal naiblərini, başqa dövlət məmurlarını, həmçinin xanlığın qazılarını onları şirnikdirmək üçün hər birinə dövlət vergi və mükəlləfiyyətlərindən azad edilmiş rəncbərlər bağışlayırdılar. Bu rəncbərlər nəsil-dən-nəslə keçirilər.

Bir sıra hallarda xanlar kəndlərin idarəsini bəylərə tapşırırdıqda onların sərəncamına təsərrüfatlarda işləmək üçün bir neçə ailə verirdi. Həmin ailələr bəylərin kəndləri idarə etdiyi müddətə onlara verilirdi. Kəndin idarəsi başqa bəyə tapşırılanda həmin ailələr də yeni sahibkarın sərəncamına keçirdi. Kəndləri nəslən idarə edən bəylər, rəncbər ailələrini öz nəslinin nümayəndələrinə verməli idilər, onların rəncbərləri satmaq, bağışlamaq hüququ yox idi. Öz torpaqlarını və bağlarını xanlara, bəylərə, başqa adamlara «güzəştə getmiş» şəxslərin də hüquqları məhz belə idi. Onların «güzəştə getdikləri» mülklər başqa əllərə keçdikdə, həmin rəncbərlər də onların ixtiyarına keçirdi.

Quba xanı Əhməd xanın 1790-cı ildə verdiyi fərmanda deyilir ki, «Biz Kərim ağaya Şirvanlı Əsgər və Maliki bağışladıq... Bizim ali əmrimizə görə

o, yuxarıda adları çəkilən adamları istədiyi kəndə və yerə köçürə bilər. O elə etməlidir ki, onlar əlahəzrətə qulluq göstərə bilsinlər». Başqa bir misal: «Şuşa qalasında Xudadad bəyə və Bayram bəyə bir neçə ailə bağışladım ki, öz aralarında bölüşdürüb təsərrüfatlarında onlardan istifadə etsinlər»; Quba xanı Şeyxəli xan bir bəyə üç rəncbər bağışlamışdır ki, «bəyin tələbilə ona rəncbər xidmətini göstərmiş siniflər». Qarabağ xanı Mehdiqulu xan axunda «Bəbir Əli ailəsini və onun qulluqçusu Məhəmmədi bağışlayaraq onları bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad etmişdi. Xan icazə vermişdi ki, vergilərə görə onları narahat etməsinlər və axundçuluq üçün sakit şərait yaratsınlar».

Elə sənədlərlə də rastlaşırıq ki, onlarda xanların rəiyyət, yaxud rəncbər bağışlaması məlum olmur. İ.P.Petruşevski bu məsələyə münasibətini bildirərək yazır: «Bütöv kəndlərin bağışlanmasından söhbət getdiyindən, belə güman etmək olar ki, bağışlananlar rəiyyətdir». Qubalı Şeyxəli xanın Ağə bəyə Qudyal kəndinin camaatını bağışlaması barəsində deyilirdi: «Ali fərman ondan ötrü verilir ki, ...Biz Qudyal kəndini bütün əhalisi ilə birlikdə qeyd olunan əlahəzrətə bağışladığı ki, göstərilən əhali hər cəhətdən ürəklə qulluq göstərsin və tələb olunan vergiləri ona versinlər. Qoy onlar onun bütün tələblərini yerinə yetirsinlər, onun düzgün sözlərinə heç bir vəchlə müqavimət göstərməsinlər. Qoy adını çəkdiyimiz əlahəzrət həmin əhalinin hakimi və tiuldarı olsun». Buradan göründüyü kimi, xan kənd əhlini bağışladığı adamı tiuldar adlandırsa da, ona kəndlilərin torpaqlarını və gəlirlərini deyil, özlərini bağışlayır və hüquqlarını məhdudlaşdırmırdı. Rəiyyətin torpaqları nəslən keçirsə də, xanın təliqəsinə əsasən, hər hansı bir rəiyyətdən istənilən vaxt öz ailəsilə birlikdə rəncbərə çevirib və hər hansı bir adama bağışlana bilərdi. Və ya əksinə, rəncbərlər də istənilən vaxt rəiyyətdə çevrilə bilərdilər. Əgər rəncbərlərin bağışlanması üçün xan fərmanı mütləq idisə, «azad olmayan köçkünlərin xanlar, bəylər və ruhanilər tərəfindən bağışlanması üçün yazılı sənəd lazım deyildi, bu məsələ şahidlərin iştirakı ilə şifahi şəkildə həll edilirdi. Lakin bəzən istisnalar da olurdu». Məsələn, Şirvan qaçqınları Hacı Çələbi xanın fərmanı ilə Əfəndiyə rəncbər kimi bağışlanmışdı. Bəzi hallarda bəylər tiuldarlara xəzinə mülklərindən kəndlilərə bağışlayırdılar. Bu kəndlilər, adətən, ya az torpaqlı, yaxud da torpaqsız olurdu.

Göründüyü kimi, bəylərə, ruhanilərə və başqa şəxslərə rəncbərlər müxtəlif yollarla paylanırdı. Onları üç qrupa bölmək olar:

1. Başqa xanlıqlardan gəlmiş, yaxud qaçmışlar. Onlar məskun olduqları yerdə sahibkarın bütün tələblərinə əməl etməli, əvəzində becərdikləri torpaqlardan götürdükləri məhsulun bir hissəsini götürməli idilər.

2. Yarımköçəri həyat keçirənlər. Onlar xan tərəfindən istənilən adama bağışlanır, həmin adam isə onları öz torpağında məskunlaşdırırdı. Onlar da başqa xanlıqdan gəlmiş, yaxud qaçmış kəndlilər kimi eyni vəzifələri icra edirdilər.

3. Müxtəlif səbəblərə görə özlərinin qeyri-mənqul əmlaklarını satıb öz xoşları ilə rəncbərliyi qəbul edənlər.

Xanın icazəsilə rəncbərlər arasından bəy nöqərləri seçilirdi. Bəzən bu qulluqçular bütöv bir ailədən ibarət olurdu. Bu ailələr bəylərə daimi xidmətdə olur və bu xidmət nəsil-dən-nəslə keçirdi. Rəncbər almaq hüququ yalnız bəylərə məxsus olan imtiyaz deyildi. Bəy də, adi kəndli də xan qarşısında xidmətilə bu hüququ qazana bilərdi. «Xanlıqlar vaxtında bəzi imtiyazlı şəxslərə rəncbərlər nəsiləklə, bəziləri ömürlük verildi. Bəziləri isə müəyyən vəzifə ilə bağlı idi. Məsələn, mahal naibi - həmin vəzifəni tutduğu müddətə rəncbər xidmətlərindən istifadə edir, naiblik vəzifəsindən kənar olduqda isə, həmin rəncbərlər yeni təyin olunmuş naibin sərəncamına keçirdi».

Qeyd etdik ki, rəncbərlər heç bir vergi ödəmirdilər. Lakin onlar rəiyyət olduqları vaxtlarda ödədikləri vergiləri onların sahibləri ödəməli idilər. Bununla yanaşı, bəzi mənbələrin materiallarından belə aydın olur ki, bir sıra hallarda rəncbərlərin özləri vergi ödəyirdilər. Bir mənbədə bu barədə deyilir: «Rəncbərlər toxumluq üçün ayrılmış baramalardan kəpənəklər əmələ gələndən sonra onların verdikləri toxumları o biri yaza kimi qoruyub saxlamalı idilər. Bəzi rəncbərlər də dövlət kəndliləri kimi poçt və Mingəçevirdə Kür üzərindəki körpünün saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş vergiləri verirdilər.

Digər rəncbərlər çəltik becərməklə məşğul olurdular. Onlar xandan alət və toxum alaraq çəltiyi becərir və istehsal olunmuş məhsulun müqabilində onun bir hissəsini özlərinə götürürdülər. Rusiya işğalından sonra da çəltikçilikdə belə münasibətlər saxlanılmaqda idi».

Əldə olan materialların təhlili, müqayisəsi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, İ.P.Petruşevskinin mülahizələri həqiqətə daha yaxındır. O, arxiv materiallarına istinad edərək yazır: «1850-ci ildə Ağsu sakinləri rus hakim dairələrinə bildirdilər ki, ağsuluların sələfləri Kərim Allahverdi oğlu, Əhmədəli Məmmədəli oğlu, Sadıq Şərif oğlu, Rəsul Məşədi Zeynal oğlu, Mehdi Şahməmməd oğlu və Lütvəli Əli oğlu 50, yaxud 60 il əvvəl Çınarlı adlanan xan bağında rəncbər olmuşlar. Xan onları Çınarlı bağının ətrafında yerləşdirərək həmin bağı becərməyi tapşırmış və bunun müqabilində onların hər birinə bağın ətrafında torpaq sahəsi vermişdi. Onlar həmin sahələrdə öz təsərrüfatlarını yaratmışdılar». Ağsudən başqa Şeyxmədəd, Bayat, Poladlı, Mədrəsə və başqa kəndlərdə də xanın bağları vardı. Burada biz baramaçılıqda da eyni mənzərəni görürük. «Şəki xanları işlə icra olunan vergi kimi izafi məhsulu almaqla rəncbərlərə özlərinin kiçik təsərrüfatlarının qalmasına icazə verirdilər. Torpağı onlara xanın özü vermişdi».

Belə zənn etmək olar ki, rəncbərlərin ödədikləri vergi, xanların onlara verdikləri kiçik torpaq sahələrindən götürülən məhsuldan idi. Bunu qafqazşünaslardan biri də təsdiq edərək yazırdı ki, rəncbərlər öz əkin sahələrindən götürdükləri məhsulun onda bir hissəsini sahibkara verirdilər.

İşdən azad edilmiş rəncbərlər də vergi ödəməli idilər. Məsələn, Quba xanlığında «bəyə 10 manat gümüş pul verən rəncbər, onun üçün işləməkdən azad edilirdi». Bu barədə də İ.P.Petruşevskinin mülahizəsini dəqiq hesab etmək olar. O

yazır: «Rəncbərlər xanın və ya bəyin şəxsi təsərrüfatında işlə bağlı olmayan istər dövlət, istərsə də bütün kənd icması üzvlərinin torpaq sahibinə ödədikləri vergilərdən azad idilər. Onların bu cür «azad edilmələri» istər xanlar, istərsə də onları əvəz etmiş komendantlar tərəfindən rəncbərlərin bağışlanması barəsində təliqələrdə əks olunmalı idi».

Belə «azad etmənin» səbəblərindən aydın olur ki, bu «azadlıq» rəncbərlərin vəziyyətini yüngülləşdirmək məqsədini güdmürdü və eyni zamanda, rəncbər sahibləri heç nə itirmirdilər, əksinə, udurdular, çünki kənd icması yenə də bütün vergilərin və ödəncələrin ağırlığını öz çiyinlərində saxlayırdılar. Azad edilmiş rəncbər sahibkarın torpağını becərməli, tut bağlarına xidmət etməli idilər. «Beləliklə, rəiyyətlərlə rəncbərlərin fərqi onda idi ki, birincilərin istehsal vasitələri olub, bəyə məhsulla vergi verir və çox nadir hallarda biyara gedirdilər (XVIII əsrdə 5-7 gün, XIX əsrin 40-cı illərində 20 gün). Torpaqsız və aztorpaqlı rəncbərlərdən isə bəy, əsasən, izafi məhsulu biyar şəklinə alır və öz təsərrüfatlarında istədiyi qədər işlədirdi». Lakin bəzi xanlıqlarda, xüsusən, Şəki xanlığında onların bəziləri dövlət xəzinəsinə vergi ödəyirdilər ki, bunu sənədlər də sübut edir: «Xanın tut bağlarında rəncbər ailələri ipək qurdlarını bəsləməli idilər. Yığım vaxtı xanlar hər rəncbərin yetişdirdiyi xam baramanı çəkdirir, hər stil [3/4 girvəngə] baramadan gələcək il üçün ən yaxşı baramanı toxumçuluğa seçirdi. Sonra bəzi bağlarda (Şəki mahalında) baramanın yarısı xana verilir, yarısı isə rəncbərlərə qalırdı. Bağların çoxunda isə (Ağdaş və Ərəş mahallarında) xan baramanın 3/5 hissəsini götürür və rəncbərlərə 275-ni saxlayırdı (bağlar müsadirə edildikdən sonra hər yerdə xəzinə baramanın 2/3 hissəsini özünə saxlayırdı). Xanın barama payını verməklə rəncbərlərin ödədikləri vergi qurtarmırdı. Tut bağlarını dağqalar idarə edirdilər və hər rəncbər ona öz payına düşən məhsuldan 3 stil verirdi. Bundan başqa, hər bir rəncbər ona düşən baramadan mirablara və cuvarlara (suvarma arxlarını qoruyan və suyu paylayanlar) 2-dən 3 stilə qədər barama verirdilər».

Bu barədə başqa mənbələrdə də məlumatlara rast gəlinir: «Tut bağlarının əsası Şəki xanları dövründə qoyulmuşdur. Bu sahibkarlar öz təsərrüfatları ilə məşğul olaraq bütöv kəndləri qonşu vilayətlərdən və Azərbaycan xanlıqlarından gələn kəndlilərlə məskunlaşdırırdılar. Xanlar öz nümayəndələrini tut bağları saldırmağa, qandevanlar üzərində nəzarət etməyə məcbur edirdi. Bunun müqabilində onlar gəlirin bir hissəsini alırdılar». Başqa bir mənbədə yazılır ki, rəncbərlər qaçdıqda, yaxud öldükdə xan onların yerini qonşu kəndlərin əhalisi hesabına doldururdu. Rəncbərlər, əsasən, ev tikmək, suvarma üçün arxlar çəkmək, bağları suvarmaq, peyin vermək, tut ağacları əkmək və s. kimi mükəlləfiyyətlər icra edirdilər. İpək qurdlarına xidmət etmək, onları yemləmək rəncbərlərin, əsasən, qadınların üzünə düşürdü.

Bəzi rəncbər kəndləri (Yaraman, Cəfərabad) Şəki xanı Cəfərqulu xanın fərmanı ilə dövlət vergilərindən (malcəhətdən başqa) azad edilsə də, bəziləri

xəzinəyə rəiyyət kimi vergi ödəyirdilər. Qaralığın kəndi rəncbərləri darğalıq, digərləri isə mancılıq pulu, Mingəçevir keçidini mühafizə pulu, həmçinin, çəltik əkini üçün müstəmir pulu ödəyirdilər. «Rəncbər kəndlilərinin çoxu taruq gəliri (darğalıq) adlı vergi ödəyirlər, ümumiyyətlə, bütün rəncbərlər öz təsərrüfatlarında cütdən istifadə etmələri müqabilində cüt pulu ödəyirdilər. Rəiyyət kəndlilərinin çoxu bu vergidən azad idilər».

Rəncbərlərin yetişdirdikləri barama məhsulundan xanın payına düşən hissə, yenə ondan ipək açmaq üçün rəncbərlərə qaytarılırdı. Rəncbərlər hər bir batman baramadan 5 stil ipək verməli idilər. Vergi və ödəncələrin çoxluğu rəncbərləri cana gətirir, onları bir yerdən başqa yerə qaçmağa məcbur edirdi. Xanlar onları geri qaytarmağa çalışır, bu mümkün olmadıqda yerlərini rəiyyətin hesabına, yəni kəndliləri rəiyyətləkdən rəncbərliyə çevirmək yolu ilə doldururdular.

Hər xanlığın özünün spəşifik kənd təsərrüfatı sahələrinə uyğun olaraq, rəncbərin əməyindən istifadə olunması onların hüquq və vəzifələrində də müəyyən fərqlərin olduğunu göstərirdi. Qeyd edək ki, yuxarıda Şəki xanlığı üzrə rəncbərliyin ümumi mənzərəsini yarada biləcək kifayət qədər materiallar gətirildi. Həmin materiallara bir də onu əlavə edək ki, Şəki xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından keçən ilk illərdə «Xanın çəltik sahələrini də rəncbərlər becərirdilər. Onların hər biri bir xan tağarı həcmində toxumluq götürür, onu səpir, yetişmiş məhsula nəzarət edir... və s., bunun müqabilində isə məhsulun yarısını alırdılar. Bundan əlavə, çəltiyi biçmək və yığmaq üçün tutulmuş muzdlulara məhsulun onda biri verilirdi. Onun yarısını xan, qalanını isə rəncbərlər ödəyirdilər».

Yuxarıda gətirdiyimiz məlumatlardan aydın olur ki, rəncbərlər yetişdirdikləri məhsulun dördüdə birindən yarısına qədərini alırdılar. Eyni zamanda, onu da qeyd etdik ki, bu şərt bütün xanlıqlar üçün eyni deyildi. Məsələn bundadır ki, bəzi xanlıqlarda rəncbərlər işləyib ödəmə üsulu ilə çalışır, digərlərində isə feodal təsərrüfatında qeyri-şərtsiz işləməli olurdular. İşləyib ödəmə-yarıdarlıq üsulu, daha doğrusu, yarıdar-rəncbərlər ən çox Lənkəran xanlığı üçün xarakterik idi. Belə ki, əkər adlanan bu yarıdarlar bəylərdən toxum və iş heyvanı alaraq məhsulu becərir və yarısını bəyə veriridilər. Belə rəncbərlər, yuxarıda gördüyümüz kimi, Quba, Qarabağ, Şamaxı xanlıqlarında da var idi. Məsələn, Şamaxı xanlığının Musabəyli kəndində 8 rəncbər ailəsi olan Cəfər bəy Abbasəli bəy oğlu belə məlumat verirdi: «Rəncbərlər bizim üçün ipəkçiliklə məşğul olurlar, əməkləri müqabilində öz xeyirlərinə məhsulun yarısını alırlar və bizim torpağı şumlayıb taxıl əkilirlər. Onlar qoşqu heyvanları kimi öz öküzlərindən istifadə edirlər və toxumun yalnız beşdə birini verirlər, əvəzində məhsulun 2/3-ni alırlar, qalanı isə bizə qalır, bundan başqa əvrəz icra edirlər».

Bununla belə, xanlıqlar dövrünün paydar rəncbərlərini, kapitalizm dövrünün paydarları ilə eyniləşdirmək olmaz. Kapitalizm dövründə bu paydarları muzdlu fəhlələrlə eyniləşdirmək mümkündür. Onlar bir paydar kimi yalnız öz əməklərini tətbiq edirdilər. Torpaq, istehsal alətləri və toxum sahibkara məxsus idi.

Rəncbərlərin xeyli hissəsi elə həmin şərtlərlə işləsələr də sahibkardan hüquqi cəhətdən deyil, iqtisadi cəhətdən asılı idilər. Bu problem barəsində bir qədər ətraflı dayanaq.

Qafqazşünasların bəzilərinin əsərlərində belə bir mülahizə vardır ki, «Rəncbərlər də rəiyyət kimi şəxsən azad idilər. Kəndlilərin hər iki təbəqəsi xanlıqların vergi ödəyən əhalisi idi. Xüsusi təsərrüfatı olanlar rəiyyət, təsərrüfatsız kəndlilər isə rəncbərlər adlanırdı. Xanlıqlarda təhkimçilik hüququ yox idi. Həmin müəllif rəncbərləri şəxsən azad hesab edərək yazırdı: «Bəzi rəncbərləri ev qulluqçularına çevirirdilər və yalnız bundan sonra bəylər onları öz yaxın adamlarına qulluq etməyə vermək hüququna malik olurdular. Xanlar qulluqçuya çevrilməmiş rəncbərləri bəylərə, bəylər başqalarına bağışlayırdılar».

Yuxarıda dediyimiz kimi bəzi qafqazşünaslar Quzey Azərbaycan xanlıqlarında təhkimli, feodal asılı münasibətlərin olmaması barədə yazarkən bütün adamları şəxsən azad elan etmiş müsəlman hüququna əsaslanırdılar. Lakin onlar həqiqi vəziyyəti, bu vəziyyətin müsəlman hüququ ilə uzlaşmamasını nəzərdən qaçırdılar.

V.N.İvanenkoya görə, «Ali hakimiyyətə malik olan bütün mülkiyyətlərin sərəncamçısı, mühafizəediciəsi xan hər bir adamın, o cümlədən, rəiyyətin əmlakını əllərindən almaq hüququna malik olarkən, guya, o, müsəlman hüququna görə heç bir zora əsaslanmırdı. Onun istər ədalətli, istərsə də ədalətsiz hərəkətləri qanuni hesab edilirdi». V.N.İvanenkoning bu mülahizəsinə öz münasibətini bildirən M.A.Adons yazır: «V.N.İvanenkoning əsərində göstərilən bu mülahizə müsəlman hüququnun bilicisi İ.Nofəl məxsusdur. O göstərir ki, müsəlman hüququ nəinki xanların və ağaların kəndlilərin mülkiyyətini qəsb və qarət etmələrinə mane olmur, əksinə onu tam qanuni hesab edirdi». Həmin müəllif öz tezisini əsaslandırmaq üçün ilk mənbələrdən birinə istinad edir: «Nəsillikcə kəndləri idarə edən köklü bəylər öləndə bu mirası öz övladlarına verə bilirdilər. Lakin onları kənar şəxslərə satmaq hüquqları yox idi... Bu mülklər başqa əllərə keçdikdə öz nəslinin kəndliləri, yaxud rəncbərlər həmin adamın ixtiyarına keçirdi». Sənəddən bu hissəni iqtibas kimi götürən müəllif belə nəticəyə gəlir: «Gətirilən faktlardan görüldüyü kimi, rəncbərlər istər İrəvan quberniyasında, istərsə də başqa Zaqafqaziya xanlıqlarında, əslində, təhkimli vəziyyətdə idilər. Rəncbərlər torpaq sahibkarına məxsus idilər, onlar öləndən sonra varislərinə keçirdilər, torpaq başqa əllərə keçdikdə, torpaqla birlikdə sahibkarın sərəncamına rəncbərlər də keçirdilər».

Göründüyü kimi, o rəncbərləri, «demək olar ki, təhkimli» («demək olar ki» nə deməkdir aydın deyil - *müəllif*) adlandırır və bir qədər aşağıda onları yarım-təhkimli kəndlilər sinfinə (belə sinif varmı? - *müəllif*) aid edir. Onun fikrincə, rəncbərlər imtiyazlı silkin ayrı-ayrı nümayəndələri tərəfindən təhkim edilmişdilər.

Əziz Ubaydulın də, V.N.Leviatov, S.P.Ağayan, və başqaları da rəncbərləri təhkimli kəndlilər hesab edirdilər. Həm XVIII əsr, həm də XIX əsrdə rəncbərlərin vəziyyətinə xüsusi əsər həsr etmiş tədqiqatçı İ.P.Petruşevski belə hesab edir ki,

rəncbərlər «xalis təhkimli kəndlilər idilər». Onun fikrincə, rəncbərlər torpağa deyil, şəxsən xanlara, bəylərə təhkim idilər. Bəy rəncbərləri harada istəsəydi, orada məskunlaşdırmaq hüququ var idi, rəiyyətə münasibətdə isə onların belə hüququ yox idi. Rəiyyət müəyyən bir kənd cəmiyyətinin üzvü olub, o cəmiyyətdə vaxtaşırı bölgü yolu ilə torpaq payı alır, bütün icma üzvləri ilə birlikdə tiuldara, bəyə, yaxud xana vergi verirdilər. Rəncbərləri isə əksinə, bəyin arzusundan asılı olaraq istənilən vaxt torpaqdan ayıraraq, başqa kəndə köçürə bilirdilər. Demək, o, icmadan kənar olub, bəylərin şəxsi təhkimliləri idilər. Petruşevski qeyd edir ki, qubalı Şeyxəli xanın 1800-cü ilə dair bir sənədindən aydın olur ki, o, «Hacı Abdul Səlim Əfəndiyə ona məxsus olan rəncbər Yaqubun kənd icmasından tələb olunan vergilərin ödənilməsində iştirakını qadağan etmişdi, ona, görə ki, o həmin kənd icmasının tərkibinə daxil deyildir». Müəllif göstərilən sənədi səciyyəli olaraq qeyd edir ki, fərman adı çəkilən kəndliyə müəyyən torpaq sahəsindən istifadə etmək müqabilində malcəhət vergisini ödəməyi, yəni, zəruri məhsulu ödəməyi deyil, hansı kənddə yaşamasından asılı olmayaraq, bəyin şəxsi təsərrüfatlarında rəncbər vəzifəsini yerinə yetirməyi tələb edirdi: «Bundan başqa rəncbər sözünün özü Azərbaycan türklərinin dilində, adətən, kənd təsərrüfatı fəhləsi mənasında işlədilir». Müəllif davam edərək yazır ki, Rusiya işğalından sonra general Qrabbenin təliqəsindən də eyni mənzərə aydın görünür. İbrahim bəyə 18 rəncbər ailəsinin bağışlanmasına dair təliqədə deyilir: «Biz adlarının siyahısı əlavə olunmuş (adlar sadalanır) rəncbər ailələrini özünün sadıqlıyı və düzgünlüyü ilə fərqlənmiş İbrahim bəy Rəsul bəy oğluna bağışladıq ki, onlar ona tabe olsunlar, onun iradəsinin əksinə çıxmasınlar və ona qulluqdan boyun qaçırmasınlar, əkinçiliklə məşğul olsunlar...».

Bütün bu deyilənlərdən belə aydın olur ki, adları çəkilən müəlliflər rəncbərləri ayrı-ayrı sahibkarlara təhkim olunmuş sayırdılar. Onların fikrincə, rəncbərlər sahibkarların təsərrüfatında işləməli idilər. Sahibkarların icazəsi olmadan təsərrüfatı tərk etmək, yaxud qaçmaq hüquqlarından məhrum idilər.

İndi də, gəlin, bu nəticələrin üzərində dayanaraq. Araşdırmalarımız sübut edir ki, rəncbərlərin sahibləri daimi deyildi. Xanın iradəsindən asılı olaraq onlar bir sahibkardan alınaraq başqasına verilə bilərdi. Məsələn, İrəvan xanı Hüseynqulu xanın məktubundan gördüyü kimi, o haçansa Şərurlu bəylərindən kiminsə bir neçə rəncbərini alaraq bir neçə Naxçıvan bəyinə bağışlamışdı. Bir neçə müddət keçəndən sonra, XVIII əsrin 70-ci illərində onları geri qaytarmaq məqsədilə Şərurlu bəy Naxçıvan xanına məktub yazaraq tələb etmişdi ki, «onlar geri qaytarılınlar və onun mülkündə işləsinlər, əkinçiliklə məşğul olsunlar». Buradan aydın görünür ki, rəncbərlərin şəxsiyyətlərə təhkim olunması nisbi xarakter daşıyırdı.

Feodalizm dövründə Azərbaycanda siniflər tarixinin tədqiqatçısı yazır ki, «Şəki əyalətində quldarlıq yox idi və bu adamlar (yəni rəncbərlər - müəllif) heç kimə satıla və verilə bilməzdilər. Yalnız rəncbərlərin məskunlaşdığı mülkiyyət

satıldıqda, onlar başqa əllərə keçirdilər». Sənədlərə istinad edən Ə.Ubaydulın qeyd edir ki, bəylər tərəfindən sıxışdırılan, ağır istismara məruz qalan rəncbərlər başqasının yanına qaçdıqda, sahibkarın onu geri tələb etmək hüququ yox idi. Daha sonra o, qubalı Fətəli xanın fərmanla Ağabəyə rəncbər Qocanı bağışlaması məsələsinə toxunur. Qeyd edir ki, həmin sahibkara sakit şəraitdə xidmət etmək üçün Fətəli xan adı çəkilən rəncbərləri bütün dövlət vergi və mükəlləfiyyətlərindən azad edir. Fətəli xan eyni şərtlərlə Hacı İbrahim Əfəndi adlı ruhaniyə Məsumə adlı rəncbəri də bağışlamışdı. O buna əsasən rəncbərləri təhkimlilər sırasına qatır. Göründüyü kimi, onun bu mülahizələri ziddiyyətlidir. Həmin müəllif rəncbərləri başqa adama satmaq, yaxud verməyin mümkün olmaması, onların qaçıb başqasına sığına bilməsini qəbul etməklə yanaşı, onları təhkimçilər qrupuna daxil edir və bununla da, ciddi ziddiyyətə yol verir.

Beləliklə, biz burada təhkimçiliyin əsas göstəricisi olan «Şey hüququnu», yəni öz təhkimlisi ilə onun sahibkarın istədiyi kimi rəftar etməsi – yəni rəncbərləri satmaq hüququnu görmürük. Rəncbərləri azad kəndlilər sırasına qatanlar da səhvə yol verirlər. Onlar bəylərin və imtiyazlı sinfin başqa nümayəndələrinin tabeliyində idilər. Bu baxımdan rəncbərləri feodal-asılı kəndlilər hesab edən müəllifin mülahizəsi ilə razılaşımaq olar. Onun bu mülahizəsi xanlıqlar dövrünə və XIX əsrin ilk illərinə aiddir.

«Bütün Quzey Azərbaycan xanlıqları üzrə rəncbərlərin sayı barəsində tam material yoxdur» fikrini söyləyən müəlliflə razılaşımaq olar. Lakin bəzi xanlıqlarda bu barədə məlumatlar mövcuddur. Quba xanlığında XIX əsrin əvvəlində 1358 rəncbər ailəsi qeydə alınmışdı. Lənkəran xanlığında rəncbərlərin - əkərlərin (kişi) sayı 1614 nəfər idi ki, bu bütün 6576 kəndlinin 24 faizdən çoxunu təşkil edirdi. Şəki xanlığında 1017, Salyan mahalında isə 38 rəncbər ailəsi var idi.

Təxmini də olsa, belə bir ümumi rəyə gəlmək olar ki, rəncbərlər Quzey Azərbaycan xanlıqlarında kəndlilərin 15-20 faizə qədərini təşkil edirdilər.

MAAFLAR. Bir çox tədqiqatçılar maafları feodal sinfinə aid edirdilər. Məsələn, Azərbaycan kəndinin istər çar Rusiyası işğalından qabaqki, istərsə də sonrakı dövrünün tarixini tədqiq edən Ə.Ubaydulın maafları feodal sinfinə aid edərək yazırdı: «Feodal pilləsinin ən aşağı mərhələsində maaflar dayanırdılar. Onları Azərbaycanın bəzi yerlərində tərhan da adlandırırlar».

İ.P.Petruşevski isə maafları kəndlilər sinfinə daxil edir: «XVIII əsr Azərbaycan kəndliləri içərisində eyni cür hüququ olmayan bir neçə qrup var idi. Onlardan, ilk növbədə, maafları qeyd etməliyik». İ.P.Petruşevskinin, bircə çox düzgün deyilmiş sözlərini onun kəndli sinfi təbəqələrindən biri olan rəncbərlərə həsr etdiyi məqaləsindən götürmüşük və o burada maafları feodal sinfinə deyil, kəndli sinfinə aid edir. Özünün digər əsərində isə o maafları feodal sinfinə aid edir: «Öz ictimai vəziyyətlərinə görə bəylərdən və bəzi köçərilərdən aşağıda duran, öz vilayətlərində hərbi qulluqda və feodal dəstələrində (çərik) olmaqdan başqa torpaq sahiblərinə heç bir vergi verməyən və mükəlləfiyyət daşımayan kiçik torpaq

sahibləri maaf adlanırdılar».

Göründüyü kimi, İ.P.Petruşevskinin iki mülahizəsi bir-birinə ziddir. O deyəndə ki, maaf özlərinin ictimai vəziyyətlərinə görə bəylərdən aşağıda dururdu, buradan yalnız belə bir nəticəyə gəlmək olar, demək, onlar da bəylərə yaxın olub, hakim feodal sinfi nümayəndələri idilər. Bu kiçik feodalların az da olsa torpaq sahəsi - malikanələri var idi.

Ümumiyyətlə, qafqazşünasların əsərlərində, mənbələrdə, bu məsələyə baxışda fərqli fikirlər mövcuddur. Mənbələrin və qafqazşünasların əsərlərinin çoxunda, həmçinin, müasir alimlərin əsərlərində maaf feodal sinfinə aid edirlər, feodal pilləsini təsvir edərkən onları sonuncu pillədə saxlayırdılar. Qismən onları kəndli sinfinə aid edənlər də vardır. Bu mülahizələrin hansı həqiqətdir, maaf feodal sinfinə, yoxsa kəndli sinfinə aiddir? Bunu müəyyənləşdirmək üçün əvvəlcə maaf barəsində mənbələrdə və ədəbiyyatda olan faktlar üzərində dayanmaq.

Maaf və ya əbəcə muaf vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilənlər deməkdir. İ.P.Petruşevski qeyd edir ki, maaf müsəlman dünyasında XI əsrdən məlumdur. «Bu termin geniş mənada divana, öz sahibkarlarına, kollektivinmi, fərqi yoxdur, kimin xeyrinə olursa-olsun, vergi verməkdən azad olunmuş hər bir şəxsə, yaxud hər bir kollektivə (kənd icması) deyilirdi». Buradan belə aydın olur ki, vergi və mükəlləfiyyətdən azad olmuş kəndlilər maaf adlanırdılar, həm də təkə kəndlilər deyil, vergidən azad olunmuş kənd icması da maaf adlanırdı. Məsələn, Quba xanı özünün xüsusi fərmanı ilə Xudat kənd cəmiyyətini sədaqətli xidmət müqabilində vergidən azad etmişdi. Quba xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı ərəfəsində verilmiş bu fərmanda deyilirdi: «Nəcəbatlı keşikçiləri (yaxud icması) olan Xudat cəmiyyəti maaf elan olunur və vergi verənlər siyahısından çıxarırlar. Onlara toxunanlar (alçaldanlar) allahın qəzəbinə və peyğəmbərin nifrətinə (qarğışına) düşər olacaqlar. Bu cəmiyyətdən heç bir vergi və mükəlləfiyyət icrası tələb olunmasın».

Fərmanın mətnində maaf termini işlədilir. Belə güman etmək olmaz ki, Xudat kəndi vergidən azad edilsə də, onun camaatının hamısı maaf idi. Ə.Ubaydulın maaf Qərbi Avropa rıtsarları ilə eyniləşdirir. Lakin sənədlərdən görünür ki, maaf feodal, yaxud torpaq sahibkarları sırasına daxil edilmirdi. Kənddə yaşayan həmkəndlilərindən fərqli olaraq hərbi mükəlləfiyyət daşıyan və heç bir vergi verməyənlər maaf hesab edilir.

Xanlar maaf əzlərinin kənddə olan xəfiyyələri kimi baxırdılar. Maaflara verilmiş güzəştlər onları xan hakimiyyətinə bağlamışdı, onlar xanları nəsil-dən-nəslə müdafiə edirdilər. Xanlar maaf vergi ödəyən əhaliyə qarşı qoyub, onları müti vəziyyətdə saxlayırdılar. «Rus hakimiyyəti dövründə <...> onların vəziyyəti xeyli pisləşmişdi. Qovulmuş xanların və digər feodalların başçılığı altında 1826-cı il üsyanı zamanı (1826-cı il Gəncə üsyanı nəzərdə tutulur - *müəllif*) maaf üsyançıların böyük kütləsini təşkil edirdilər».

«Qabaqkı dövrlərdə olduğu kimi, maafları tərzanlar da adlandırıldılar. Qabaqlar bu terminlə xüsusi bir qrup təşkil edən feodalları adlandırıldıarsa, indi feodal və dövlət vergilərdən azad edilmiş kəndlilər də belə adlandırılırdı». Başqa bir sənəddə də oxuyuruq ki, «vergilərdən azad olunmuşlar tarzanlar kimi məşhurdular» və yaxud «bütün vergilərdən azad olunmuş kəndlilər tarzan adlanır və çarın (xan nəzərdə tutulur - *müəllif*) qulluğunda olurdular». Onlar xanın ilk çağırışı ilə öz atları ilə birlikdə gəlməli idilər. Onlardan bəziləri xanın şəxsi mühafizəçiləri olub, bu və ya başqa yerlərə iş dalınca göndərilir, hətta şəxsi nökrəlik edirdilər.

Adətən maaflar nəsli olur, nəsildən-nəslə keçirdi. Çox hallarda, xüsusi xidmət göstərmiş kəndlilər xanın fərmanı ilə maaflıq adı alırdılar. Bəzən elə hallar da olurdu ki, bəy rəiyyət qızına evlənilir və onun xahişi ilə xan həmin bəyin arvadının yaxın qohumlarını, xüsusən, atasını və qardaşını maaflıq edirdi.

Bütün xanlıqlarda rəiyyətlikdən maaflığa keçirilmiş kəndlilər var idi. Maaflar sırasına «Yüzbaşılar, məliklər, mirablar, kovxalar, kəndxudalar, çavuşlar, gizirlər, onların qohumları, müsəlmanlığı qəbul etmiş ermənilər, bəylərin qohumları və nökrələri, xanın keçmiş qulluqçuları və başqaları da daxil edilirdi. Xan hakimiyyəti dövründə maaflar şəxsən xana xidmət edir, müxtəlif yerlərə göndərilir, hərbi işdə olurdular. Hazırda kəndlərdə kəndxuda titulu nəsli xarakter daşıdığı bir vaxtda onun yaxın, hətta ən uzaq qohumları belə maaflıq elan edilir, yəni heç bir vergi və mükəlləfiyyət daşımırdılar».

XVIII əsr Azərbaycan tarixinin tədqiqatçısı V.N.Leviatov maafların sinfi məxsusluğunu belə xarakterizə edirdi: «Hərbiçilər, onbaşılar, kəndxudalar kimi maaflar təsərrüfatla məşğul olsalar da, istehlak etdikləri məhsulun xeyli hissəsini sırası camaatdan alırdılar. Onların hamısı istismarçı sinfin nümayəndələri idilər. Qeyd etməliyik ki, bu müftə yeyənlər zəhmətkeş xalqı vergilərlə bəylərdən və xanlardan az yükləmir, istədikləri özbaşınalıqlara yol verirdilər. Onların hər biri rəis idi, imtiyazlı idi, kəndlilər üzərində ağa olub onların dərisini soyurdu. Maafların hakim sinfə məxsus olmaları şübhə doğurmamalıdır». Həmin müəllifin istinad etdiyi sənəd isə maaflara başqa qiymət verirdi: «Maaflar adı adamlar olub, sahibkarların nəfəs kəndlilərin ödədikləri vergilərdən və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər. Onların vəzifəsi bizim jandarm və onbaşılar kimi xanın tapşırıqlarına əməl etmək, qoşun yığıldıqda öz adamları ilə birinci gəlmək idi. Xanın təliqəsinə görə maaflar yüzbaşılardan rəncəbərləri olub, öz ağalarının onlara bağlılıqları, yaxud satın aldıkları torpaqlardan nəsillikcə istifadə edirlər. Vergiləri yığmaq və başqa işləri görmək məqsədilə bəylərin yanına kəndlərə göndərilən maaflar xandan «qulluğu» (qulluq pulu - *müəllif*) alırlar».

Göründüyü kimi, müəllifin gətirdiyi sənəd onun maafları çar jandarmaları kimi hakim sinfə aid etmək barədə mülahizəsini təsdiq etmir. Maaflar da, jandarmaları da paltarlarını dəyişmiş kəndlilər idilər.

XIX əsr müəllifi P.Zubov maafları belə xarakterizə edir: «Maaflar xanların

yanında qoşun dəstəsini təşkil edir, onun ilk çağırışı ilə qoşun sıralarına daxil olaraq düşmən üzərinə getməlidir. Maafları vergi verməyənlər sırasına daxil edirlər... müharibə vaxtı onlar bizim qeyri - nizami süvari qoşuna qoşulur, sühl vaxtında isə onlardan xanlığın sərhədlərini qorumaq üçün istifadə olunurdu». Digər sənədlərdə və müəllif əsərlərində də maaflar barəsində eyni sözlər təkrar olunur. Onlardan bəzilərini müqayisə üçün gətirmək yerinə düşərdi. N.Dubrovin yazırdı: «Maaflar qulluq adamları olub, hərbi yürüşlərdə iştiraklarına görə müxtəlif rütbələr, adlar, bəzi hallarda isə onlara idarə olunmaq üçün ömürlük, yaxud müəyyən müddətə kəndlər, hətta mahallar verilirdi». Digər bir sənəddə qeyd olunur ki, «xanlar öz arzularından asılı olaraq istədikləri adamlara maaf adını verir, başqalarını bu addan məhrum etməklə vergi və mükəlləfiyyətlərə cəlb edirdilər. Məsələn, Şirvan xanı əyalətin maaflarını vergi vermək və mükəlləfiyyətlər icra etməkdə kəndlilərlə bərabərləşdirmək barəsində sərəncam vermişdir».

Qeyd etdiyimiz kimi, bütün Quzey Azərbaycan xanlıqlarında olan maafların hamısı eyni adlandırılmamış və onların vəzifələrində müəyyən fərqlər olmuşdur. Rus qafqazşünaslarının əksəriyyəti və inqilabdan qabaqkı müəlliflər Bakı və Quba xanlıqlarında maafların olmamasını təkid etmişlər. Belə mülahizələrə biz ilk mənbələrdə də rast gəlirik. «Xüsusi insanlar sinfi olan maaflar əsasən <...> dörd müsəlman əyalətində - Şirvan, Şəki, Qarabağ və Talışda cəmləşmişdi».

Biz nə rus qafqazşünasların, nə də ilk mənbələrin bu barədəki mülahizələri ilə razılığa bilmərik, belə ki, əldə olan digər məlumatlar, xüsusən xan sənədləri, onların müqayisəsi bu fikri təkzib edir. Biz yuxarıda Quba xanının bütöv bir kəndə - Xudat kənd icmasına maaf hüququ verməsi barəsində fərmanı ilə tanış olduq. Bakı xanlığı barəsində də belə sənədlər vardır.

Xanlıqlarda maafların hüquq və vəzifələrindən danışarkən, qeyd edək ki, Şamaxı xanlığında maafların hamısı hərbi xidmətə çağırılmır, çağırılanlar isə maaf-növkar adlanırdılar. Naxçıvan xanlığında belə maaflara tufəngçilər deyilirdi. Onlar xanın başqa qulluqlarını yerinə yetirdikdə ondan müxtəlif hədiyyələr - silah və s. əşyalar alırdılar. Şəki xanlığında bütün maaflar qoşunda iştirak etməli idilər. Gəncə xanlığında isə sərkər adlanan maaflar vergi yığmaqla məşğul olurdular.

Bakı xanlığı tarixinin tədqiqatçısı, bu xanlıqda maafların olmaması mülahizəsini irəli sürənlərə qarşı çıxaraq yazır ki, hər kənddə maaf var idi və üç hədd-bülüğa çatmışlardan biri maaf olurdu. Onlar xanlıqda silaha sarıla biləcək adamlarla birlikdə qoşunun tərkibinə daxil olmalı idilər. Bəzi məlumatlara görə, Bakı xanı Məlik Məhəmməd xanın maaflardan ibarət 500 nəfərə qədər daimi qoşunu vardı.

Quba xanlığında maafları namnauz, yaxud hərbi nöqərlər də adlandırılırdılar. Naxçıvan xanlığında xan nöqərləri adlanan maaflar «bir neçə kəndlini öz yanında işləməyə götürə bilərdi <...> və bir qayda olaraq onlar xanların icazəsilə bəy adı alırdılar». Bu xanlıqda kəngərli tayfasından olanlar maaflar hesab olunurdular. Onlar daima öz yanlarında silahlı süvarilər saxlamalı idilər.

Maafların sayına gəlincə, bir məlumata görə, Bakı mahalında xanlığın Rusiya tərəfindən zəbt edilməsindən bir qədər sonra, daha dəqiq desək, 1801-ci ildə 234 kişini özündə birləşdirən 105 maaf-nökər ailəsi var idi. Bakı və onun ətraflarında isə onların sayı 43-ə çatırdı. Quba xanlığında 720 ailə, Lənkəran xanlığında 665 nəfər, başqa məlumata görə isə 900 ailə, Şəki xanlığında 700 ailə (3400 nəfər) maaf titulu daşıyırdı. Başqa xanlıqlarda olan maafların sayı barəsində məlumat yoxdur. Mənbələrdə qeyd olunur ki, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında olan maafların böyük əksəriyyəti Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarında cəmləşmişdi. Demək Qarabağ və Şamaxı xanlıqlarının ərazilərinin daha böyük, əhalisinin isə çoxsaylı olmasını nəzərə alsaq, bu xanlıqlarda maafların sayı Şəkidən geri qalmırdı.

Deyənlərdən tamamilə aydındır ki, maaflar, əsasən, kəndli sinfinin nümayəndələri olub, xan qarşısında xidmətlərinə və başqa qeyd etdiyimiz səbəblərə görə torpaq sahələri alır, vergi verməkdən və mükəlləfiyyət daşımaqdan azad edildilər. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, rəiyyətlər olub bəylərə əvəz gətirmiş qadınlardan olan uşaqlar – bəylər - maaflar feodal sinfinin nümayəndələri idilər. Nadir hallarda olsa da kəndli mühitindən çıxmış maaf bəy adına da layiq görülürdü. Beləliklə, bütövlükdə götürdükdə, maaflar hakim feodal sinfinə deyil, kəndli sinfinə aid idilər.

NÖKƏRLƏR. Kəndlilərin az hissəsini nöqərlər təşkil edirdilər (asılı, qulluqçu). Xanlıqlar dövründə qoruyucular, sərhəd mühafizəçiləri, qulluqçu, xanın və başqa feodalların şəxsi qoruyucuları nöqər adlanırdı. İ.P.Petruşevski qeyd edir ki «nöqərləri rəncbər tipli kəndlilər hesab edirdilər», Bir sənəddə qeyd olunur ki, «Quba əyalətində <...> müxtəlif kəndlərdə <...> 19 həyət rəncbər və nöqər vardı». Başqa bir sənəddə eyni adam gah rəncbər, gah da nöqər adlarını Azərbaycan kəndlilərinin bu təbəqəsini xüsusi tədqiq etmiş İ.P.Petruşevski yazır ki, nöqərlər Qabaq və Orta Asiyada çox geniş yayılmışdılar. Başqa bir mənbədə qeyd olunur ki, nöqər qulluqçu, feodalın şəxsi mühafizəçisi, mehtər deməkdir. Nöqəri çox vaxt feodalın qoşun dəstəsinin üzvü, yaxud onu şəxsən mühafizə edən qulluqçu hesab edirdilər. Nöqər, sərhəng, yəni, şəxsi mühafizəçi, qoşun dəstəsinin üzvü deməkdir... Azərbaycanda torpaq sahəsinə malik, şəxsən xanlardan, bəylərdən və başqa feodallardan asılı olub, vergi əvəzinə şəxsi mühafizəçi, mehtər, sahibinin silah daşıyanı, lazım gəldikdə, onun hərbi dəstəsinin üzvü olanlara deyirdilər. Nöqərlik nəslən keçirdi. Xanın fərmanı ilə rəiyyətlər də ailəsi ilə nöqərliyə keçirilə bilərdi. Nöqərlərin sahibi öldükdə və sahibkarın varisi olmadıqda, onları başqa feodallar arasında bölürdülər. Nöqərin ailə həyatı da feodalın iradəsindən asılı idi. Azərbaycanın istilasından sonra da nöqərlərin hüququ və faktik vəziyyətlərində dəyişiklik baş vermədi. General Yermolovun 1824-cü ildə verdiyi təlimatda torpaq sahibinə, əhalisi on həyətdən az olmayan hər kənddən öz təsərrüfatı üçün bir rəncbər və bir nöqər götürməyə icazə verilirdi. Rusiya işğalından sonra keçmiş xan ailələri nöqərlərinin öz ağalarını tərki etməsi qadağan olundu. Və xanlıqlar

vaxtında olduğu kimi, xüsusi adamların da «hərbi nöqərlər» adlanan nöqərləri var idi. Dövlət kəndlilərindən ibarət olan bu hərbi nöqərlər bir növ silahlı milisi xatırladırdı və dövlət kəndliləri bu işə mükəlləfiyyət kimi cəlb edilirdilər.

Nöqərlərin sayı az idi və bir qayda olaraq onlar ayrı-ayrı kəndlərə səpələnmiş vəziyyətdə həyat sürürdülər. Nöqərlər əsasən, xəzinəyə məhsul vergisi vermir və mükəlləfiyyət daşıyırdılar.

XALİSƏ - kəndlilərin digər, sayca çox az olan hissəsini təşkil edirdi. Xan divanı torpaqları xalisə adlandıqı kimi, o torpağı becərən kəndlilər də xalisə adlanırdılar. Xalisə torpaqları, əsasən, istifadəsiz qalmış torpaqlar idi. Xan divanı kənd icmalarına bu torpaqlarda yerləşməyə, onları yararlı hala salıb becərməyə icazə verirdi. Bu torpaqlarda məskunlaşmış kəndlilər divana, yaxud bəyə məcəhət və bəhrə miqdarında vergi verməli, mükəlləfiyyətlər icra etməli idilər. Xalisə kəndliləri hüquqi və faktik vəziyyətlərinə görə rəiyyətə uyğun gəlirdilər. Xanlar bu kəndliləri, çox vaxt bəylərdən və başqa feodallardan təyin etdiyi dağalar vasitəsilə bilavasitə istismar edirdilər.

ELATLAR. Köçmə maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan elatlar da kəndli sinfinə aid idi. Onlar köçəri tayfaların tərkibinə daxil olaraq tayfa əyanlarından asılı idilər. Tayfaların dolaşdığı yerlərin sərhədləri və onların əmirlərinə tabe olan yerlərin sərhədləri müəyyənləşdirilmişdi. Əmirilər və başqa köçəri əyanları otlaqlardan və digər yerlərdən istədikləri kimi istifadə edirdilər.

Köçmə maldar əhali olan elatlar oturaqlığa və əkinçiliyə çox yavaş keçirdi. Bunun səbəbi elatların vəziyyətinin nisbətən yaxşı olması, habelə, suvarılan torpaqların çatışmaması idi. Elatların bir hissəsi vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilərək, bunun əvəzində xanın qoşunlarında qulluq etməli olurdu. Elatların digər hissəsi isə hərbi xidmətlə bərabər feodal vergi və mükəlləfiyyəti də yerinə yetirirdi.

XIX əsrin əvvəllərinə olan məlumata görə, artıq elatların çoxu əkinçiliklə də məşğul olurdu. Şamaxı qubernatorunun müavini yazırdı ki, «Şamaxı quberniyasında taxılçılıqla məşğul olmayan elatların sayı olduqca azdır. Hətta daim hərəkətdə olan elatların hər birində heç olmasa şəxsi istehsalını ödəmək üçün maldarlıqdan başqa taxılçılıqla da məşğul olan sahibkarlar vardır».

QULLAR. XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarında quldarlığın məişət xarakterli elementləri qalmaqda idi. Bu məsələnin xüsusi tədqiqatçısı Əziz Ubaydulın yazır ki, Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra Rusiya hökumətinin məmurları belə qulların alınub satılması sənədlərini təsdiq edirdilər. «Kəviz və qulam» sözlərini ruscaya təhkimli kimi tərcümə edirdilər. Başqa bir müəllif Ə.Ubaydulinin bu sözlərini şübhə altına alsada, qeyd edir ki, «hakim siniflərdən çox azının qulu var idi. Bu qullar xanlar arasında gedən müharibələr nəticəsində yaranırdı. Xanlar əsir etdikləri adamları qula çevirirdilər ki, onların da əməyindən yalnız ev işlərində istifadə olunurdu». İşğaldan sonrakı dövrdə qulların olması ilə heç bir qanuni sənəddə rastlaşmırıq.

N.Dubrovin yazırdı: «hər hansı qulu olan adam əsir götürülmüşləri satın

almaqla qul sahibi ola bilirdi. Onları qul, qadınları isə qarabaş adlandırırdılar». Bunu arxiv sənədləri və səyyahların xatirələri də təsdiq edir. XVIII əsrin ikinci yarısında oğurlanmış adamları da qula döndərdilər. S.Qmelin yazır ki, dağlılar adamları oğurlayaraq əsir kimi satırdılar.

Naxçıvan xanlığı üzrə də xeyli material var. Naxçıvan xanlığının əhalisi şikayət edirdi ki, «bizim ağalar bəzi kəndliləri və köçəriləri apararaq onları qulama çevirmişlər». Naxçıvan xanlığı üzrə belə oxşar materiallar az deyil.

Bütövlükdə götürdükdə isə, əlbəttə, bu, xanlıqlar dövrü üçün xarakterik deyildi, yalnız əsir etmə və s. yolla ələ keçirilmiş adamları qula çevirib evlərdə işlədirdilər, yəni, çox məhdud halda ev quldarlığının qalıqları mövcud idi.

Beləliklə, XVIII əsrin ikinci yarısında Quzey Azərbaycan xanlıqlarında kəndlilərin mütləq əksəriyyətini feodal-asılı vəziyyətdə olan rəiyyət təşkil edirdi. Rəiyyətdən sonrakı təbəqəni təşkil edən rəncbərlər də feodal - asılı vəziyyətdə idilər. Lakin bu asılılıq rəiyyətə nisbətən daha ağır idi. Nökərlər və xalisələr də bu iki təbəqəyə daxil olsa da, onlar özlərinin hüquq və faktik vəziyyətlərinə görə nisbətən fərqlənirdilər. Elatlar da kəndli sinfinə daxil idilər. Onların vəziyyəti rəiyyətə nisbətən daha yaxşı idi. Maaflara gəldikdə, onlar rəiyyət içərisindən çıxsalar da, xüsusi imtiyaza malik idilər və onların bəziləri bəy rütbəsinə qədər yüksələ bilirdi. Kəndli sinfinə daxil olan rəiyyət və rəncbərlərin əsl kənd istehsalçıları olmalarını üçüncü fəsilə aydın görmək mümkündür.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

Azərbaycan tarixi, c.I-II, Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1961-1964.

Gülməliyev M.M. XVIII əsrin son rübü XIX əsrin I yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1989.

Rus dilində

Агаян Ц.П. Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году. Баку, Издательство АН Азерб. ССР, 1956.

Адонц М.А. Исследование по истории экономики Восточной Армении. Ереван, 1957.

Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией, тт.I-XII, Тифлис, 1866-1904.

Алескеров Ю. Закавказский округ в первой половине XIX в. и восстании 1863 г //Диссерт. на соиск. канд. ист. наук. Баку, 1960, НАИИ НАН Азерб. Республики, д.2079.

Алескеров Я.Я. Землевладение и землепользование во владельческих

деревнях Азербайджана в по реформенный период //Автореферат диссерт. на соиск. канд. ист. наук. Баку, 1982.

Бахтадзе И.А. Податное обложение государственных крестьян Закавказского края //Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, ч. III, Тифлис, 1887.

Бакиханов А.А. Сочинения, записки, письма. Баку: «Элм», 1983.

Багирова М. История Шекинского ханства и присоединение его к России. Баку, 1980.

Бурнашев С.Д. Описание области Азерибитанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1793.

Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX в. Баку, Издательство АН Азерб. ССР, 1957.

Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. Ч. III, СПб., 1785.

Губайдулин А.К. Азербайджанские беки и подвластные им крестьяне. Баку, 1927.

Губайдулин А.К. История шелководства в Азербайджане //Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, № 5, 1928.

Губайдулин А.К. Феодальные классы и крестьянство в Азербайджане а XIX в. //Известия вост. фак. АГУ, №3, 1928.

Дубровин Н. Закавказье с 1803 по 1806 гг. СПб., 1866.

Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. I, кн. 2, СПб., 1888.

Ермолов Н.П. Записки. Ч. II, 1816-1827 гг., М., 1868.

Зубов П. Картина Закавказского края. ч. I, СПб., 1834.

Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем. Тифлис, 1901.

Из истории Шекинского ханства. Баку, 1958.

Искендерова М.С. Бакинское ханство. Баку: «Чашыоглы», 1999.

Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в., ч. I, М. - Л., 1936; ч. II, М. - Л., 1937.

Левитов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948.

Линден В. Высшие классы коренного населения Кавказского края и правительственные мероприятия по определению их сословных прав. Кавказский календарь на 1917 г. Тифлис, 1916.

Минасазов Г. Сто лет об одной революции. Баку, 1930.

Описание Шекинский провинции. Тифлис, 1866.

Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом и финансовом отношениях, ч. I-IV, СПб., 1836.

Пахомов Е.А. О сословно-поземельном вопросе в Азербайджане. Баку. 1926

Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. - Л., 1949.

Петрушевский И.П. Иранские источники об Азербайджане. Известия Аз. ФАН СССР, № 8, 1942.

Петрушевский И.П. Джаро-белоканские вольные общества в первой трети XIX столетия. Тифлис, 1934.

Петрушевский И.П. Ранджбары и крепостничество в Азербайджане во второй половине XVIII - первой половине XIX в.в.

Рюмин В.А. Талышский край (краткий географической этнографический очерк). Ленкорань, 1923.

Соймонов Ф.И. Описание Каспийского моря чиненных на одном из российских завоеваниях и т.д. СПб., 1763.

Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833.

Труды Кавказского общества сельского хозяйство. Тифлис, 1879. Указы Кубинских ханов. Тбилиси, 1937.

Шахов С. К вопросу об изучении феодальной экономики Карабахского ханства//Труды сектора истории Зак. ФАН СССР, вып. VI, 1933.

Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

Эсадзе Б.С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т. I, Тифлис, 1907.

III FƏSİL

KƏND TƏSƏRRÜFATI

3.1. Əkinçilik və maldarlıq

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan obyektiv amillərin qaçılmaz təsiri ilə aqrar ölkə olaraq qalır və onun əhalisinin böyük əksəriyyəti kənd təsərrüfatı sahəsində çalışırdı. Son dərəcə əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaqları, Kür və Araz, həmçinin, bir çox xırda çaylardan ibarət su mənbələrinin olması Azərbaycanda zəngin təbii sərvətlərdən istifadə etməyə, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmağa imkan verirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, biz bu fəsildə müvafiq qaynaqlara və ədəbiyyata əsaslanaraq, kənd təsərrüfatının bütün sahələrinin təsnifatı, onun inkişaf və tənəzzül yolları və mərhələlərinin mənzərəsini yaratmağa çalışacağıq. Problemin giriş hissəsində qeyd etdiyimiz kimi, statistik materialların azlığı, kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf dinamikası haqqında tam təsvür yaratmağa imkan vermir. Əldə olan materiallar ayrı-ayrı xanlıqlarda iqtisadiyyatın bu sahəsinin, iqlim şəraitinin, suvarma suyunun inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq fərqlidir. Bəzi xanlıqlar üzrə əldə edilən materiallar həmin xanlıqlarda kənd təsərrüfatının bütün sahələrini hərtərəfli işıqlandırmağa imkan verdiyi halda, digərlərində təəssüf ki, tam mənzərəni yaratmaq mümkün olmayacaqdır.

Onu da qeyd edək ki, əlimizdə olan materialların bir qismi XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu dövrlə xanlıqlar dövrünün təsərrüfat həyatı arasında demək olar ki, heç bir fərq olmadığı üçün onlardan geniş istifadə edilmişdir.

Qarabağ xanlığı böyük ərazini tutur və bu ərazi başqa Azərbaycan xanlıqlarının ərazisindən zəngin idi. Xanlıq Kürlə Arazın qovuşduğu yerdən Şimala doğru, Gəncə xanlığı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərini bir-birindən ayıran böyük sahəni tuturdu. Xanlıq daimi qarlı örtülmüş dağları, cənub günəşinin yandırır yaxdığı bütün iqlim şəraitlərini özündə birləşdirmişdi.

Qarabağ xanlığında, xüsusən, onun çaylara və Gəncə xanlığı ərazisinə yaxın yerlərində suvarma qurğuları var idi və bu, xanlıqda əkinçiliyin inkişafında mühüm rol oynayırdı. Qarabağ xanlığında xanın böyük əkin sahələri var idi. «Bu torpaqların bir hissəsi xanın qoşqu heyvanları və rəncbərlərin alətlərilə becərilirdi». Məsələn, xanın Məlikarx sahəsi xana ildə 15 min pud taxıl verirdi. Lakin bu həmişə belə olmurdu, tez-tez baş verən müharibələr xanlığın əkin sahələrini viranəyə döndərirdi. Belə ki, xanlığın bu ərazisi Rusiya tərəfindən işğal olunmasının birinci ilində cəmi 800 pud taxıl vermişdi ki, bu da əvvəlki illərə nisbətən 20 dəfə az idi. Müharibələrin Qarabağı viranəyə çevirməsi barəsində rus generalları da yazırdılar. 1812-ci ildə generallardan biri yazırdı: «Qarabağ düşmənlər tərəfindən o qədər viran edilmiş və dağıdılmışdır ki, burada çox az əhali qalıb».

Qarabağ xanlığı üzrə taxıl məhsulu barədəki məlumatımız o biri xanlıqlarda olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində «Qarabağ xanlığının təsviri» külliyyatına əsaslanır. XIX əsrin əvvəllərində, işğaldan sonra Qarabağ xanlığında bir ildə 180 min çetvert buğda və 135 min çetvert arpa məhsulu götürülmüşdü. Əlbəttə, bu rəqəmlər xanlıq dövrü üzrə çox aşağıdır. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi XIX əsrin əvvəlində Rusiya işğalı, ondan qabaq isə Ağa Məhəmməd Şah Qacarın basqınları kənd təsərrüfatına böyük ziyan vurmuşdu. Şübhəsiz ki, bu hadisələrdən qabaq yığılan məhsul daha çox olmuşdur.

Qarabağ xanlığının bir çox kəndlərində çəltik də becərilirdi. Məsələn, təkcə Ruslan bəyin mülkündə 200 çuval, yəni 1500 pud, Əsəd bəyin mülkündə də bir o qədər çəltik becərilirdi.

XIX əsrin 20-ci illərinin sonlarında Qarabağ xanlığı ərazisində 1.650.000 pud buğda, 1.072.000 pud arpa, 253.325 pud çəltik, 135 min pud darı becərilmişdi.

Bu rəqəmlər Qarabağ xanlığında kənd təsərrüfatının nə dərəcədə yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Doğrudur, məlumat XIX yüzilliyin 20-ci illərinə, yəni Qarabağda, istiladan sonra yaranmış sülh şəraitinə aiddir, lakin o, Ağa Məhəmməd Şah Qacarın Qarabağa basqınlarından qabaqkı dövr barəsində təsəvvür yaratmağa imkan verir. Şübhəsiz ki, həmin dövrdə də Qarabağ xanlığında məhsuldarlıq belə yüksək olmuşdur.

Qarabağ xanlığında yetişdirilmiş bu yüksək məhsulu yığmaq üçün əlavə işçi qüvvəsi lazım idi. Belə ki, nə rəncbərlərin, nə rəiyyətlərin, nə də xanın təşkil etdiyi qüvvələrin bu məhsulu yığmağa gücü çatırdı. Yetişmiş məhsulu itirmək qorxusu əlavə tədbirlər görməyə, muzzla adamlar tutmağa məcbur edirdi. Bu barədə ilk mənbədə yazılır ki, muzzla tutulmuş «biçinçi üç gün müddətində bir çetvert çəltiyi becərərək, onun 1/15-ni alır. Buğda, arpa və darını biçənlər isə məhsulun 1/10-ni alırlar. Biçinli və pambıq yığmaqla Qarabağda çox adam məşğul olur, bundan əlavə İrənlə sərhəd rayonlardan, Qaradağ əyalətindəki kəndlərdən də gəlirlər».

Göründüyü kimi, hələ XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərində kənd təsərrüfatında muzzlu əmək tətbiq edilirdi. Demək, Azərbaycanda feodal istehsal münasibətlərinin hakim olduğu şəraitdə artıq kənd təsərrüfatı kapitalist münasibətlərinin zəif də olsa təsirinə məruz qalırdı.

Quzey Azərbaycan xanlıqları içərisində öz ərazisinin böyüklüyünə görə Qarabağ xanlığından sonra fərqlənən Şamaxı xanlığını relyef cəhətdən üç hissəyə bölmək olar: dağlıq, dağətəyi və düzənlik. Dağətəyi ərazidə əhalinin bir hissəsi, düzənlikdə yaşayanların isə hamısı əkinçiliklə məşğul olurdu. Dağətəyi rayonun Qaftaran adlanan ərazidə torpaqların bir hissəsi əkinçilik üçün yararlı idi. Bu yerdə suvarma üçün su olmadığından dəmyə üsulu ilə buğda və arpa becərilirdi. Qaftaranla Kür vadisi arasında suvarma qurğularının olması burada taxıl yetişdirmək üçün əlverişli şərait yaradırdı. Şamaxı xanlığının dağətəyi zonalarından digəri Şamaxı şəhəri yaxınlığında Davdağan çayı ilə Pirsaat çayı arasındakı sahə idi. Suvarma əkinçiliyi üçün yararlı olan bu hissədə əhali sıx

yaşadığından kəndlilər torpaq azlığından əziyyət çəkirdilər. Xanlıqda Ağsu çayından şərqi doğru uzanan və əkinçilik üçün yararlı torpaqlar yazda yaylağa gedən, qış qabağı arana qayıdan sürülərin yolu üstə yerləşdiyindən və sürülərin tapdığına məruz qaldığından bu yerlərdən istifadə edilmirdi.

Xanlığın başqa yararlı torpaqları Qəbiristan dairəsində idi. Onun yuxarı hissəsi, Pirsaat çayı vadisi istisna olmaqla, ətrafda su mənbəyi olmadığından otlaq idi. Pirsaat vadisi isə həmin çaydan çəkilmiş arxlarla suvarılırdı.

Şamaxı xanlığının düzənlik hissəsi əkinçilik üçün ən yararlı yer idi. Bu ərazinin bir hissəsi bataqlıq olduğundan ora çəltik yetişdirmək üçün yararlıydı. Bataqlıqdan cənuba doğru şose yoluna qədər uzanan sahə Bozdağın ətəklərindən Kür çayına qədər uzanırdı. Bu ərazidə Sarıca, Askerat və Böyük mahalları yerləşir və buradan Göyçay, Girdmançay və Ağsu çayları axırdı. Həmin sahədə buğda, arpa və çəltik əkilirdi. Azərbaycanda olmuş səyyahlar Şirvanı cənnət adlandırırdılar. Mənbələrdə qeyd olunurdu ki, Şirvan əhalisi «yaxşı gəlir götürür», «əkinçilik üçün torpaq istənilən qədərdir», «təbiət bu ölkəyə böyük məhsuldar torpaqlar, meşələr və çaylar bəxş etmişdir», «Şirvan əyaləti təsvir etdiyimiz ölkənin başqa hissələrini həm əhəmiyyəti, həm də genişliyi ilə arxada qoyur». Bir mənbədə deyilən bu baxımdan daha maraqlıdır: «Şirvanda əkinçiliyə gəldikdə burada buğda, darı, çəltik, arpa vadilərdə, çətənə isə dağlıq hissədə əkilir. Bütün bu becərilən torpaqlar əhalinin tələbatını güclə ödəyir. Bunun əsas səbəbi torpağın keyfiyyətidir. Onun bir qismi dağlıq, başqa qismi isə şoranlıq olduğundan əkinçiliyə yaramır, yaxud böyük zəhmət tələb edir... Qalanları isə əkinçiliyə yarayan aralıqlardır və tez-tez, xüsusilə, çəltik əkinləri suvarma tələb edir».

Xanlıqda nə qədər taxıl becərilirdi? Buna aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Xanlıqlar dövrünə dair əlimizdə lazımı rəqəmin, materialın olmaması, bizi «Şirvan əyalətinin təsviri»nə müraciət etməyə məcbur etmişdir.

1820-ci ildə tərtib olunmuş «Şirvan əyalətinin təsviri»ndə gətirilən məlumat əsasında aparılmış hesablamaya görə, Şamaxı xanlığının çar Rusiyası tərəfindən işğal edilməsinin ilk illərində xanlıqda ildə orta hesabla 250-300 min puda qədər buğda, 150-200 min puda qədər arpa becərilirdi. Təkcə Şamaxı xanlığının tərkibinə daxil olan Salyan mahalında 40 min puda qədər buğda və arpa becərilirdi. Əlbəttə, bu rəqəmlər xanlıqlar dövrünü tam əhatə edə bilməzdi, çünki 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsi təsərrüfata ziyan vurmuşdu və təbii ki, müharibə qurtaran dövrə dair gətirilən rəqəmlər heç də xanlıqlar dövründə taxıl məhsulu haqqında tam təsəvvür yaratmır. Şübhəsiz ki, müharibədən qabaqkı dövrdə məhsuldarlıq daha yüksək olmuşdur.

Eyni sözləri çəltikçiliyə də aid etmək olar. Burada, yenə həmin mənbənin verdiyi məlumata görə, işğaldan sonrakı ilk illərdə 300 min puda qədər çəltik becərilirdi, Şamaxı xanlığında çəltik əsasən Salyan yaxınlığında Seldan adlanan yerdə becərilirdi.

XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Şamaxı xanlığı ərazisində 300 min

çetvert buğda, 80 min çetvert arpa, 58250 çetvert çəltik becərilirdi. Göründüyü kimi, rəqəmlər böyükdür və bu rəqəmlər bizim yuxarıda, Şamaxı xanlığının çar Rusiyası tərəfindən işğalından qabaq, buradakı məhsuldarlıq barəsindəki fikrimizi təsdiq edir. Xanlıqda 4 min çetvertə qədər darı da yetişdirilirdi.

Şəki xanlığı ərazisi iki vadidən ibarət idi. Bozdağ vasitəsilə bölünən bu vadilərdən biri yuxarı, ikincisi isə aşağı vadi idi. Aşağı vadidə Ərəş mahalı yerləşirdi. Burada torpaq süni suvarma olmadan məhsul vermir. Yuxarı vadidə isə torpağı suvarmağa ehtiyac yox idi və orada dəmyə taxıl becərmək olurdu. Şəki, onun ətrafları və Xaçmaz mahalı ərazisində isə həm buğda, həm də çəltik becərilirdi. Bir arxiv sənədində qeyd olunur ki, «Əkinçiliklə, əsasən, Şəki mahalının əhalisi Bozdağ adlanan yüksəklikdə məşğul olurdu. Burada taxıl suvarılmadan yetişdirilir və əkinçinin əməyi artıqlaması ilə mükafatlandırılırdı». Çəltik əkinləri xanlığın Böyük Qafqaz dağlarının ətəklərində yerləşən Qanıx-Aftaran düzənliklərində idi. Ərəşdə də çəltik becərilirdi. 1819-cu ildə «Şəki əyalətinin təsviri»ni tərtib edənlər yazırdılar ki, Şəki xanlığında çəltikçiliklə 23 kəndin əhalisi məşğul olurdu. Bu kəndlərin bəzilərinin başlıca məşğuliyyəti çəltikçilik idi. Məsələn, Ləki kəndində çəltik əkin sahələrinin sayı 50-yə çatırdı.

Qəbələ mahalı ərazisinin xeyli hissəsi meşəlik idi. Onun Göyçay çayı sahilinə qədər uzanan düzənlik hissəsi əkin üçün yararlı idi. Həmin düzənlik sahədə taxıl əkilir, həmçinin, bağçılıq və üzümçülüklə məşğul olurdular. Şəki xanlığında yetişdirilən taxılın miqdarı barəsində məlumat yoxdur. Yalnız «Şəki əyalətinin təsviri»ndə olan dolaylı materiallar əsasında təxmini rəqəm almaq mümkün olmuşdur. Bu məlumata görə, Şəkidə 1819-cu ildə 150 min puda qədər buğda, 110 min puda qədər arpa, 50 min puda qədər isə çəltik becərilmişdi. Digər məlumatlara görə, XIX əsrin əvvəllərində işğaldan sonra Şəki xanlığında ildə 25-50 çetvert, yəni 200-400 min pud taxıl becərilirdi. Göründüyü kimi, rəqəmlər arasında o qədər də böyük fərq yoxdur.

Lənkəran xanlığının ərazisi təsərrüfat baxımından üç hissəyə bölünürdü: İran sərhədində dağlar aşırımlarında yerləşən və Biləsuvara qədər uzanan yuxarı hissə; dağlarla dəniz arasındakı hissə; nəhayət, Kürlə Arazarası vadi. Bu hissələrin hər biri özünün torpaqları və iqlim şəraiti ilə fərqlənirdi. Dağlıq hissədə yerləşən kəndlərin əhalisi əkinçiliklə yanaşı, maldarlıqla da məşğul olurdu. Seyidabad mahalında əhali yalnız buğda və arpa becərir. Alarlılar da, əsasən əkinçiliklə məşğul idilər. Lənkəran xanlığının uzunluğu 140, eni 5-dən 50 verstə qədər olan Şimal hissəsində yerləşən kəndlərin əhalisi də taxıl becərir. Dağətəyi, təpəlik yerlərdə çəltik əkilirdi. Ərçivan mahalında çəltikçiliklə yanaşı, ipəkçiliklə də məşğul olurdular. Lənkəran şəhərindən cənubda yerləşən bütün kəndlərdə çəltik becərilirdi. Bu sözləri Astara mahalı kəndlərinə də aid etmək olar.

Lənkəran xanlığında kənd təsərrüfatı istehsalının əsasını buğda, arpa və çəltik təşkil edirdi. V.Sobolev yazırdı: «Burada çörək bişirdikləri buğdadan və atlara yedirdikləri arpadan başqa, o qədər çəltik becərilirlər ki, ətraf əyalətlərin

hamısına yetər. Bu ondan irəli gəlir ki, torpaq dənizə yaxındır və bataqlıqdır. Dənizə yaxın sahələr güclü şimal küləkləri əsəndə su ilə dolur. Bundan başqa, kiçik çaylar dənizə axır. Bu çaylardan öz əkinlərinə arxlarla su axıdaraq, ac torpağı doyururlar».

Lənkəran xanlığında çəltikçilik yerli kənd əhalisinin ən qədim məşğuliyyəti olmuşdur. Çəltik zəmilərində kişilərlə bərabər, bəlkə də onlardan daha çox qadınlar çalışırdılar. Çəltikçilik üçün məlum olduğu kimi, su mənbəyinin olması vacib idi. Burada çəltik zəmiləri Kür və Araz, həmçinin bir çox çaylarla suvarılırdı. Çəltik sahələrinin çoxu xan ailəsinə məxsus idi. Xan təsərrüfatında 4500-dən çox kəndli, əsasən, rəncbərlər işləyirdilər. Xanlıqda çəltiyin sədri, ənbəri, qızılı və s. növləri yetişdirilirdi. Çəltik sahələrinin hər desyatinindən əlverişli şəraitdə 200 puda qədər təmizlənmiş çəltik götürülürdü. Təmizləndikdən sonra isə hər pud çəltikdən 25 funt düyü əldə edilirdi. Çəltik əkin sahəsinin hər desyatininə 101 manat 50 qəpik xərc çəkilirdi, əvəzində isə 200 manata qədər gəlir götürülürdü. Xanlığın Rusiya tərəfindən işğalından sonrakı dövrə aid məlumata görə burada ildə 280-325 min pud çəltik istehsal olunurdu. Yuxarıda Qarabağ xanlığına dair ölkənin basqınlara məruz qalması barəsində gətirdiyimiz dəlilləri Lənkəran xanlığına da aid etsək, xanlıqda əmin-amanlıq dövründə daha çox çəltik yetişdirilməsini söyləyə bilərik.

Xanlıqda xeyli miqdarda taxıl da yetişdirilirdi. «Burada o qədər buğda yetişdirilirdi ki, o İranın çox hissəsinin taxıla olan tələbatını ödəyirdi. Gilan tacirləri bu yerlərə buğda almağa gəlirdilər. Lənkəran xanlığında ildə 1.135.000 pud buğda və arpa məhsulu götürülürdü».

Bakı xanlığının qumlu torpaqlarında, əsasən, əkinçilik, üzümçülük və zəfəran yetişdirməklə məşğul olurdular. Əkinləri suvarmaq üçün, demək olar ki, su yox idi. «Güclü səhər şəhi burada suvarma suyunu və yağışı əvəz edirdi. Ümumiyyətlə, Bakı xanlığında əkinçilik zəif inkişaf etmişdi». Suvarmanın tək-cə Bakı xanlığı, Abşeron yarımadası üçün deyil, bütün Şərqi ölkələrində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bakı xanlığının Güzdək, Qobu, Saray, Hökməli kimi iqlimi başqalarından fərqlənən kəndlərində dəmyə taxıl becərilirdi. Kəndlilər əkin yerlərini bir il əkəndən sonra ikinci il istirahətə qoyurdular. Abşeron yarımadasında əhalinin artması ilə torpağa olan ehtiyacın güclənməsi bu sistemi getdikcə zəiflətdi. Torpağa tələbat çox vaxt kəndlilər arasında toqquşmalara gətirib çıxarırdı.

XIX əsrin əvvəllərinə dair məlumata görə, Bakı xanlığında ildə orta hesabla 55-60 min pud buğda, 40 min puda qədər isə arpa yetişdirilirdi.

Gəncə xanlığında da buğda və arpa becərilirdi. XIX əsrin 30-cu illərinə dair məlumata görə, xanlıqda ildə 10 min çetvert, yaxud 70-80 min pud buğda və arpa, 1600 çetvert, yəni 12-13 min pud darı becərilirdi.

Xanlıqda çəltikçilik üçün ən əlverişli yer Gəncədən 60 verst aralı, Kürün o biri sahili idi. Kürdən buraya arxlar salınmışdı. Çəltik zəmiləri Şamxor, Kürəkbasar və Samux mahallarında idi. Bu ərazidə 30-cu illərin məlumatına görə, ildə orta hesabla 3000-3200 çetvert, yaxud 20-25 min pud çəltik becərilirdi.

Əlbəttə, müharibələrdən sonrakı dövrə aid olan bu rəqəm, XVIII əsrin 70-90-cı illərinin göstəricisi ola bilməz. Şübhəsiz müharibələr təsərrüfata, o cümlədən, çəltikçiliyə böyük ziyan vurmuşdu. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, adlarını çəkdiyimiz və çəltikçiliklə məşğul olan mahallarda xanlıq zamanı dörd suvarma qurğusu var idi. XIX əsrin 30-cu illərində bu suvarma qurğusunun təkcə biri işləyirdi. Üçü isə dağıdılmışdı. Bu vəziyyət çəltik istehsalına mənfi təsir göstərməyə bilməzdi.

Naxçıvan xanlığında taxılçılıqla bütün kəndlər, çəltikçiliklə isə iyirmidən artıq kənd məşğul olurdu. 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi Naxçıvan ərazisinə, onun təsərrüfatına böyük ziyan vurmuşdu. XIX əsrin 20-ci illərinin ortalarında Naxçıvan xanlığında ildə 600 min puda qədər buğda, 300 min puda qədər arpa istehsal olunmuşdu. Halbuki, elə həmin müəllifin verdiyi məlumata görə, xanlıqda əvvəllər hər il 1 milyon puddan çox taxıl məhsulu götürülürdü. Təkcə Naxçıvan şəhərinin ətrafında ildə 65 min puda qədər buğda, 15 min puda qədər isə arpa becərilirdi. Xanlığın elə kəndləri var idi ki, xanlıqda becərilən taxıl məhsulunun xeyli hissəsini verirdi. Məsələn, Təzəkənddə ildə 37.500 pud taxıl istehsal olunurdu.

Naxçıvan xanlığında əkinçilik süni suvarmasız mümkün deyildi, orada olan çaylar bütün ərazini suvarmaq üçün kifayət etmirdi. Ona görə də, əkin üçün yararlı olan sahələrin bir hissəsi istifadəsiz qalırdı. Məsələn, Şahtaxtıdan tutmuş Araza qədər, həmçinin Culfadan tutmuş Naxçıvan çayın mənsəbinə qədər olan sahədə çayın, deməli, süni suvarmanın olmaması üzündən istifadəsiz qalmışdı.

Quba xanlığı əhalisinin də başlıca məşğuliyyəti əkinçilik idi. Bir mənəbdə qeyd olunur ki, «Düzənliklərin, dağ və dağətəyi əhalisi ərzaq sarıdan korluq çəkmir. Belə ki, həm əkinçilik, həm də maldarlıq onlara, demək olar ki, hər şeyi verir». Quba xanlığının torpaqları əkinçilik üçün yararlı və münbit torpaqlar idi. Bu torpaqlarda əlavə tədbirə əl atmadan yüksək məhsul alınır. Quba xanlığında Beşbarmaqdan Xəzər dənizinə kimi uzanan düzənlik onun əsas əkinçilik rayonu idi. Bu yerlərdə olmuş səyyahın yazdığı kimi, arası kəsilməyən müharibələr əkinçiliyə böyük ziyan vursa da, əhali əkinçilikdən əl çəkməmiş və özlərinə lazım olan qədər taxıl yetişdirirdilər. Quba xanlığında çəltik və darı da əkilirdi. Quba xanlığının çar Rusiyası tərəfindən işğalının lap ilk illərində bir çar məmuru yazırdı: «Quba əyalətinin dənizdən içərilərə doğru uzanan 40 verstlik məsafədə bir neçə çay və arxı vardır, burada buğda, arpa, darı və çəltik bolluğudur». XIX əsrin 20-ci illərinin sonu və 30-cu illərinin əvvəllərinə dair məlumata görə, Quba əyalətində hər il 2.392.500 pud buğda, 930 min pud arpa, 196 min pud çəltik məhsulu toplanırdı. Bu rəqəm Quba xanlığının kənd təsərrüfatının istehsal səviyyəsinə görə digər Azərbaycan xanlıqları arasındakı üstün mövqeyini əyani surətdə nümayiş etdirir.

Quba xanlığında çəltik, əsasən, Şabran, Müşkür, qismən Şeşpara, Sırt mahallarında və Doqquztala adlı yerdə becərilirdi. Ataçay və Rubas çayları vadisi

və Samur yaxınlığı çəltikçilik üçün yararlı idi.

Müştürdə yetişdirilmiş taxılın bir hissəsi Şamaxıya aparılırdı.

Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarında və Car-Balakən camaatında da kənd əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik idi. Burada da buğda, arpa, çəltik, darı yetişdirilirdi. Dağlıq yerləri nəzərə almasaq, Car-Balakən camaatının həyatında dənli bitkilərin becərilməsi birinci yer tuturdu. Lakin bu o demək deyildir ki, dağlıq yerlərdə əkinçiliklə məşğul olmurdular. Bu yerlərdə maldarlıqla yanaşı, imkan olan yerlərdə buğda, arpa, darı və az miqdarda çəltik də əkirdilər. Burada, əsasən, dəmyə taxıl yetişdirilirdi, lakin dağ çaylarına yaxın olan yerlərdə süni suvarmadan da istifadə edilirdi.

İndi isə bu mənbələr əsasında xanlıqlar üzrə gətirdiyimiz materialları ümumiləşdirərək Quzey Azərbaycan xanlıqlarında taxıl məhsullarının istehsalı barəsində tərtib etdiyimiz, natamam da olsa, təsəvvür yaradan aşağıdakı cədvələ nəzər salaq:

Xanlıqlar	İstehsal olunmuş məhsulun miqdarı /pud hesabı ilə/			
	Buğda	Arpa	Çəltik	Darı
Şamaxı xanlığı	2.250.000	390.000	427.000	30.000
Şəki xanlığı	150.000	110.000	48.000	-
Qarabağ xanlığı	1.650.000	1.072.000	254.000	195.000
Lənkəran xanlığı	1.135.000	-	323.000	-
Bakı xanlığı	57.600	38.000	-	-
Naxçıvan xanlığı	600.000	300.000	10.000	-
Gəncə xanlığı	75.000	-	-	-
Quba xanlığı	2.392.000	930.000	196.000	-
Car-Balakən	-	-	-	-
Qazax sultanlığı	-	-	-	-
CƏMİSİ	8.260.000	2.740.000	1.258.000	225.000

Beləliklə, gətirdiyimiz yarımçıq rəqəmlərdən göründüyü kimi, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında 12,5 milyon puddan çox taxıl yetişdirilirdi. Qeyd etməliyik ki, gətirilmiş rəqəmlər kənd təsərrüfatı istehsalının səviyyəsi barəsində tam təsəvvür yaratmır. Cədvəldən göründüyü kimi, gətirilmiş rəqəmlər dəqiq deyildir. Heç cür ola bilməzdi ki, Şəki və Gəncə xanlıqları kimi geniş torpaq sahələri və suvarma imkanları olan bir yerdə belə az taxıl becərsin. İkincisi, ən başlıcası isə odur ki, bütün xanlıqlar üzrə və bütün yetişdirilən kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə material yoxdur. Buna görə də tam əminliklə demək olar ki, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında ildə orta hesabla 15-20 milyon pud taxıl məhsulu

götürülürdü.

Quzey Azərbaycan xanlıqlarının təsərrüfat həyatında əkinçilikdən sonra ikinci yeri maldarlıq tuturdu. Burada dağların döşündə otlaqların, aran yerlərində çəmənliklərin olması maldarlığın inkişafına əlverişli şərait yaradırdı. Qoyun sürüləri üçün dağ yerləri yaylaq, aran çəmənlikləri isə qışlaq rolunu oynayırdı. Bu isə əsrlər boyu mövcud olan köçəri maldarlığı üçün zəruri şərt idi. Belə ki, xanlıqların iqlim şəraiti mal-qaranı payız-qış aylarında qışlaqlarda, yaz-yay aylarında isə yaylaqlarda saxlamağı tələb edirdi.

Şamaxı xanlığının dağlıq hissəsində meşələrin ən yüksək yerlərində, alp çəmənliyinin, düzənliklərində geniş otlaq sahələrinin olması heyvandarlıq üçün əlverişli şərait yaradırdı. Quzey Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən, Şamaxının coğrafi mövqeyinin maldarlıq üçün çox əlverişli olması barəsində bir qaynaqda belə deyilir: «Bu ölkənin yerləşdiyi ərazi yun almaqdan ötrü heyvandarlığı inkişaf etdirmək üçün çox əlverişlidir. Mal-qaranı yayda dağlarda, qışda isə düzənlikdə otarmaq olar. Əhalinin sürüləri var. Ancaq çox azsaylı sürüləri olanlar, əsasən, özləri üçün saxlayırlar. Çünki bütün başqa Şərq xalqları kimi, onlar da qoyun ətinə üstünlük verirlər... Buradakı qoyunların cinsi tatarlarda və kalmıklarda olduğu kimidir, yalnız iri yağlı quyuqları ilə fərqlənirlər. Onun əti dadlıdır, ancaq yununun keyfiyyəti o qədər də yüksək deyil. Qışda düzənliklər və dənizətrafi yerlər sürülərlə dolu olur».

Şamaxı xanlığının dağlıq hissəsində maldarlıqla məşğul olan cəmi 15 kənd var idi. Xanlığın dağətəyi rayonunda yerləşən Qaftaranda da maldarlıqla məşğul olurdular. Qəbiristan sahəsinin yuxarı hissəsi də maldarlıq üçün yararlı idi. Bu sahədə su olmadığından, ondan yalnız otlaq kimi istifadə edirdilər. Xanlığın düzən hissəsində, dağlıq hissədən fərqli olaraq, əsasən, iri buynuzlu heyvan saxlayırdılar. Ağsu çayından tutmuş Xəzər dənizinə qədər ərazini tutan düzənlikdə su yox idi və bura iribuynuzlu heyvan, xüsusilə dəvə otarmaq üçün yararlı idi.

Heyvandarlığın inkişafında Şamaxı xanlığı yalnız Qarabağ xanlığından geri qalırdı. Ümumiyyətlə, Qarabağ və Şamaxı xanlıqları əhalisinin yarıya qədəri heyvandarlıqla məşğul olurdu. Lakin materialın olmaması üzündən biz Şamaxı xanlığında bəslənən qoyunların, iribuynuzlu heyvanın sayını müəyyənləşdirə bilməmişik.

Qarabağ xanlığının da ərazisi maldarlıq üçün çox əlverişli idi. Xanlıq səfali yaylaqları ilə fərqlənirdi. Bu yerlərdə maldarlıq, xüsusilə qoyunçuluq və atçılıq inkişaf etmişdi.

Qarabağdan satılmaq üçün Türkiyəyə böyük qoyun sürüləri göndərilirdi. Qarabağ özünün cins atları ilə məşhurlaşmışdı. Qarabağ xanlığında xana və bəylərə məxsus bir neçə at zavodu var idi. Ev və çöl işlərində istifadə edilən adi atlardan başqa, burada məşhur «Qarabağ» cins atları da bəslənirdi. Xanın və bəzi bəylərin at ilxıları var idi. Xanlıqda maldarlıq o qədər geniş yayılmışdı ki, onunla hətta əsas məşğuliyyəti əkinçilik olan kəndlər də məşğul olurdular.

Qarabağ xanlığında təxminən, 100 min iribuynuzlu heyvan, 300 min qoyun və keçi və 20 min at var idi.

Muğan və Şirvan, Qarabağ düzənlikləri mal-qara sürüləri üçün gözəl qışlaq idi. Muğana Qarabağ və digər Quzey Azərbaycan xanlıqlarının mal-qarasından başqa, Güney Azərbaycandan da sürülər gəlirdi. «Bir axşam Kür sahilinə gəlib dayandıq, burada külli miqdarda alaçıqlar gördük. Bu alaçıqlarda iranlılar (azərbaycanlılar - *müəllif*) yerləşdilər».

Şəki xanlığının alp çəmənlikləri olan dağlıq yerlərində yaylaqlar var idi. Qışlaqlar isə aran hissədə - Ərəş, Ağdaş, Qəbələ, Xaçmaz və Bum mahallarında, bir də şəhərin lap aşağı hissəsində yerləşirdi. Həmin yer Qışlaq adını almışdı.

Xanlıqda, əsasən, qoyunçuluqla, başqa xanlıqlardan fərqli olaraq həm də camışçılıqla məşğul olurdular. Xanlıqda olan mal-qaranın sayı barəsində, təəssüf ki, məlumat yoxdur.

Lənkəran xanlığının dağlıq hissəsində əkinçiliklə yanaşı maldarlıqla da məşğul olurdular. Seyidabad, Lənkəran və digər mahallarda, əsasən, qoyunçuluq inkişaf etmişdi. Muğan düzü barəsində də eyni sözləri söyləmək olar. Akuşa çayı sahili və Rutbor mahalının cənub hissəsində iribuynuzlu heyvan, əsasən, camış saxlayırdılar. Rusiya tərəfindən işğal ərəfəsində burada 260 min başa qədər mal-qara var idi. Başqa bir məlumata görə isə XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində xanlıqda 30 min baş iribuynuzlu heyvan, 300 min başdan çox qoyun, 10 min at var idi. Üçüncü bir məlumatda isə göstərilir ki, XIX əsrin əvvəllərində Lənkəran xanlığında 11 min baş camış, bir o qədər inək, 46 min qoyun, 17 min at, 7 min qatır, 120 dəvə var idi. Sonuncu rəqəmlər, şübhəsiz ki, dəqiqlikdən uzaqdır. Bunu qoyunların sayı barəsindəki məlumatla asanlıqla müəyyən etmək olar.

Bakı xanlığında heyvandarlıq zəif inkişaf etmişdi. Şamaxı xanlığı sərhədlərinə yaxın kəndlər istisna təşkil edirdilər. Bu kəndlərdə - Maşağada, Hökməlidə, Coratda, Xırdalanda və Mərdəkanda, əsasən, qoyunçuluqla məşğul olurdular. Bakı şəhərinin ətraf yerlərində də qoyunçuluqla məşğul olanlar var idi.

Bakı xanlığı maldarlarının qışlaq yeri Salyan, yaylaq yerləri isə Quba və Şamaxı xanlıqlarının ərazisi idi. Abşeron yarımadasında dəvə də saxlayırdılar. Bakı xanlığında iribuynuzluların sayı 20 minə, qoyunların sayı isə 30 minə çatırdı...

Torpaqlar rusların işğalından qabaq da, sonra da qeyri-bərabər bölünmüşdü. Onların böyük hissəsi iri maldarların, torpaq sahiblərinin, kovxaların və toxum əyanları nümayəndələrinin əllərində cəmləşmişdi».

Təəssüf ki, heç bir qaynaqda və ədəbiyyatda Cə-Balakən camaatlarında olan mal-qaranın sayı barəsində məlumat yoxdur. Eyni sözləri bütün Quzey Azərbaycan xanlıqlarına aid olan hər bir materiallara aid etmək lazımdır. Ancaq bir şey aydındır. Qeyd etdiyimiz kimi, Quzey Azərbaycan xanlıqları əhalisinin əkinçilikdən sonra, başlıca məşğuliyyəti maldarlıq idi. Demək, burada mal-qaranın sayı xeyli olmuşdur. Bunu sübuta yetirmək üçün bir qədər sonrakı illərin

materiallarına nəzər salmaq kifayətdir. XIX əsrin I yarısına aid rəqəmlərdən gördüyü kimi, Quzey Azərbaycanda 1,1 milyon başdan artıq qoyun və keçi, 493 min iribuynuzlu mal-qara, 135 min at olmuşdur. Bizcə xanlıqlar dövründə bu rəqəm daha böyük idi.

3.2. Bağçılıq, üzümçülük

Quzey Azərbaycan xanlıqlarının iqlim şəraiti və bərəkətli torpaqları burada bağçılığın və üzümçülüyn inkişafına əlverişli şərait yaradırdı. Haqqında söhbət gedən dövrdə Azərbaycanda olmuş səyyah M.Biberşteyn burada bağçılığın və üzümçülüyn çox geniş inkişaf tapmasını qeyd edir. O yazır ki, təcrübəli üzümçülər Şamaxı xanlığında üzüm yetişdirir və ondan keyfiyyətinə görə qırmızı Fransa şərabından pis olmayan şərab alırlar. Digər bir səyyah da eyni sözləri təkrar edir.

«Şirvan əyalətinin təsviri»ndə qeyd olunur ki, Şamaxı xanlığının Xasoviyurt mahalında üç, Sədərək mahalında 9 üzüm bağı bol məhsul verirdi. Ümumiyyətlə, Şamaxı xanlığında XIX əsrin əvvəllərində 600 desyatın üzüm bağı, 800 desyatın isə meyvə bağı var idi.

Şamaxı xanlığında tərəvəzçilik və bostançılıqla da məşğul olurdular. Kəndlilərin həm şəhər ətrafında, həm də kəndlərdə bostanları var idi.

Qarabağ xanlığının Çoundur, Bazarçay çaylarının və onların qollarının axarlarında bağçılıq və üzümçülük geniş yayılmışdı. Bu işi Araz çayı axarına yaxın yerlərdə də görürdülər. Burada əhalinin bir qismini təşkil edən qeyri-müsəlmanlar ildə 70 min vedrə şərab və 3400 vedrə araq istehsal edirdi. Qarabağ xanlığında 3080 üzüm, yüzdən artıq isə meyvə bağı var idi.

Şəki xanlığında, xüsusən, onun Qəbələ mahalında bağçılıq inkişaf etmişdi. Bir arxiv sənədində qeyd olunur ki, burada xeyli meyvə bağları vardı.

Bakı xanlığında bağçılıqla, xüsusilə, üzümçülüklə, əsasən, Abşeron yarımadasında, onun şimal hissəsində məşğul olurdular. Bağların çoxu bəylərin mülkiyyətində idi. Burada üzümdən başqa alça, alma, şaftalı, nar, əncir, heyvə, badam, püstə, armud, albalı və s. meyvələri yetişdirirdilər. Bakı xanlığında bostançılıq və tərəvəzçiliklə də geniş məşğul olurdular. Burada yemiş, qarpız da yetişdirilirdi. Bostanlar dəniz sahilində, qumlu, taxıl əkinini üçün yaramayan torpaqlarda salınırdı. Bəzi hallarda kəndlilər tənəkliliklərin arasındakı boş yerlərdən bostan üçün istifadə edir, qarpız, yemiş əkirdilər. Kəndlilər bostançılıqdan yaxşı gəlir götürürdülər. Bostanlar, tərəvəz əkinləri quyu suları ilə suvarılırdı. Suyu quyulardan çıxarmaq üçün tutumu 10-15 vedrə olan dəridən hazırlanmış tuluqlardan istifadə edirdilər. Belə ağır tuluqları quyudan çıxartmaq üçün quyuya sallanmış tuluğa bağlanmış kəndiri at qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən çarxa sarıyırdılar. Bu iş üçün üç at və iki adam tələb olunurdu. Belə suvarılan yerlərdə qarpız və yemişdən başqa soğan, sarımsaq, qarğıdalı, kök, turp, kələm, pomidor, badımcan kimi tərəvəzlər əkirdilər.

Naxçıvan xanlığında da bağçılıq xeyli inkişaf etmişdi. Xanlıq öz meyvələri ilə məşhur idi. Xanlığın arıçılıqla və heyvandarlıqla məşğul olan dağ kəndləri istisna olunmaqla bütün kəndlərində bağçılıqla məşğul olurdular. Burada bağçılıq kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsi idi. Xanlıqda şaftalı, alça, qoz və s. yetişdirilir və əldə olunan məhsulun çoxu satışa gedir, qurudulmuş halda ixrac edilirdi. Xanlığın Ordubad mahalı bağçılıqda daha çox fərqlənirdi. Ordubad meyvəsi, xüsusilə, onun qozu bütün Azərbaycanda və İranda məşhur idi. Bir müəllif yazır ki, buradan «külli miqdarda meyvə İranın Qaradağ vilayətinə satış, yaxud taxılla dəyişmək üçün ixrac olunur. Külli miqdarda qurudulmuş meyvə Tiflisə də göndərilirdi». Ordubad bağlarının sahəsi 300 desyatindən çox idi. Naxçıvan xanlığında üzümçülük də geniş yayılmışdı. Qaynaqlarda göstərilirdi ki, «Zaqafqaziyada Naxçıvan qədər üzümçülüklə məşğul olan yer az tapılar. Burada 60 növ üzüm yetişdirilir. Onların hər biri rəngi, böyüklüyü, forması və keyfiyyəti ilə fərqlənir. Ağ, qara, qırmızı, tündqırmızı, yaşıl, göy, açıq - sarı və başqa üzümlər vardır». Naxçıvan xanlığında XVIII əsrin son illərində hər il 3610 xalvar üzüm və 2495 pud meyvə yetişdirilirdi.

Naxçıvan xanlığında kəndlilər bostançılıq və bağçılıqla da məşğul olurdular. Bu təsərrüfat sahəsi 75 desyatın torpağı tuturdu və təkcə 1828-ci ildə yarım milyon pud tərəvəz və bostançılıq məhsulu götürülmüşdü.

Gəncə xanlığında bağçılıq və üzümçülük, əsasən, Gəncə şəhərində və bir-iki mahalda inkişaf etmişdi. Şəhər uzunluğu 17 verst olan bağlarla əhatə olunmuşdu. Bağlarda üzüm, şaftalı, ərik, armud, alma və başqa meyvə ağacları var idi. Gəncə üzümü bütün Zaqafqaziyada məşhur idi. «Gəncə üzümü Zaqafqaziyada ən dadlı üzüm idi».

Quba xanlığında, xüsusilə, onun Tap, Şeşpara mahallarında, Şabran, Sırt və Müşkül mahallarının bir çox kəndlərində bağçılıqla məşğul olurdular. Nügədi kəndi isə xüsusilə fərqlənirdi. «Quba əyaləti o qədər meyvə yetişdirir ki, onunla Bakını, Şirvanı və başqa yerləri meyvə ilə təmin edir». Qubanın meyvə bağları bu yerlərə gəlmiş bir çox səyyahları heyran etmişdi. Aran yerlərdə, Xaçmaz və Dəvəçi mahallarında üzümçülüklə də məşğul olurdular.

Qazax sultanlığının təsərrüfat həyatında maldarlıqdan sonra bağçılıq mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bağçılıq sahəsində əsas yeri üzümçülük tuturdu. Sultanlıqda 600 üzüm bağı var idi.

Talış xanlığında və Car-Balakən camaatlarında da bağçılıq inkişaf etmişdi. Bağçılıqda meyvəçilik, üzümçülük, qoz istehsalı fərqlənirdi. Burada iri tut əkin sahələri var idi.

Beləliklə, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında kənd təsərrüfatı istehsalında bağçılıq və üzümçülük mühüm yer tuturdu.

3.3. Arıçılıq və balıqçılıq

Xanlıqlarda arıçılıq da geniş rəvac tapmışdı. Bütün xanlıqlarda birində çox, digərində az da olsa, arı bəsləyirdilər. Qarabağ xanlığında ildə 600 pud bal, 200

pud mum alınır. Arıçılığın Lənkəran xanlığında, onun təsərrüfat həyatında mühüm çəkisi var idi. Nəinki bəylər, sırayı kəndlilər də 30-dan 200-ə qədər arı təknəsi saxlayırdılar. Bu yerlərin iqlim şəraiti arıçılıqla məşğul olmaq üçün geniş imkanlar açırdı. Xanlıqda bütün arı təknələrinin sayı 11 minə çatırdı və ildə 2500 pud bal və 450 pud mum alırdılar. Lənkəran balı öz dadına və ətrinə görə fərqlənirdi.

Arıçılıq Şamaxı xanlığının təsərrüfat həyatında mühüm yer tutur, burada arı təknələrinin sayı 9000-ə çatır, ildə 3 min pud bal və 250 pud mum verir.

Şəki və Naxçıvan xanlıqlarında da arıçılıqla məşğul olurdular. Şəki xanlığında 100-dən artıq arı təknəsi olan arıçılar fəaliyyət göstərirdi. Quba xanlığında 15 mindən çox arı təknəsi var idi və bu təknələrdən ildə 3200 pud bal, 300 pud mum götürülürdü. Naxçıvan xanlığında arı təknələrinin sayı 2500-ə çatırdı. Qazax sultanlığında da arıçılar var idi.

Xəzər dənizi, Araz və Kür çayları ilə həmsərhəd xanlıqların hamısında balıqçılıqla məşğul olurdular. Lənkəranlılar həm dəniz, həm də Kür və Araz çaylarından balıq tuturdular. Bakı xanlığında da balıqçılıq xeyli inkişaf etmişdi.

Əhali balığı yalnız öz yerlərində satmağa və şəxsi istehlakı üçün tuturdu. Bakı xanlığı əhalisinin bir qismi suiti ovu ilə məşğul olur, onun dərisi və yağı Rusiyaya ixrac olunurdu. Suiti yağından sabun da bişirilirdi.

3.4. Texniki bitkilər

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında baramaçılıq kənd təsərrüfatı istehsalının başlıca sahələrindən biri olmuşdur. O, Şamaxı və Şəki xanlıqlarında daha yaxşı inkişaf etmişdi. XVIII əsrin 80-cü illərinə aid məlumatlara görə, Şamaxı xanlığında xeyli barama istehsal edilir və hər il 4000 puda qədər ixrac olunurdu. XIX əsrin əvvəllərinə dair bir qaynaqda qeyd edilir ki, barama istehsalı üzrə «Şirvan əyaləti Zaqafqaziyada mühüm yerlərdən birini tutur. Onunla Şirvanın cənub hissəsində məşğul olurlar... bağların sayı olduqca çoxdur». 1829-cu ildə burada 3875 pud barama məhsulu götürülmüşdü. Başqa bir qaynaqda qeyd olunur ki, birləşmədən üç il sonra (yəni 1809-cu ildə) Şirvan əyalətində 5000 puda qədər yüksək keyfiyyətli barama məhsulu götürülmüşdü. Azərbaycanda ipəkçilik tarixinin ilk tədqiqatçılarından biri yazır ki, Şamaxı xanlığında baramaçılıq yüksək inkişaf səviyyəsində idi. Tut bağları, ümumiyyətlə, barama istehsalı bəylərin və varlı kəndlilərin ixtiyarında idi. Təkcə Qasım bəy adlı birisinin əlində 70 tut bağı cəmləşmişdi. Xanlığın Sədərək mahalında 54 tut bağı və 35 barama qurdu bəslənən bina, Bülkət mahalında 21 bağı və 5 bina, Qarabağlar mahalında 16 bağı və 4 bina, Qarasubasar mahalında 180 bağı və 160 bina, Əkərət mahalında 52 bağı və bir o qədər də barama qurdu bəslənən bina var idi. Beləliklə, Şamaxı xanlığının 16 mahalından beşində 323 tut bağı və 255 barama qurdu bəslənən bina var idi. «Şirvan vilayətinin təsviri»ndə baramadan vergi toplanan kəndlərin, mahalların adları çəkilir. Bundan başqa, tut bağlarının sahəsini və barama yetişdirilən

binaların sayını nəzərə alsaq, barama istehsalına aid gətirdiyimiz rəqəmin həmin saylarla uyğunsuzluğu aşkar olunur. Deməli, Şamaxı xanlığında barama istehsalının göstərilən miqdardan çox olması faktı da danılmazdır. Təkcə belə bir faktı qeyd edək ki, barama qurdlarını bəsləmək üçün lazım olan tut bağlarının sahəsi xanlıqda 2600 desyatınə çatırdı.

Quzey Azərbaycan xanlıqları içərisində barama istehsalında Şəki xanlığı da fərqlənirdi. Bir arxiv sənədində qeyd olunur ki, dağıdıcı müharibələr olmasaydı Şəki xanlığında barama «fövqəladə dərəcədə çox gəlir gətirər»di. Şəki xanlığında Şəki və Ərəş mahalları barama istehsalında əsas yer tuturdu. Ərəş mahalının Qəbələ, Nic, Məlikli, Cardı, Sultan, Nuxa kəndlərinin əhalisi kənd təsərrüfatı istehsalının yalnız baramaçılıq sahəsi ilə məşğul olurdu. İpəkçiliyin tarixini tədqiq etmiş Ə.Ubaydulin yazırdı ki, «Təsərrüfatın bu sahəsi Nuxa əyaləti əhalisinə onların ulu babaları olan albanlardan qalmadır». Xanlığın Ağdaş mahalında 204 tut bağı var idi. Şəki xanlığında 482, o cümlədən, Ağdaş mahalında 204 tut bağı, bu bağlarda 2,3 milyon tut ağacı var idi.

Şəki xanlığı öz ərazisinin sahəsinə nisbətən nəinki Azərbaycanda, bütün Zaqafqaziyada əhalisinin sıxlığı ilə fərqlənirdi. Bu sözlərin müəllifi qeyd edir ki, bunun başlıca səbəbi Şəki təbiətinin gözəlliyi və çox gəlirli sahə kimi baramaçılığın inkişafı idi.

Şəki xanlığının əhalisi tut bağları salmaqda yüksək nailiyyət əldə etsə də, barama qurdunun bəslənməsində ata-baba qaydasından irəli gedə bilməmişdi. Bunun başlıca səbəbini xanların və bəylərin ipəkçi kəndlilərdən çox yüksək vergi yığmasında və vergi yığanların acgözlüyündə axtarmaq lazımdır. Belə ki, bəslədiyi qurddan barama almış kəndli onun xeyli hissəsini vergi kimi ödədiyi üçün bu sahənin inkişafına marağ göstərmir, bir sıra hallarda ipəkçilikdən üz döndərir, barama qurdu bəsləməkdə yenilik axtarmırdı. Bundan başqa, ipək qurdunu bəsləmək üçün zəruri binalar çox hallarda qamışdan hörülür, yaxud da boş qalmış uçuq-sökük tövlələrdən istifadə edilirdi. Belə binalarda isə temperaturu tənzimləmək olmurdu. Ona görə də ipək qurdlarının xeylisi ya qırılır, yaxud da zəif düşərək az ipək verirdi. «Əsrlər keçsə də ipəkçilikdə heç bir şey yaxşılığa doğru getmədi. Başqa bir nümunə görməkdən məhrum olan ipəkçilər yeni istehsal üsulunu da bilmirdilər. Onların ipəkçilik sahəsində bilikləri, ulularının onlara bu istiqamətdə verdikləri biliklər idi. On minlərlə insanın həyat mənbəyi olan və xanların xəzinəsini var-dövlətlə dolduran ipəkçilik elə dədə-baba qaydası üzərində qurulmuşdu». Şəki xanlığında ipəkçiliyin, barama istehsalının vəziyyəti barəsində bu sahənin tədqiqatçılarından biri belə yazır: «Xəzinənin ipək bağlarının əsasını Şəki xanları qoymuşdu. Bu, sahibkarların xüsusi təsərrüfatları idi. Onlar Azərbaycan xanlıqlarında və qonşu ölkələrdə öz təsərrüfatı olmayan kəndlərin əhalisini orada məskunlaşdırırdılar. Xanlar onları ipək bağları salmağa məcbur edir, işin üzərinə nəzarətçilər qoyurdular. Nəzarətçilər yetişdirilmiş barama məhsulunun bir hissəsini alırdılar. Xanlar kəndlilərə məxsus olan və bağçılıq üçün

ən əlverişli yerləri seçərək, sahiblərini həmin yerləri dəyər-dəyməzinə satmağa məcbur edir, onları rəncbərə çevirir və məhsulun bir hissəsi müqabilində satın alınmış bağlara baxmağa məcbur edirdi».

Şəki xanlığının gözəl guşəsində yerləşən Qəbələ mahalında da baramaçılıq keyli inkişaf etmişdi. İncilabdan əvvəlki bir müəllif bu mahalda və bütövlükdə Şəki xanlığında baramaçılığı belə təsvir edir: «Şəki xanlığında istehsal olunan ipək öz keyfiyyətinə görə məşhur olan Şamaxı ipəyindən geri qalmır və külli miqdarda istehsal olunur». Başqa bir sənəddə yazılır ki, «kəndliləri, əyaləti zənginləşdirən başlıca məşğuliyyət ipəkçilikdir...». Şəki xanlığının tarixinin tədqiqatçısı yazır ki, Şəki mahalında 202 tut bağı var idi, Ərəşin iki kəndində isə onların sayı 74-ə çatırdı.

Şəki xanının özü böyük barama istehsalçısı kimi fərqlənirdi. Şəki xanı Məhəmməd Həsən xanın 222 tut bağı var idi. Bu bağların bir hissəsi ona atasından irsən keçmişdi. Qalan hissəsini isə o, ya satın almış, yaxud da zəbt etmişdi. Onun bağlarını rəncbərlər becərir və müqabilində məhsulun bir hissəsini alırdılar. Xan baraması öz keyfiyyət etibarilə Şamaxı baramasından geri qalmırdı.

Şəki xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən və xanlıq ləğv edildikdən sonra Məhəmməd Həsən xanın mülkiyyəti müsadirə olundu. Bu əmlak içərisində onun satın aldığı 45 tut bağı da var idi. Təkcə həmin bağlar üzrə 1826-cı ildə 4 batman vergi yığılmışdı. Nəzərə alsaq ki, barama məhsulundan beşdə bir hissə vergi alınırdı, onda bu 20 batman edirdi. Deməli, 45 bağdan Məhəmməd Həsən xan ildə 14 pud barama götürürdü. Ümumiyyətlə, xan öz bağlarından ildə 65 puddan çox barama götürürdü.

Şəki xanlığında istehsal olunan baramanın ümumi miqdarı barəsində məlumat yoxdur. Bir mənbənin verdiyi məlumata görə, XIX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada 20-25 min pud barama istehsal olunurdu və onun çox hissəsi Şəki xanlığının payına düşürdü. XIX əsrin əvvəlinə aid başqa bir məlumatda göstərilir ki, Şəki xanlığının 110 kəndində 10-15 min pud barama istehsal olunurdu. Bizcə, xanlıq dövrünə aid olan bu rəqəm şişirdilmişdir. Belə ki, 1822-1823-cü illərdə Şəki əyalətində ildə 2-2,5 min pud, 1824-1826-cı illərdə ildə 3-6 min pud, 1827-1828-ci illərdə isə ildə 6-8 min pud barama istehsal olunmuşdu.

Qarabağ xanlığının kənd təsərrüfatı istehsalında baramaçılıq əhəmiyyətli yer tutmurdu. Əsas baramaçılıq kəndləri Məğri, Güney, Çəundur, Bərgüşad, Dızaq, Cələrayıl, Arasbar, Vərənd, Otuziki, Kəbirli, Cavanşir, İyirmidörd, Çiləbörd idi. Xanlığın lazımi qədər barama qurdu ilə təchiz olunmuş hər bağı ildə 6 batman, bəzən isə dörd və daha az-iki batman barama verirdi. XIX əsrin əvvəlində xanlıqda iki yüzə qədər toxmaçara bağı var idi və orta illik barama məhsulu 1700 puda bərabər idi.

Lənkəran xanlığının Ərçivan və Astara mahallarında baramaçılıqla məşğul olurdular və o, çəltikçilikdən az gəlir vermirdi. Kür sahilində yerləşən kəndlərin, mahalların demək olar ki, hamısında baramaçılıqla məşğul olurdular. Bu yerlərdə

Rudbar və Salyan mahalları, Muğan baramaçılıqda fərqlənirdi. XVIII əsrin sonlarında Ağa Məhəmməd Şahın yürüşləri nəticəsində xanlığın təsərrüfat həyatı, o cümlədən baramaçılıq süquta uğradı. Ağa Məhəmməd Şah Qacarın basqınlarının Lənkəran xanlığının, ümumiyyətlə, Azərbaycan xanlıqlarının iqtisadi həyatına nə qədər ciddi zərbə vurmasını rus konsulu belə təsvir edir: «Lənkərandə xeyli barama istehsal edilirdi. Gilanlıların, Ağa Məhəmməd xan (Qacarın) basqınları Lənkəran əhalisinin bu işlə məşğuliyyətinə ciddi mane oldu... Gilanlılar tut ağaclarının çoxunu məhv etmişlər». Bu barədə inqilabdan qabaqkı qafqazşünas yazırdı: «Ağa Məhəmməd Şah Qacarın talançı basqınları nəticəsində təsərrüfat iflasa uğramışdır. O bütün tut ağaclarını məhv etmişdi».

Lənkəran xanlığında ildə orta hesabla 800 puda qədər barama məhsulu götürülürdü.

Az da olsa Bakı xanlığında, Abşeron yarımadasında da baramaçılıqla məşğul olurdular.

Naxçıvan xanlığının bir hissəsində də ipəkçilik inkişaf etmişdi. Xanlıqda Ordubad mahalı baramaçılıqla fərqlənirdi. Burada 100 mindən çox tut ağacı var idi. Naxçıvan xanları da ipəkçiliklə məşğul olurdu. Bütün bunlara baxmayaraq, xanlıqda baramaçılıq inkişaf etmədi və bütövlükdə Naxçıvanda ildə 400 puddan artıq barama istehsal edilirdi.

Əldə olan materiallar göstərir ki, XVIII əsrin sonu üçün baramaçılıq Gəncə şəhər əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri idi. Lakin sonralar o xeyli zəifləmişdi. Göstərilən dövrdə şəhərdə 315 tut bağı vardı ki, onlarda ağacların sayı 34368-ə çatırdı, buradan ildə 600 puda qədər barama məhsulu götürülürdü. Gəncə xanı Cavad xanın sərəncamında bir neçə toxmaçarın bağı var idi və o, rəncbər əməyindən istifadə edərək baramaçılıqla məşğul olurdu. Xanlığın Rusiya tərəfindən işğalından sonra bağların və ağacların sayı 10 dəfəyə qədər azalmış, istehsal 52 puda düşmüşdü. Bu, hər şeydən əvvəl, əhalinin daha gəlirli sahə olan üzümçülüyə marağının artması ilə bağlı idi.

Baramaçılıqda Quba xanlığının mövqeyi yüksək deyildi. Burada Müşkür, Şabran və qismən də Sirt mahallarında tut bağları var idi. Quba xanı Fətəli xan barama ticarətilə məşğul olmuşdu. Xanlıqda illik barama istehsalı 900 puda çatırdı. Keyfiyyəti aşağı idi.

Barama istehsalı ilə Qazax sultanlığında və Car-Balakən camaatları da məşğul olurdular. Qazaxda 48 tut bağı var idi.

Ümumiyyətlə, Quzey Azərbaycan xanlıqları barama istehsalında bütün Zaqafqaziyada irəlidə gedirdi. Burada orta hesabla ildə ən azı 15-20 min pud barama istehsal edilirdi.

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında az da olsa pambıq becərilirdi. Doğrudur, XVIII əsrdə pambıqçılığın inkişafı çox aşağı səviyyədə idi. Buna baxmayaraq qeyd etməliyik ki, xanlıqların demək olar hamısında müəyyən miqdarda pambıq becərilir və bundan əhalinin öz ehtiyacları üçün istifadə olunurdu. Şirvanda olmuş

səyyah yazır ki, pambıq Bərgüşat mahalında Salyan düzlərində yetişdirilir. Burada pambıq sahələri mülkədarlara məxsusdur. Onlar rəncbərlərin əməyindən istifadə edir, ildə hər mahalda min batmana qədər pambıq məhsulu götürürlər. Şamaxı xanlığında yetişdirilən pambıq aşağı keyfiyyətli olub, qaraqoza adlanırdı. Şamaxı xanlığında pambıqçılığın zəif inkişafının başlıca səbəbi suyun çatmaması, bəzi yerlərdə isə tamam olmaması ilə bağlı idi. Şamaxı xanlığında orta illik pambıq məhsulu 3750 puda bərabər idi.

Qarabağ xanlığında suyun lazımı qədər olduğu Məğri mahalında az da olsa pambıq becərilirdi. Lənkəran xanlığında isə pambıq əkini Muğan düzündə idi. Burada ildə 600 puda qədər pambıq yetişdirilirdi. Bakı xanlığında Qala və Hövsan kəndlərində az miqdarda pambıq əkilirdi. Burada, pambıq sahələri kəhrizlər və quyulardan çıxarılan su ilə suvarılırdı. Bakı xanlığında 3000 puda qədər pambıq istehsal olunur və onun bir hissəsi ixrac edilirdi.

Azərbaycan xanlıqları arasında pambıqçılıqda mühüm yeri Naxçıvan xanlığı tuturdu. Naxçıvan mahalının Yarımca, Nəhrəm, Şıxmahmud və digər 20 kəndində, Xoy mahalının bütün kəndlərində, Əlincə mahalının Əbrugunis, Culfa və digər iki kəndində pambıqçılıqla məşğul olurdular. XVIII əsrin sonlarında Naxçıvanda olmuş səyyah Övliya Çələbi burada bir neçə növ pambıq yetişdirildiyini qeyd edir. Xanlığın Ordubad mahalında da əhalinin bir hissəsinin məşğuliyyəti pambıqçılıq idi. Xanlıqda ildə orta hesabla 6 min puda qədər pambıq məhsulu götürülürdü.

Gəncə xanlığında pambıqçılıqla, əsasən, Kürəkbasan və Şəmkir mahallarında məşğul olurdular. Bu təsərrüfat sahəsi xanlığın iqtisadiyyatında əhəmiyyətsiz yer tuturdu. İldə orta hesabla 100 pud pambıq məhsulu götürülürdü.

Quba xanlığında da pambıq becərilirdi. Bir arxiv sənədində qeyd olunur ki, «Xanlıqda pambıq çoxdur». Xanlıqda ildə 2500 pud pambıq becərilirdi.

Araşdırmalar göstərir ki, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında hələ XVIII əsrdə pambıq becərilirdi. Pambıq məhsulunun toplanmasında muzdlu əməkdən istifadə edilirdi. Çinəçi adlanan pambıq yığanlar yığdıqları məhsulun 1/10-ni, bəzən isə 1/8-ni alırdılar.

Gətirilmiş iqtibas təsdiq edir ki, Azərbaycanın pambıqçılıq təsərrüfatında muzdlu əməkdən istifadə olunurdu. Deməli, feodal münasibətlərinin hakim olduğu bir şəraitdə, hələ XVIII əsrin ikinci yarısında yeni münasibətlər, kapitalist istehsal münasibətlərinin toxumları kənd təsərrüfatının bu sahəsində də cücərirdi.

Quzey Azərbaycan xanlıqlarının bəzində tütün yetişdirilirdi. Tütünçülükdə mühüm yer Car-Balakən camaatlarına, Şəki xanlığına, qismən də Şamaxı xanlığına məxsus idi. Tütün, əsasən, şəxsi istifadə üçün yetişdirilir və satışı az miqdarda çıxarılırdı. Car - Balakən camaatlarında yetişdirilən tütün yüksək keyfiyyətli idi. Şəki və Şamaxı xanlıqlarında isə aşağı növlü tütün - maxorka becərilirdi. Bakı xanlığının Buzovna kəndində isə, əsasən, tənbəki yetişdirilirdi.

Bakı xanlığında zəfəran becərilirdi. Zəfəranı Abşeron yarımadasında 11

kənddə, o cümlədən, Maştağada, Bilgəhdə, Qalada, Hövsanda yetişdirirdilər. Başqa bir məlumata görə isə yarımadanın cənub - şərqində yerləşən altı-yeddi kənddən başqa, qalanların hamısında zəfərançılıqla məşğul olurdular. Dərbənd ətrafında da zəfəran əkilirdi. Çox qiymətli texniki bitki olan zəfəranı yetişdirmək üçün lazımı iqlim şəraiti, həm də əkinlərə böyük qayğı tələb olunurdu. Zəfəran gülünü yığdıqdan sonra güldən zəfəran tellərini ayırmaq böyük zəhmət tələb edirdi. Bu işdə qadın və uşaq əməyindən istifadə edirdilər. «2,5 pud zəfəran çiçəyindən bir girvənkə yüksək keyfiyyətli məhsul alınır. Bir girvənkə zəfəranın qiyməti rus pulu ilə 25 manat idi. Xaricdə isə o, bir yarım dəfə və daha çox qiymətə satılırdı». Bakı zəfəranı haqqında bir səyyah yazırdı: «... alçaq boylu olan zəfəran yarpaqlarından qabaq çiçək açır. Gülləri qırmızıya çalır, açanda 3 və 4 od rəngli tel görünür. Həmin tellər zəfəranın özüdür». Azərbaycanlı səyyah və coğrafiyaşünas Hacı Zeynalabdin Şirvani Bakıda zəfəranın necə yetişdirilməsi barədə yazırdı: «Orada qara neft çıxarılır və zəfəran yetişdirilir. Nefti və zəfəranı başqa şəhərlərdə satır, hətta ixrac edirdilər. Mazandaranda, Gilanda, Rusiyada və Şirvanda... satırlar».

Bakı xanlığında, xüsusən, Abşeron yarımadasında suyun çatışmaması, suvarmanın çətinliyi də bu yerlərin əhalisini heç bir suvarma tələb etməyən zəfərançılıqla məşğul olmağa sövq edirdi.

Bakı zəfəranı öz keyfiyyətinə görə Fransa, İspaniya zəfəranından üstün idi. Lakin Bakı zəfərançıları qazanc ardınca qaçaraq toplanmış zəfəranın gülündən zəfəran tellərini ayırmaqda səhlənkarlığa yol verir, bu isə onun keyfiyyətinə pis təsir göstərirdi. Bundan başqa, zəfəranın yetişdirilməsində heç bir texnikanın tətbiq olunmaması da keyfiyyəti aşağı salırdı. Ona görə də Bakı zəfəranı Fransa, İspaniya zəfəranından ucuz satılırdı.

XIX əsrin ilk illərinə dair məlumata görə, Bakı xanlığında ildə 500 puda qədər zəfəran yetişdirilirdi. Bakı xanlığında 1200-dən çox zəfəran sahəsi var idi.

Zəfəranda xörəklərdə, müalicədə, hətta boyaq kimi istifadə olunurdu. 1809-cu ilə dair məlumata görə, Bakı əyalətində 600 pud zəfəran istehsal olunmuşdu. Bakı xanlığından ildə 200 min manatlıq zəfəran ixrac edilirdi.

Quba xanlığında, xüsusən, onun Müşkür, Şabran və Şeşpara mahallarında qızıl boya istehsalı ilə məşğul olurdular. «İldə min puda qədər qızıl boya yetişdirir və bir o qədər də dağlarda yetişən (yabanı) qızıl boya yığırdılar». Bakı xanlığında, xüsusən, Abşeron yarımadasının şərq hissəsində də az da olsa qızıl boya yetişdirilirdi və ildə 300 pud məhsul götürürdülər. Quba və Bakı qızıl boyası ixrac olunurdu. Onun Həştərxan limanı vasitəsilə Rusiyaya ixrac edilməsi məlumdur. Qarabağ xanlığında da cüzi də olsa qızıl boya yetişdirilirdi.

Bakı xanları Bakı ətrafı kəndlərdə yetişdirilən xaş-xaşdan xeyli gəlir götürürdülər. Zirə də yetişdirilir və Rusiyaya ixrac edilirdi. Zirə kəndində becərilirdi. Çox güman ki, kənd öz adını bu bitkidən götürmüşdür. Xanlıqda, xüsusən onun Maştağa kəndində güncüt əkilirdi. Güncüt yağı öz keyfiyyəti

etibarilə qoz yağından geri qalmırdı.

Lənkəran xanlığında kətan becərilirdi. Burada ildə 125-126 min pud kətan istehsal edilirdi. Kətan istehsalı çox zəhmət tələb edən təsərrüfat sahəsi idi. Əldə olunmuş kətanı kəndlilər özləri istifadə edir, az qismi isə Gilana aparılırdı. Naxçıvan xanlığında da, əsasən, yağ almaq məqsədilə kətançılıqla məşğul olurdular. Çox zəif olsa da kətançılıq Qazax sultanlığında da inkişaf etmişdi.

Quzey Azərbaycan xanlıqları içərisində Qarabağ xanlığı yeganə xanlıq idi ki, orada qarayonca yetişdirməklə məşğul olurdular.

3.5. Kənd təsərrüfatının səciyyəvi xüsusiyyətləri

Göründüyü kimi, Azərbaycan xanlıqlarında kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrinin hamısı ilə məşğul olurdular. İndi isə tədqiq etdiyimiz dövrdə bütün xanlıqlarda kənd təsərrüfatına xas olan xüsusiyyətlər üzərində dayanacaq.

İlk növbədə bir neçə kəlmə kənd təsərrüfatının bütövlüklə inkişaf səviyyəsi haqqında. Feodal istehsal münasibətlərinin hakim olduğu başqa ölkələrdəki kimi, Azərbaycanda da təsərrüfat ekstensiv xarakter daşıyırdı. Bir sıra müəlliflər buna əsaslanıb qeyd edirlər ki, «Azərbaycanın iqtisadiyyatı çox geridə qalmışdı və minilliklər boyu onda elə bir əhəmiyyətli dəyişiklik olmamışdır». Başqa bir müəllif də həmin səhv fikri xanlıqlar dövrü üzrə təkrar edərək yazır ki: «Azərbaycan iqtisadi cəhətcə zəif vəziyyətdə idi». Bu müəlliflər XVIII əsrin sonunda xanlıqların ərazisində baş vermiş hərbi əməliyyatların bu yerlərin təsərrüfatına ziyanverici təsirini əsas götürüdürlər. Biz burada birinci müəllifin mülahizəsi üzərində dayanmaq fikrində deyilik. Təkcə onu qeyd edək ki, ikinci müəllif birinci ilə razılaşmaqda səhvə yol verir. Şübhəsiz ki, min illər boyu hərbi, siyasi və digər amillər iqtisadiyyata ağır zərbələr vurmuşdur və bu hal, təkcə Azərbaycan üçün deyil, başqa ölkələr üçün də xarakterikdir. Lakin iqtisadiyyatın özünün inkişaf qanunauyğunluqları var və bu qanunauyğunluqları Azərbaycan iqtisadiyyatına da şamil etmək lazımdır. Tədqiq olunan mövzu bütün dövrlərin iqtisadiyyatını deyil, yalnız XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərini əhatə etdiyi üçün biz deyilən fikrin üzərində dayanmaq istəməzdik. Biz, burada kənd təsərrüfatı ilə bağlı bəzi mülahizələri söyləməyi vacib bilirik. Belə hesab edirik ki, V.Leviatov ciddi səhvə yol verir. Bunun üçün yuxarıda gətirdiyimiz bir neçə rəqəmə istinad etmək kifayətdir. Məsələn, biz gördük ki, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində bəzi xanlıqlarda orta illik taxıl məhsulu 2-2,5 milyon puda çatırdı. Bu rəqəmə əsaslanıb xanlıqlar üzrə mülahizə yürütsək, onda Quzey Azərbaycanda 10 milyon puddan çox taxıl yetişdirilməsi şübhə doğurmamalıdır. Kənd təsərrüfatının digər sahələri olan maldarlıqda, bağçılıqda, üzümçülükdə, pambıqçılıqda, zəfərançılıqda inkişaf şəksizdir. Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, illər keçdikcə əhalinin sayı da artmış və bu amil öz təsirini bütün iqtisadiyyata, o cümlədən, kənd təsərrüfatına da göstərmişdir. Bizim yuxarıda gətirdiklərimiz məlumatlardan göründüyü kimi, istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsulları nəinki əhalinin tələbini

ödüyirdi, hətta bəzi sahələr üzrə ixrac da olurdu. XVIII əsrin sonlarında kənd təsərrüfatının bir sıra sahələrində az da olsa, muzzdlu əməyin tətbiqi mahiyyət baxımından geridə qalma deyil, onun inkişafının, feodal istehsal münasibətlərindən kapitalist istehsal münasibətlərinə keçidin başlıca göstəricisidir.

Şübhə yoxdur ki, hər hansı bir dövətdə, o cümlədən, Azərbaycanda baş verən siyasi proseslər, ölkəyə edilən hərbi təcavüzlər iqtisadiyyatın inkişafına və məhsuldarlığa ağır zərbələr vururdu. Lakin dinc və əlverişli şərait yaranan kimi, iqtisadiyyat yenidən dirçəlir, inkişaf təmin olunurdu. Bu barədə bir səyyahın yazısı yerinə düşür: «Xanlar arasında gedən ardı-arası kəsilməyən müharibələr, həmçinin, İran qoşunlarının Azərbaycana basqınları kənd təsərrüfatının inkişafına öldürücü zərbə endirdi. Lakin kəndlilər öz təsərrüfatlarını başlı-başına buraxmır, həyat uğrunda mübarizə onları ən çətin şəraitdə də taxıl yetişdirməyə məcbur edirdi».

Beləliklə, XVIII əsrin sonlarında Azərbaycan iqtisadiyyatının tənəzzülə uğraması barəsində mülahizəni qəbul etmək olmaz. Doğrudur, Ağa Məhəmməd Şah Qacarın yürüşləri kənd təsərrüfatına müəyyən mənfi təsir göstərmişdi. Lakin onun yürüşlərinin mənfi nəticələrini, ancaq 1795 və 1797-ci illərə aid etmək lazımdır. Digər tərəfdən, onun yürüşləri həm də bütün Azərbaycan ərazisini əhatə etməmişdi. Bu baxımdan İ.P.Petruşevskinin mülahizəsi ilə razılaşmaq olar. O yazırdı: «İlk nəzərdə belə görünə bilər ki, yarıməsli xanlıqlar dövründə təsərrüfat düşkünlüyü olmuşdu. Bu fikir düz deyil. XVII əsrin ikinci yarısının iqtisadiyyatını XVIII əsrin iqtisadiyyatı ilə deyil, 1711-1747-ci illərin müharibələr və ara vuruşlar dövrü ilə müqayisə etmək gərəkdir. Bu dövrlə müqayisədə XVIII əsrin ikinci yarısı müəyyən yüksəliş dövrüdür».

Yuxarıda qeyd etdik ki, alimin bu fikri ilə razılaşmaq mümkündür. Ancaq onun Azərbaycan xanlıqlarını yarıməsli adlandırması ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Azərbaycan xanlıqlarının müstəqil feodal dövləti kimi fəaliyyət göstərmələri artıq Azərbaycan tarixşünaslığında təsdiq edilmişdir. Daxildə onların arasında bu və ya digər xanlığa tabe olanlar, yaxud bu və ya digər xanlıqdan yarıməsli vəziyyətə düşənlər var idi. Onların heç birinin xarici dövlətdən asılılıqları yox idi.

İ.P.Petruşevski əsərlərindən birində XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı məsələsi üzərində dayanaraq yazırdı: «Azərbaycan xanları və digər iri feodallar Qabaq və Orta Asiyanın feodalları kimi karvan və dəniz xarici ticarətin təşkilatçıları və ticarət əməliyyatının iştirakçıları kimi çıxış edirdilər. Bu isə kənd təsərrüfatının ipəkçilik, çəltikçilik, hətta pambıqçılıq sahələrində xanların və başqa iri feodalların malikanələrində əmtəə istehsalının yüksəlişinə gətirib çıxarırdı. Həmin bitkilərin yetişdirildiyi yerlərdə torpaq sahibləri təhkimli rəncbərlərin və digər kəndli kateqoriyalarının əməyindən istifadə edərək öz təsərrüfatlarını yaradırdılar. Quba, Şirvan, Şəki (ipək plantasiyaları), Talış (çəltik və pambıq) xanlarının təsərrüfatları çox iriləşdi».

Yuxarıda biz xanlıqlarda kənd təsərrüfatı texnikasının geridə qalmasını,

onun hakim istehsal münasibətlərinə uyğun gəldiyini qeyd etmişdik. Bütün xanlıqlarda torpaqları şumlamaq üçün xışdan və ağır kotanlardan, xalq arasında qara kotan adlanan alətdən istifadə edilirdi. Mütəxəssislərin fikrinə, belə kotanlar Azərbaycanın kənd təsərrüfatında lap orta əsrlərin əvvəllərindən tətbiq olunurdu. Bu kotan barəsində Azərbaycanın görkəmli təbiətşünası, «Əkinçi» qəzetinin nəşiri H.Zərdabi də yazmış və qeyd etmişdir ki, bu kotanlarla şumlanan sahənin keyfiyyəti yüksək olurdu. Lakin belə kotanları hərəkətə gətirmək üçün 8-12 baş kəl lazım idi və onlardan yalnız varlı kəndlilər və bəylər istifadə edə bilirdilər. Yoxsul kəndlilər bu imkandan məhrum idilər. Vəziyyətdən çıxmaq üçün onlar bir növ artel təşkil edirdilər (yəni kəndlilərdən biri bir iki, başqaları da bir o qədər öküz verir, üçüncüsü kotan əldə edir və beləliklə, növbə ilə öz əkin sahələrini şumlayırdılar). Bu forma, qarşılıqlı yardım xalq arasında möhkəm adlanırdı. Həmin sahənin tədqiqatçısı qeyd edir ki, bir qara kotan ətrafında bəzən 8-10 ailə birləşirdi.

Şumlanmış torpaq sahələri dırmıxla malalanırdı. Məhsulu yığmaq və döymək də ibtidai üsulla aparılırdı. Adətən taxılı oraq, yaxud dəryazla biçir, ağır və qalın ağacdən qayrılmış vəllərlə döyürdülər. Vəlləri atlar hərəkətə gətirirdi. Taxıl başqa üsulla da döyülürdü. Ağır və enli taxtaya kiçik, iti daşlar yerləşdirir və ona bir cüt öküz, yaxud camış qoşurdular. Bir nəfər taxtanın üstündə durur, başqa adam isə döyülmək üçün qoyulmuş dərzlərin üstü ilə fırlayırdı. Çəltik xüsusi döymə alətlərilə - dinglərlə təmizlənirdi. Bu ağır zəhmət tələb edən işi iki nəfər görməli idi.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üçün süni suvarma böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Yuxarıda göstərdik ki, Azərbaycanın bəzi xanlıqlarında, xüsusilə, Qarabağ xanlığında süni suvarma işləri qənaətbəxş səviyyədə idi. Hələ XIII əsrdə monqollar tərəfindən dağıdılmış Govurarx bərpa edilmişdi. Bu arxı bərpa etmək istəyənlər çox olmuşdu. Hətta Fateh Teymurləng də onu bərpa etmək istəmişdi. Lakin müsbət nəticə əldə edə bilməmişdi. Qarabağ xanı isə bu işi görə bildi. Bu arx XIX əsrin əvvəlinə, çar qoşunlarının Qarabağ xanlığını zəbt etməsinə qədər fəaliyyət göstərirdi. Başqa xanlıqlarda da süni suvarma arxları çəkilmişdi. Məsələn, Şamaxı xanlığında Göyçay, Girdiman və Ağsu çaylarından Xanarxı çəkilmişdi. Bu arx, ümumiyyətlə, Azərbaycanda suvarmanın vəziyyəti barədə H.Zərdabi yazırdı: «Bu arx yerləri Göyçay, Girdiman və Ağsu çaylarından suvarılır. Çaylar öz mənsəblərini Qafqaz dağlarının şərq qanadından alaraq Kür vadisi ilə 50-60 verst axır, aşağı istiqamətə doğru axaraq Kürün özünə çatır».

Daha sonra, H.Zərdabi Xanarxının üzərində dayanır. Bu arx Göyçaydan Zərdab kəndinə çəkilmişdi. Uzunluğu 50 verst idi. Arx Peti, Çərəkə, Gəraybəyli, Qaraböyük, Qazyan, Ləki 1, Ləki 2, Xalac və Çalı kəndlərindən keçirdi. Əvvəllər o, torpaqda qazılmış adi arx idi. Lakin sonralar ondan qollar ayrıldı və Qazyan kəndi yaxınlığında yer üzünə çıxdı. Daha sonra arx sağı-solu torpaqla tutulmuş düz yerlə 20 verst axır və eni 6-7 verst, uzunluğu isə 50 verst olan sahədə Kürə 5-6 verst qalmışa qədər axırdı. Zərdab torpaqları isə həmin arxla, həmçinin, Kür

çayının daşması ilə suvarılırdı.

H.Zərdabi Quzey Azərbaycanın digər xanlıqlarında da suvarmanın vəziyyəti üzərində dayanır. Onun Mil və Muğan düzləri barəsində verdiyi məlumat maraqlıdır. O yazır: «Zaqafqaziya zəbt olunanda Muğan və Mil... hələ o dərəcədə yanmamışdı ki, onu susuz sahə adlandıraydıq. Kür və Arazın sahilləri hələ sıx meşə ilə örtülmüşdü. Bu meşə hava nəmliyini saxlayır və küləyə bu yerlərdə istədiyi kimi əsməyə mane olurdu. Meşələr ətraf torpaqları nəm saxlayırdı. Buna görə torpaqları canlandırmaq, əvvəlki gözəl vəziyyətinə qaytarmaq üçün çox böyük zəhmət tələb olunmurdu».

İndi isə bir neçə kəlmə Azərbaycanda maldarlığın xarakteristikası üzərində dayanaq. Şimali Azərbaycan xanlıqlarından söhbət gedərkən, bir neçə müəllifin «köçəri» terminini işlətməsinin, Azərbaycanda maldarlığın köçəri maldarlıq olmasını söyləmələrinin şahidi olduq. Burjua-zadəgan, həmçinin, bir çox sovet tarixçiləri belə hesab edirlər ki, Azərbaycan maldarlığında köçəriliyin dərin kökləri var və o, nəsil-dən-nəslə keçərək xanlıqlar dövrünə gəlib çıxmış, bu XX əsrin əvvəllərində davam edərək, sovet dövrünə kimi yaşamışdır. Məsələn, XIX əsrin 80-ci illərində Qazax qəzasında yaşayan dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətinin tədqiqatçısı yazırdı ki, Qazax sultanlığında «müsəlman əhali... aran yerlərində «tərəkəmə», dağlıq yerlərində isə «ayrum» adlanan köçərilərdən ibarətdir». Bu tədqiqatçının yazısından belə məlum olur ki, Qazax sultanlığının əhalisi maldarlıqla məşğul olduğuna görə onların hamısı köçəri həyat tərzini keçirir, tərəkəmə və ayrum adlanırdı.

Qafqazşünasların böyük əksəriyyəti bütün Azərbaycan maldarlarını köçərilər sırasına daxil edirlər. Bunun başlıca səbəbi ilk növbədə onların, ümumiyyətlə, köçəriliyin mahiyyəti ilə tanış olmamaları idi. Onlar köçəri, yarımköçəri həyat tərzini köçəriliklə qarışıq salır və belə hesab edirdilər ki, əgər maldarlar öz heyvanlarını yayda yaylağa, qışda isə qışlağa qovurlarsa, demək onlar köçəridirlər. Bu tədqiqatçılar maldarları köçəri adlandıra-adlandıra həm də qeyd edirlər ki, onların hamısının qışlaqlarda daimi yaşayış yerləri və təsərrüfatları var, yaylaqlarda müvəqqəti olurlar, eyni zamanda, bir qismi əkinçiliklə məşğul olurdular. Göründüyü kimi, problemin şərhində ciddi məntiqsizlik özünü açıq-aydın büruzə verir. Qərribə burasıdır ki, son dövrlərdə yaşayıb-yaradan bir sıra tədqiqatçılar öz səhlələrinin təsiri altına düşərək Azərbaycan maldarını köçəri adlandırırırlar. Azərbaycan xanlıqlarının tədqiqatçısı V.N.Leviatov yazır: «Şirvan və Qarabağ xanlıqlarında əhalinin yarısından çoxu maldarlıqla məşğul olur və buna görə də onlar köçəri həyat tərzini keçirirlər. Başqa xanlıqlarda köçərilər əhalinin az hissəsini təşkil edirlər... Yay onlar yaylaqlarda, yəni yay otlaqlarında keçirir, payızda dağlardan düzənliklərə enirlər».

Göründüyü kimi, müəllif köçəri həyat tərzini ilə köçəriliyi qarışıq salır, birinci halda köçəri həyat tərzini terminini, ikinci halda isə köçəri terminini işlədir. Bundan başqa, o burada «payızda dağlardan düzənliyə enirdilər» yazmaqla da səhvə yol

verir. Maldarlar payızda düzənliklərə enmir, özlərinin düzənliklərdə olan daimi yaşayış yerlərinə qayıdırdılar. Qeyd etməliyik ki, az da olsa dağ rayonlarında yaşayan maldarlar da var idi və onlar payız aylarında qışlağa gələndə öz yurdlarından ayrılır, yazda isə öz yurdlarına qayıdırdılar. Demək, heyvandarlar Azərbaycanın iqlim şəraiti ilə bağlı olaraq öz heyvanlarını yayda yaylaqda və qışda qışlaqda saxlamağa məcbur idilər. Ona görə də köçmə maldarlıqla məşğul olur, demək, köçəri, yaxud yarımköçəri həyat keçirirdilər. Həmin müəllif öz fikrini istinad etdiyimiz əsərinin başqa yerində daha açıq söyləyir və az qala bütün Azərbaycanı köçərilər ölkəsi elan edir: «Köçərilər təkcə Şirvan və Qarabağ xanlıqlarında deyil, onlar Naxçıvan, Şəki, Gəncə, Quba və başqa xanlıqlarda da azlıq təşkil etmirdilər. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında köçərilik birinci yeri tutmasa da, şübhəsiz ki, o vaxt böyük rol oynayırdı. Kənd əhalisinin böyük kütləsi bu təsərrüfat şəraitində yaşayırdı».

XIX əsr Azərbaycan maldarlığı məsələlərinə böyük əsər həsr etmiş digər tədqiqatçı da Azərbaycan maldarlarını köçərilər adlandırır. Bu müəllif hətta həmin termini öz əsərinin adına çıxarmışdır.

Azərbaycan tarixi ədəbiyyatında, hətta fevral inqilabından qabaqkı dövrdə bu səhv fikir tənqid olunmuşdur. Bu baxımdan H.Zərdabinin fikirləri maraqlıdır. O yazırdı: «Bu nə köçərilikdir? Onlar öz mal-qaraları ilə dağlara gedirlər... avqustun ortalarında isə özlərinin qış otlaqlarına qayıdır və kənd təsərrüfatı işlərilə məşğul olurdular».

Göründüyü kimi, H.Zərdabi köçərilər adlanan Azərbaycan maldarlarının daimi yaşayış yerlərini göstərir, onların əkinçiliklə məşğul olmalarını sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir tarixi ədəbiyyatda M.Ə.İsmayılov Azərbaycanda köçərililiyin olması əleyhinə qətiyyətlə çıxış etmiş, respublikamızda və müxtəlif yerlərdə nəşr olunan məqalələrinə əsaslandırmışdır ki, Azərbaycan maldarları istər orta əsrlərdə, istərsə də xanlıqlar və ondan sonrakı dövrlərdə köçəri olmamışdır. O, köçərililiyin mahiyyətini geniş şərh etmiş və köçərililiyin göstəricilərinin Azərbaycanda qeyri-mümkünlüyünü, Azərbaycan maldarlarının iqlim şəraiti ilə əlaqədar köçmə maldarlıqla məşğul olmalarını sübut etmişdir.

Beləliklə, xanlıqlar dövründə kənd təsərrüfatının bütün sahələri yüksəlişdə idi. Burada kənd təsərrüfatı məhsulları nəinki əhalinin tələbatını ödəyirdi, hətta onun bir hissəsi ixrac edilirdi.

Beləliklə, biz XVIII əsrin sonlarında kənd təsərrüfatının tənəzzülə uğraması haqqında tarixi ədəbiyyatda əks olunan fikirlərlə razı deyilik. Xanlıqlar dövründə kənd təsərrüfatı ekstensiv xarakter daşımışdır. Bundan başqa, ölkədə baş verən ara müharibələri və başqa hərbi siyasi hadisələr, tədqiq etdiyimiz dövrün müəyyən illərində kənd təsərrüfatında geriləməyə səbəb olmuşdu. Lakin faktlar və araşdırmalar göstərir ki, bu dövrdə kənd təsərrüfatının bəzi sahələri inkişaf etmişdi. Bundan başqa, biz Azərbaycan maldarlığının köçəri xarakter daşımaması fikri ilə razılaşmır, onu köçmə maldarlıq hesab edirik.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

Məmmədov F.N. Ulu Gəncə. Bakı, 2000.

Rus dilində

Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, тт. I-XII, Тифлис, 1866-1904.

Алиев М.М. Нахичеванское ханство и его присоединение к России. Баку, 1987.

Ашурбейли С. История города Баку. Период средневековья. Баку, 1992.

Березин И.И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. ч. I, Казань, 1850.

Биберштейн М. Описание провинций, расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура. НАИИ НАН Азерб. Республики, д.466.

Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Т. II, М., 1823.

Бутков П.Б. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., ч. II, СПб., 1869.

Гагамейстер Ю.А. Топографическо-хозяйственное описание Прикаспийского края в Закавказье //Журнал Министерства внутренних дел, ч.32, 1850.

Герсеванов М.Н. Очерки гидрографии Кавказского края. СПб., 1886.

Герсеванов М.Н. Очерк положения ирригации в Закавказье в 1872 г. Тифлис, 1882.

Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. Ч. III, СПб., 1785.

Губайдулин А.К. История шелководства в Азербайджане //Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, № 5, 1928.

Джаро - Белоканы до XIX в //Кавказ, № 3, 1846.

Егиазаров С.А. Сельская община в Елисаветпольской и Бакинской губернии. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. III, ч. II, Тифлис, 1888.

Зардаби Г.Б. Избранные статьи. Баку, 1962.

Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем. Тифлис, 1901.

Исмаил-заде Д.И. К вопросу о численности кочевого населения Азербайджана в дореформенный период //Доклады АН Азерб. ССР, т. IV, №1,

1958.

Исмаилов М.А. К вопросу историографии, так называемого, кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX - начале XX вв //Известия АН Азерб. ССР, Сер. ист. филос. и права, №1, 1973.

Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в., ч. I, М. - Л., 1936; ч. II, М. - Л., 1937.

Каракашлы Т.К. О пережитках древнего института взаимопомощи в Азербайджане //Известия АН Азерб. ССР, Сер. обществ, наук, № 2, 1958.

Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948.

Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, Тифлис, 1885; т. VI, Тифлис, 1887.

Мустафаев Д.М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII начало XIX вв.). Баку: «Элм» 1989.

Нахичевань и Нахичеванский уезд //Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. III, Тифлис, 1887.

Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом и финансовом отношениях, чч. I, II, III, IV, СПб., 1836.

Описание Карабахской провинции, Тифлис, 1866.

Описание Шекинских провинции, Тифлис, 1866.

Описание Ширванской провинции, Тифлис, 1866.

Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. Л., 1949.

Петрушевский И.П. К вопросу о иммунитете в Азербайджане в XVII-XVIII вв.. Исторический сборник, №4, 1935.

Петрушевский И.П. Джаро-белоканские вольные общества в первой трети XIX столетия. Тифлис, 1934.

Соболев В.П. Водное хозяйство Азербайджана. Баку, 1925.

Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833.

Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку, 1958.

Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

IV FƏSİL

TORPAQ VƏ SU SAHİBLİYİ, TORPAQDAN VƏ SUDAN İSTİFADƏ

4.1. Torpaq sahibliyi

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında torpaqların çoxu xan divanının mülkiyyətində idi. Bu bütün Şərq dünyası üçün səciyyəvi idi.

Məlum olduğu kimi, istehsal münasibətlərinin əsasını istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət forması təşkil edir. Bu da bir həqiqətdir ki, orta əsrlərdə, o cümlədən, xanlıqlar dövründə əhalinin başlıca məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı idi. Bütün Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da orta əsrlərdə əsas istehsal vasitəsi torpaq sayılırdı. Demək, istehsal münasibətlərinin əsasını torpaq üzərində mülkiyyət forması təşkil edir. Bəs bizim tədqiqat dövründə, yəni XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində mülkiyyət forması nədən ibarət idi? Bunu müəyyən etmək üçün təkcə hüquqi münasibətləri deyil, həm də real münasibətləri, istehsal prosesindəki münasibətləri müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

Məlum olduğu kimi, feodalizmin ən yetkin forması iyerarxiyadır. Baş hakimdən - şahdan başlayaraq feodal iyerarxiyanın ən aşağı pilləsində dayananlar istehsal vasitələrinin, yəni torpağın mülkiyyətçiləri idilər. İlk növbədə feodal iyerarxiyasının başında duranların tutduqları yeri müəyyənləşdirmək lazımdır. XVIII əsrin ikinci yarısında, Azərbaycanın Quzey xanlıqlarında bu iyerarxiyanın başında xanlar dururdular. Qeyd etdiyimiz kimi, əldə olan məlumatlar göstərir ki, torpaqların böyük qismi xanların mülkiyyətində idi. Deməli, əsas torpaq mülkiyyətçiləri olan xanlarla həmin torpaqları becərənlərin arasındakı münasibətlərin müəyyən olunması istehsal münasibətlərinin formasını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Biz, ilk növbədə, torpağın əsas hissəsinin xanların mülkiyyətində olması barəsində irəli sürülən tezi sübut etməliyik.

Qafqazşünasların əksəriyyəti hesab edirlər ki, Şərq ölkələrində, o cümlədən, Azərbaycanda torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət olmamışdır. Əmlak məsələləri şəriət və Qurana əsasən həll edilirdi. Buna görə də bütün Şərq torpaqları - torpaq və su - şahlara, hökmdarlara məxsusdur, «onlara Allah öz kölgələri kimi, o qədər qüdrət və hakimiyyət vermişdir ki, ölkəyə sahib olaraq bəndələrini idarə etsinlər. Torpağın mülkiyyətçisi yalnız şah deyildir, onu ali sahibkara Allah ona görə etibar edib ki, torpağın məhsulunu Allah bəndələrinin, dini icmanın rahatlığına yönəldə bilsin, bu icmanın da torpağa sahibliyi vardır. Belə bir vəziyyətdə xüsusi torpaq sahibliyi ola bilməz. Ölkənin sahibinə gəlincə, o, adamları məskunlaşdırmalı, becərmək və suvarmaq üçün torpaq verməli, icarə hüququnu qaydaya salmalıdır. Torpağı icarəyə götürən isə onu idarə etməli, onun abadlaşması qayğısına qalmalı, torpağın əsl sahibinə - şaha öz məhsulunun onda bir hissəsini verməli və bir o

qədər də özünə götürməlidir».

Rusiyada kəndli islahatının 50 illiyinə xüsusi əsər həsr etmiş müəllif də eyni fikirdədir. O yazır ki, Məhəmmədin şəriətinə görə torpaq, onu məskunlaşdıranların yaşayışını təmin etmək üçün Allah payıdır və heç kimin mülkiyyətində deyildir. Həmin şəriət müsəlmanların şəxsi asılı olmasının bütün formalarını rədd edir. O belə hesab edir ki, əzəldən kəndlilərin yaşayış tərzini torpaq üzərində mülkiyyətçiliyi tələb etməmişdir, çünki əhali, əsasən, köçəri həyat tərzini keçirmiş, oturaqlığa keçdikdə isə torpaqdan və bütün mülkdən azad surətdə istifadə etmişlər. Özlərinin məskun olduqları yeri yararsız hesab etdikdə isə heç bir maneəyə rast gəlmədən, daha yaxşı şəraiti olan yerlərdə məskunlaşmışlar.

Başqa bir qafqazşünas əvvəlki müəllifin bu mülahizəsini eynilə təkrar edir və yazır ki, Quran hüquq barəsində müsəlman təliminin əsasını təşkil edir. Bu təlim əsasən, əmlak hüququ aşağıdakı əsaslarla müəyyənəndirilir: «Allah yer üzərində bütün şeyləri Sizin üçün yaratmışdır. Bunun əsasında qanun hər bir müsəlmana hər cür mənqul və qeyri-mənqul əmlakı almağa icazə verir, torpağa isə ümumi qaydaya görə xüsusi şəxslər mülkiyyət hüququnda sahib ola bilməzlər. Torpağın həqiqi sahibi yalnız tək olan Allahdır, Yer üzündə isə hökmdar canişinidir (Türkiyədə sultan, İranda şah) xüsusi şəxslər isə yalnız sahib duraraq istifadə etmək hüququna malikdirlər».

Qafqazda məskun olan ali sinfi xüsusi tədqiq etmiş müəllif də həmin fikri olduğu kimi təkrar edərək belə nəticəyə gəlir ki: «İran və Türkiyə hakimiyyəti dövründə torpaq üzrə hüquqi münasibətlər aşağıdakı şəkildə idi: torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ dövlətə məxsus idi, ondan istifadə edən kəndlilər isə istifadə hüququ müqabilində torpaq vergisinin bir hissəsini (bəzən hamısını) ali silkin nümayəndələrinə verməli idilər. Verginin bir hissəsinin ali silkin nümayəndələrinə verilməsi idarə etdiklərinə görə maaş rolunu oynayır».

Beləliklə, gətirilən iqtibasdan göründüyü kimi, onun müəllifi hətta mülk sahiblərini (bu barədə aşağıda məlumat verəcəyik) xüsusi mülkiyyətçilərə aid etmir, hesab edir ki, mülkədarlar da, tiuldarlar kimi yalnız idarəedicilər idilər, onlar kəndlilərdən məhsulun hissəsini yalnız onları idarə etmək funksiyasını yerinə yetirdiklərinə görə alırdılar. «Ali sinflərin nümayəndələri üzərinə əhalini idarə etmək vəzifəsi qoyulurdu».

Kuçayev, Esadze, İvanenko, Dubrovin və başqa qafqazşünaslar da bu fikirdə idilər. Bu müəlliflərin həmin məsələyə dair fikirləri üzərində giriş hissəsində dayandığımızdan təkrar söhbətə ehtiyac duymuruq. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XX əsrin 20-ci illərində yaşayıb yaratmış, Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti məsələlərini tədqiq etmiş bəzi müəlliflərin də əsərlərində bu mülahizə təkrar olunur. Belə tədqiqatçılardan biri hesab edir ki, «torpaq münasibətləri türklərin adi milli hüququ və şəraitin müəyyən etdiyi qanunlarla müəyyənəndirilmişdi. Köçəri həyat tərzini keçirən türklərin torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət barəsində heç vaxt təsəvvürləri olmamışdır, belə ki, əvvəllər onların

otlaq yerləri və yaylaqlardan başqa torpaqları olmamışdır.

Türklər əkinçiliyin inkişafı və oturaq həyata keçmələri nəticəsində ... əkin torpaqlarından icmalılıqla istifadəyə başladılar. Torpaqdan istifadədən belə azadlığı Quran da təsdiq etmişdir. İslam dininə görə bütün torpaqlar Allahındır, torpaq üzərində ali mülkiyyət hüququ, onu icarəyə vermək hüququ Allahın vəsihləri hesab olunan müsəlman hakimlərinə məxsusdur. Onlar bütün torpaqların şumlanması və əkilməsi üçün qayğı göstərməlidirlər. Həminin torpaqdan istifadə hüququ vardır».

Görkəmli tədqiqatçı Əziz Ubaydulın də bu fikirdədir. O hesab edir ki, «Mülk dövlət qulluğunda olan məmurlara qulluq münasibətilə ödənilən haqq kimidir. Mülk mülkədarın xüsusi mülkiyyəti deyildir... Şahlar xanlara istifadə hüququnda Azərbaycan torpaqlarını verdikləri kimi, xanlar da öz növbəsində bu hüququ sultanlara, bəylərə, ağalara verirdilər. Mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi bir dövrdə öz ölkələrinin faktik müstəqil hakimlərinə çevrilmiş xanlar «iqta» hüququna malik olanları da özlərinin hakimiyyətinə tabe etməyə çalışırdılar. Göründüyü kimi, bağışlanmış kəndləri, yaylaqları və qışlaqları xüsusi mülkiyyətə, həmin torpaqlarda yaşayan rəiyyəti və rəncbərləri təhkimli hala salmaq meyilləri var idi».

Biz Ə.Ubaydulinin əsərindən belə böyük bir iqtibası təsadüfi gətirmədik. Belə ki, o aqrar tarixə dair xüsusi əsərlər yazmış və Azərbaycanda 1846-cı il 6 dekabr qanunu verilənə qədər torpaq üzərində mülkiyyət məsələsində səhvə yol verən tarixçilərdən biridir. Göründüyü kimi, Ə.Ubaydulın Şərqdə feodalizmin təkamülü məsələsində torpaq üzərində mülkiyyəti qadağan edən müsəlman hüququnun, şəriət qanunlarının əsiri olmuşdu. Ə.Ubaydulindən gətirdiyimiz iqtibasından göründüyü kimi, o, bir sıra səhvə və dəqiqsizliyə yol verir. O, ilk növbədə xan mülkiyyətini bəy mülkiyyəti ilə eyniləşdirməkdə səhv edir. Məlumdur ki, xanlar siyasi hakimiyyətə malik idilər və onların torpaq üzərində mülkiyyəti də bununla bağlı idi. O, xanların idarə işlərinə görə verdikləri tiulu digər torpaq mülkiyyəti olan mülkdən ayıra bilmir və bütün torpaqları eyni kateqoriyaya daxil edir. İkincisi, qeyd etdiyimiz kimi, tiualdarlar idarəçi deyil, şərti mülkiyyətçilər idilər. O, yalnız bir məsələdə düzgün fikirdədir ki, imkan düşən kimi həmin idarəçilər idarə etdikləri kəndləri öz mülkiyyətlərinə çevirməyə çalışırdılar. Lakin onun rəiyyət və rəncbərlərin təhkimli hala salınması mülahizəsi tamamilə səhvdir.

Digər müəlliflər də, o cümlədən, bu məsələyə xüsusi məqalələr həsr etmiş Y.A.Paxomov və N.İ.Pçyolin də Ə.Ubaydulın kimi səhvə yol vermişlər. Onlar belə hesab edirdilər ki, torpaq dövlətin idi. «Torpağı xan bölürdü, onunla kəndlilər arasında vasitəçi torpaqsız bəylər idilər».

K.Marks və F.Engels də Şərqdə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin olmasını inkar edirdilər. K.Marks 1853-cü il iyunun 2-də F.Engelsə yazırdı: «Bernye Şərqdə bütün hadisələrə ədalətlə yanaşır - o, Türkiyəni, İrani, Hindistanı nəzərdə tutaraq qeyd edir ki, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət yoxdur». F.Engels 6 iyun 1853-cü il tarixli cavab məktubunda K.Marksa yazırdı: «Torpaq üzərində

xüsusi mülkiyyətin olmaması həqiqətən də şərqə tanımaq üçün açar rolunu oynayır». Daha sonra F.Engels qeyd edir ki, Şərqdə heç bir feodal xüsusi torpaq mülkiyyətinə sahib ola bilməmişdir və hesab edir ki, bunun səbəbi süni suvarmanın olmasıdır, bu isə ayrı-ayrı adamların təşəbbüsü ilə həyata keçirilə bilməzdi. Bu icmanın, vilayətin, yaxud mərkəzi hakimiyyətin işidir.

K.Marks və F.Engels bu vacib məsələdə qafqazşünasların, şərqşünasların əsərlərinə istinad etdiklərindən səhvə yol vermişdilər. Həmin əsərlərdə isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şəriətə, Qurana əsaslanaraq torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin olmaması iddiası irəli sürülürdü. Bununla belə, K.Marks və F.Engels torpaq üzərində dövlət mülkiyyətinin olmasını qəbul edir, bu mülkiyyətdən icmalılıq istifadəni məqbul sayırdılar.

İ.P.Petruşevski hesab edir ki, K.Marks Şərq ölkələrinin torpaq quruluşu ilə Qərbi Avropanın feodal torpaq sahibliyi arasında heç bir oxşarlıq olmadığını iddia edir. Hüquqi məsələlərlə məşğul olan başqa bir müəllif isə yazır ki, onun ayrı-ayrı üzvlərinin torpağa sahib olmaq və ondan istifadə etmək üzrə bu hüququ ona görə mülkiyyət hüququ deyildir ki, izafi məhsul istehsalda çalışanların deyil, icmaların üzərində «əlaqələndirici vahid» rolunu oynayan dövlətdir.

Bizim fikrimizcə, qeyd etdiyimiz müəlliflərin heç biri məsələni düzgün şərh etmir. Məsələ burasındadır ki, K.Marks ayrı-ayrı şəxsləri deyil, məhz dövləti əsas torpaq mülkiyyətçisi hesab edirdi. XIX əsrin 50-ci illərində K.Marksın F.Engelslə yazışmalarından bir daha görəcəyik ki, məsələni o, məhz qeyd etdiyimiz kimi qoymuşdur.

K.Marks və F.Engels yalnız dövlətin bilavasitə özünün mülkiyyətində olan torpaqları deyil, həmçinin, kəndlilərin icmalılıq istifadəsində olan torpaqları da dövlət mülkiyyəti hesab edirdilər. K.Marks yazırdı: «Əgər Asiyada olduğu kimi, xüsusi torpaq sahibləri deyil, torpaq mülkiyyətçisi kimi, həm də hökmdar kimi bilavasitə dövlətin özü onlara qarşı durursa, renta və vergi bir-birinə uyğun gəlir, daha dəqiq desək, onda bu torpaq rentasından fərqli olan heç bir vergi olmur. Belə bir vəziyyətdə asılılıq münasibətləri siyasi iqtisad cəhətdən, bütün əhalinin bu dövlətə münasibəti vəziyyətinin xarakterindən çox da ağır olmaz. Burada dövlət ali torpaq mülkiyyətçisidir. Burada suverenitet milli miqyasda cəmlənmiş torpaq mülkiyyətidir. Belə halda, həm xüsusi, həm də icma torpaq sahibliyinin olmasına baxmayaraq, heç bir xüsusi torpaq mülkiyyəti yoxdur».

Tədqiqatçı hüquqşünas K.Marksın bu sözlərinə istinad edərək belə bir qənaətə gəlir ki, məhz dövlət hüquqi sahibkar adının daşıyıcısı olar, belə ki, vergi formasında ortaya çıxan torpaq rentasından dövlətin özü istifadə edir. Həmin tədqiqatçı sözünə davam edərək yazır: «Qərbdə feodal pilləkəninin müxtəlif pillələrində duran və öz mülkləri ərazisində, torpaq mülklərində suveren hüquqları və hökmdar vassalı olan Avropa feodallarından fərqli olaraq, Şərqdə vassallıq milli məsələdə tənzimlənmişdir və «torpaq mülkiyyətinin suverenitet olduğu» münasibətlər yoxdur. Feodallar ilk növbədə dövlət məmurlarıdır və dövlət

daxilində dövlətin orqanları və agentlər sifətilə bilavasitə kənd istehsalçılarının istismarçıları kimi çıxış edirlər, bunun üçün isə onlar bilavasitə istehsalçılar üzərində siyasi hakimiyyət təşkilatı olan mərkəzləşdirilmiş dövlətdən istifadə edirlər».

Bütün Şərqi deyil, ancaq Quzey Azərbaycan xanlıqlarını tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoyduğumuzdan, qeyd edək ki, bu müəllifin mülahizəsi Azərbaycana münasibətdə səhvdir. Belə ki, əgər onun işlətdiyi istilahlarla desək, Azərbaycanda xan da, onun vassalları olub, öz mülkləri, yəni, xüsusi torpaq mülkiyyətləri olan bəylər - feodallar da suveren idi.

İ.P.Petruşevski belə hesab edir ki, orta əsrlərdə xüsusi mülkiyyət zəif olmuşdur, o, yalnız Azərbaycan xanlıqları dövründə güclənmişdir. «Bütün bu hadisələr 1747-ci ildən sonra ilk dəfə bir o qədər nəzərə çarpmırdı, məhz sonraki illərdə yarımasılı xanlıqlarda daha parlaq inkişaf etdi və formalaşdı». İ.P.Petruşevski bu mülahizəsini başqa bir əsərində də təsdiq edir və yazır: «Məlum olduğu kimi, İrənin özündə mülk XVIII-XIX əsrlər ərzində böyük sürətlə inkişaf etdi və məhdudiyətsiz torpaq mülkiyyətinə çevrildi».

Bizim nöqtəyi - nəzərimizcə, İ.P.Petruşevski xüsusi torpaq sahibliyinin inkişafını Azərbaycan xanlıqlarının yaranması dövrü ilə əlaqələndirməklə səhvə yol verir. Əvvəla, bu səhvi biz onun fundamental monoqrafiyasında görmürük. İkincisi, əgər Orta əsrlərdə xüsusi mülkiyyət forması belə zəif idisə, onda Qazan xanın islahatını nə ilə izah edək? Əslində, əldə olan materiallar göstərir ki, əksinə, XVIII əsrin II yarısında ən çox yayılmış torpaq mülkiyyət forması mülk deyil, tiul idi. Bu məsələ üzərində aşağıda, tiul torpaq sahibliyinə həsr edəcəyimiz bölmədə ətraflı dayanacağıq. Bununla belə qeyd edək ki, 1846-cı il 6 dekabr qanunu verilənə qədər Quzey Azərbaycan ərazisində XVIII əsrdə də, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra da torpaq sahibliyinin tiul forması üstünlük təşkil edirdi. Yalnız çarın adı çəkilən qanunundan sonra tiul sahələri tiualdarların xüsusi mülkiyyətinə çevrildi, tiualdarlar mülkədarlar adlanırdı, torpaq sahibliyinin mülk forması aparıcı rola malik oldu. Əslində, İ.P.Petruşevski başqa əsərində yuxarıda şərh etdiyimiz mülahizəni təkzib edir və yazır: «Nadir şahın ölümündən sonra yenidən yaranmış xanlıqlarda tiul torpaq sahibliyi, demək olar ki, mülkədar torpaq sahibliyini tamamilə sıxışdırdı». İ.P.Petruşevski burada da başqa istiqamətdə səhvə yol verir, belə ki, onun mülkədar mülkiyyətinin tamamilə sıxışdırılması fikri ilə razılaşmaq olmaz. Tiulun üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, mülkədar mülkiyyəti qalmaqda idi.

Nəhayət, İ.P.Petruşevski, bu məsələ ilə əlaqədar yuxarıdakı fikirləri ilə uzlaşmayan bir mülahizə irəli sürür. O yazır ki, «Qeyri-mənqul əmlak kimi satıla bilən, nəslə verilən və şəriətin tanıdığı mülk, İslamın Azərbaycanda yayıldığı ilk əsrlərdən mövcud idi». Petruşevskinin bu sözlərindən şəriəti də olsa mülkü qanuni hesab etməsi göz qabağındadır. Daha sonra o yazır ki, mülk sahibi olmaq müəyyən dövlət qulluğunda olmaqla bağlı deyildi. Mülkədar idarəçi olmayıb, adi mülk

sahibi idi və o, bir neçə kəndə sahib ola, onları nəslə verə bilirdi. Onun mülk üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ vardı. Onun mülkiyyətində kəndlilərin icmalılıqla istifadə etdikləri torpaqlar da var idi. Mülkədar kənd təsərrüfatı istehsalı işlərinə qarışmır, rəiyyətdən vergi almaq və mükəlləfiyyətlərin icrası ilə kifayətlənirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, çar məmurlarının mülklərin geniş yayılmasını inkar etməyən, XIX əsrin II yarısına, yəni, 1846-cı il 6 dekabr qanundan sonrakı dövrə dair xeyli rəsmi sənədləri vardır. Məsələn, sənədlərin birində yazılır ki, torpaq sahibkarın xüsusi mülkiyyətidir və bu mülkiyyətdə məskun olan rəiyyət sahibkara məhsulun bir hissəsini verir, mükəlləfiyyətlər daşıyır, bundan əlavə, xəzinəyə dövlət vergilərini ödəyirlər. Başqa bir sənəddə də mülkün 1846-cı il qanunu verilməzdən qabaq da xüsusi mülkiyyət olması təsdiq edilir: «Mülk, əvvəllərdə olduğu kimi, sahibkarların nəslə ixtiyarında olmuş və indi də olmaqdadır. Mülk irsən verildə hər dəfə ali hakimiyyət təzahürü demək idi və hökumətin gəlirini artırmağa xidmət edirdi. Belə bir vəziyyət mülkiyyət hüququnun tam həcmdə olduğu Rusiyada da vardır. Burada da hər dəfə qeyri-mənqul mülkiyyət nəslə keçdikdə xəzinənin xeyrinə vergi alınır».

Deməli, elə bir şübhə yeri qalmır ki, xanlıqlar dövründə Azərbaycanda torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət var idi və biz aşağıda onun müxtəlif formalarının üzərində ətraflı dayanacağıq. Bununla belə, xanlıqlar dövründə dövlət mülkiyyəti formasının daha güclü olmasını qeyd etməliyik. Dövlət xəzinəsi - xan, əlbəttə, öz mülkiyyətində olan torpaqların hamısının əkilməsi ilə bilavasitə özü məşğul olmurdu. Xanlar həmin torpaqları müəyyən xidmətləri müqabilində, müəyyən hüquq dairəsində bəylərə və başqa adamlara, dini idarələrə verirdilər. Bu hüquqlar nədən ibarət idi? Bu məsələyə münasibətdə rəylər müxtəlifdir və bu müxtəliflik qafqazşünaqlara daha çox aiddir.

Mənbələrin birində qeyd edilir ki, dövlətə məxsus olan torpaqlardan istifadə edən şəxs xəzinəyə məhsulun 7/30 hissəsini, həmçinin, müəyyən miqdar pulla vergi ödəməli idi. Bu 7/30 hissə məhsuldan hökumət, adətən, müəyyən qulluq müqabilində, yaxud başqa səbəblərlə bağlı olaraq ali silkin nümayəndələrinə (bəylərə, ağalara və başqalarına) müəyyən olunmuş rayonların (ayrı-ayrı kəndlər, yaxud böyük qruplar) əhalisindən məhsulun 4/20 hissəsini pul vergisi tələb etmədən (mülk adlanan mükəlləfiyyət), yaxud məhsulun 3/30 hissəsini pul vergisi tələb etmək hüququ ilə (tiul adlanan dövlət gəliri) pay verirdi. Ali silkin nümayəndələri də öz növbəsində həmin rayonların əhalisini idarə etməyə borclu idilər. Nəhayət, elə hallar da olurdu ki, hökumət, yəni, xan məhsulun 4/30 hissəsini alanlara, ömürlük olaraq öz gəlirini - tiulu da (məhsulun 3/30-u və pul mükəlləfiyyət) verirdi. Çox vaxt bəylərin, ağaların və başqalarının bu hüququ irsi keçirdi. Bu irsi keçmək hökumət tərəfindən təsdiq edilməli idi. Lakin bəzən buna ehtiyac olmurdu. Elə hallar da olurdu ki, bəyin ölümü ilə, həmin hüquq da ləğv olunurdu. Beləliklə, bu hüquq irsi deyildi və onun yenidən təsdiq olunmadan irsi

keçmək halları olduqda, bu, idarə sisteminin zəifləməsi, hökumət tərəfindən nəzarətin həyata keçirilməsi üçün şəraitin olmaması ilə izah edilməlidir. İran və Türkiyə hökuməti zamanında torpaq üzrə hüquqi münasibətlər belə idi: torpaq üzərində mülkiyyət hüququ dövlətin, bilavasitə sahibkarlıq və ondan istifadə kəndlilərə məxsus idi. Bunun müqabilində kəndlilər torpaq vergisinin bir hissəsini (bəzən hamısını) ali silkin nümayəndələrinə verməli idilər və bu vergi, əhalinin idarə müqabilində maaş rolunu oynayırdı. Onlar (yəni kəndlilər) xanlara, bəylərə və başqalarına, adət üzrə müəyyən edilmiş ödənclər ödəyirdilər.

Göründüyü kimi, bu mülahizənin müəllifi birbaşa yazmasa da, torpaq mükəlləfiyyətini mülklərə və tiullara bölür, onların arasında hüquqi münasibətlər məsələsində fərqi görmür, mülkü isə xüsusi mülkiyyət hesab etmir, kəndlilərin mülkədarlara və tiuldara ödədikləri vergiləri isə kəndliləri idarə müqabilində maaş hesab edir.

Başqa bir müəllif isə, ümumiyyətlə, mülkü tiuldan ayıra bilmir və yazır ki, əgər müsəlman dünyasının imtiyazlı silki ilə kəndlilər arasında kəndlilərdən ömürlük, yaxud müvəqqəti vergilər almaq hüququnda öz əksini tapanmış asılılıq münasibətləri meydana çıxmışdısa, bu bəyləri və ağaları kəndlərə polis hüququnda idarə etməyə göndərmiş xanların və başqa hakimlərin özbaşına sərəncamlarının nəticəsidir.

Üçüncü bir müəllif belə hesab edir ki, İranda şah hökuməti xanlara mülklər bağışlayırdı. Onlar bu mülklərin yalnız icarəçisi - idarəçisi olurdular. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra, yəni, Azərbaycanda xanlıqlar yaranan dövrdə həmin idarəçilər ali hakimlərə - xanlara çevrilirdilər. Hətta belə münasibətlər bəzən İrəvan xanlığında olduğu kimi nominal xarakter daşısa belə, Azərbaycan xanları ali hakim rolunu oynayırdılar. «...Torpaqdan vergi vaxtında daxil olduğu təqdirdə, mərkəzi hakimiyyətin - xanın təsərrüfat və başqa sərəncamlarına qarışmağa əsası olmurdu. Digər tərəfdən, xanlar idarə işlərinə çoxlu əmək sərf edir, xalqı öz tərəfinə çəkmək üçün suvarmaya, bağ və meşə salınmağına nəzərə cərpacaq dərəcədə kapital sərf edirdilər. Mülklər, adətən, nəslə keçirdi... Mülklər mülki əməliyyat obyektii olduqda, bu işdə ən fəal rolu yalnız xan oynayırdı və heç bir çətinlik çəkmədən ali silkin nümayəndələrinə torpaq verirdi. Görünür, hər şey dəyişilməmiş qalırdı, belə ki hökumət ona çatacaq vergiləri alır, kəndlilər isə yuxarıda qeyd olunan şərtlərlə torpağı icarəyə götürürdülər. Əslində isə, mülkədarların xüsusi hüquqları artır, öz mülklərinə xüsusi, aparıcı tərəfə çevrilirdi. Belə münasibətləri, əslində, hökumətin özü də təsdiqləyirdi».

Müəllif söylədiklərini yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlir ki, xan torpaqları, aşağıdakı qaydada üç hissəyə bölünürdü: 1. Xalisə - dövlət torpaqları, bu torpaqlar, eyni zamanda, xan və xəzinə torpaqları idi. 2. Vəqf - dini idarələrə məxsus torpaqlar. 3. Mülk, yaxud ərbbə - torpaq sahibləri bütün mülkiyyət hüququna malik idilər.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi tarixinə

xüsusi əsər həsr etmiş, XVIII əsrdə Azərbaycanda torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin olmasını inkar edən müəllif də torpaqları 3 kateqoriyaya böldü: 1. Məskun-icma torpaqları; 2. Qeyri-məskun torpaqlar; 3. Məskun-xalisə torpaqları. Açıq söyləyək ki, müəllifin torpaqları belə kateqoriyalara bölməsi qəribə görünür. Belə çıxır ki, «Məskun-icma» torpaqları yalnız xanların mülkiyyətində idi və kəndlilər onlardan icmalılıqla istifadə edirdilər. Əvvəla qeyd edək ki, «Məskun-xalisə torpaqları» da kəndlilərin icmalılıqla istifadəsində idi, ikincisi, bu torpaq kateqoriyalarının hər ikisində mülkədar torpaqları var idi. Müəllif «məskun xalisə torpaqları»nı da xüsusi mülkiyyət hesab etmir və M.Kuçayevə isnad edərək yazır ki, «Sonuncu torpaq növü hüquqi cəhətcə xüsusi mülkiyyətə yaxınlaşırdı».

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Ubaydulın bu məsələdə də qeyri-dəqiqliyə yol verir. Halbuki, kəndlilərin icmalılıqla istifadə etdikləri torpaqların bir qisminin mülkədarlara məxsusluğu 1846-cı il Reskriptinə qədər qalmaqda idi.

Digər 20-ci illərin Azərbaycan sovet müəlliflərindən biri M.Vəliyev də bu fikirdədir. O hesab edir ki, irsən keçən, alınıb-satılan və xüsusi mülkiyyət hesab edilən qeyri-mənqul əmlakdan və bağ yerlərindən başqa bütün torpaqları üç kateqoriyaya bölmək lazımdır: Qeyri-məskun torpaqlar, məskun-icma torpaqları və məskun-xalisə torpaqları. O özünün bu mülahizəsində adını çəkdiyimiz Ə.Ubaydulın kimi orijinal olmayıb, yalnız qafqazşünas M.N.Kuçayevə istinad etmişdir.

M.Vəliyev yazır ki, birinci kateqoriyaya daxil olan torpaqlar otlaqlardan və meşələrdən ibarət idi. Bu torpaqlar xanın şəxsində dövlətə məxsus idi və otlaq onun tərəfindən xüsusi şəxslərə müvəqqəti, yaxud ömürlük istifadəyə verilir. Meşələrdən isə hər kəs pulsuz istifadə edə bilərdi.

Məskun - icma torpaqları kəndlilərin ixtiyarında idi. Xan onların idarəsini müvəqqəti, yaxud ömürlük bəylərə yaxud məliklərə həvalə edir, onlara həmin yerlərdə məskun olanlardan gələn gəlirin müəyyən hissəsini verirdi. Onların torpağı satmaq hüququ yox idi.

Mülkdən başqa digər torpaq mülkiyyəti forması tiul adlanırdı. Tiulu xanlar xidmətdə xüsusi fərqlənənlərə verirdi. Tiul ömürlük verilir, tiuldar öldükdə torpaqları xəzinənin sərəncamına keçir və kəndlilər vergiləri xəzinəyə ödəyirdilər. Bəzən mülk və tiul bir nəfərin şəxsində birləşir və elə hallar olurdu ki, ikinci torpaq mülkiyyət forması irsi olur, yəni, «mülk» çevrilirdi.

Beləliklə, bu müəllif də tiulla mülkün fərqi görmür, mülkü də şərti mülkiyyət hesab edir, mülkədar mülkiyyəti olmasını qəbul etmirdi. O, mülklə tiul arasında yeganə fərqi tiulun müvəqqəti xarakterində görürdü.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz, qafqazşünaslar vəqf torpaq mülkiyyəti formasını qəbul etsələr də, torpağı kateqoriyalara bölərkən, ruhani idarələrin mülkiyyətində olan belə torpaqların adını çəkmirlər.

Beləliklə, yuxarıda söylənənlərdən XVIII əsrdə hansı torpaq sahibliyi formalarının mövcudluğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Bəs xanlıqlar dövründə

hansı torpaq mülkiyyəti formaları mövcud idi? Bu suala cavab verməzdən qabaq digər ilk sovet dövrü tədqiqatçılarından olub XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda feodal sosial-iqtisadi münasibətləri tədqiq etmiş müəllifin mülahizəsini nəzərdən keçirək. O, torpaqları aşağıdakı «torpaq mülkiyyətinin əsas növlərinə» bölür:

1. Rəiyyətin becərdikləri xan torpaqları.

2. Bəy torpaqları - xalisə. Bu torpaqlar kəndlilərin məskunlaşdığı irsi bəylərə irsi mülkiyyət kimi verilən torpaqlar idi. Bəylər bu torpaqların faktik mülkiyyətçisi olub, onu sata, bağışlaya, başqa adama verə və varisləri arasında bölə bilərdi.

3. Xan torpaqları. Bu torpaqları xanlar şəxsi bəylərə ömürlük istifadəyə verirdilər ki, onlar da feod adlanırdı.

4. Tiul - şərti mülkiyyətə verilən torpaqlar. Bəzən irsən keçən belə torpaqlar feoda uyğun gəlirdi.

5. İcma kəndli torpaqları. Bu torpaqlar icmaların mülkiyyətində olub, xanın nominal mülkiyyəti hesab olunurdu. Böyük zəhmət bahasına yararsız haldan əkin üçün yararlı hala salınmış bu torpaqları xanlar bəylərə və ruhanilərə bağışlayırdılar.

6. Vəqf torpaqları. Dini idarələrə məxsus torpaqlar. Birinci torpaq mülkiyyəti forması müvafiq terminlə adlanmasa da etiraz doğurmur.

İkinci maddədə xalisə bəy torpaqlarını müəllif faktik xüsusi mülkiyyət hesab edir, halbuki, aşağıda görəcəyimiz kimi, bu torpaqlar həm faktik, həm hüquqi cəhətcə bəylərin tam mülkiyyətində idi. Müəllifin özü də yazır ki, xalisə sahibləri, onlardan öz istədiklərinə uyğun olaraq istifadə edə bilərdilər. Onu da əlavə etməliyik ki, belə mülklər təkcə irsi bəylərə məxsus deyildi.

Üçüncü mülkiyyət forması, yəni, müəllifin feod adlandırdığı mülklər, müəllifin qeyd etdiyi kimi, təkcə şəxsi bəylərə deyil, başqa bəylərə, o cümlədən, irsi bəylərə də məxsus idi.

Dördüncü torpaq növündən danışan müəllif nəslə tiulların olmasını söyləməklə səhvə yol verir. Aşağıda görəcəyimiz kimi, tiul müvəqqəti, yaxud ömürlük verilirdi. Doğrudur, onlar nəslən də keçə bilərdi və keçirdi də, lakin tiuldar öldükdən sonra həmin tiulun onun varisinə keçməsi barəsində xanların fərmanı olmalı idi.

Nəhayət, müəllif icma torpaqlarını «əsas torpaq mülkiyyəti formaları» sırasına aid etməklə səhvə yol vermişdir. Məsələ burasındadır ki, onun özü də yazır ki, xan istədiyi vaxt icma torpaqlarını bəylər və ruhanilərə bağışlaya bilərdi. Demək, icmalar torpağın mülkiyyətçiləri deyil, istifadəçiləri idilər.

Bəs xanlıqlar dövründə Azərbaycanda hansı torpaq mülkiyyəti formaları mövcud idi? Belə torpaq mülkiyyəti formaları üzərində ətraflı dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

A) Xass-xalisə xan torpaqları. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda

ən iri torpaq sahibləri xanlar və xan nəslinin nümayəndələri idilər. İ.P.Petruşevskinin yazdığı kimi, xana və xan ailəsi üzvlərinə məxsus olan torpaqlar xass (şəxsi, xüsusi) adlanırdı.

Xass torpaqlarından, yəni, bilavasitə xanın və onun ailə üzvlərinin mülkiyyətində olan torpaqlardan başqa, xan divanına xas olan torpaqlar da var idi. Bu torpaq mülkiyyəti forması, öz sahəsi etibarilə bütün başqa torpaq mülkiyyəti formaları arasında üstün mövqə tuturdu. Lakin qeyd etməliyik ki, hər iki torpaq mülkiyyəti formaları arasında sədd getdikcə aradan qalxmış, hamısı xan torpaqları olmuşdu. Bu mülahizəni İ.P.Petruşevski də təsdiq edir. XVIII əsrin sonlarına dair məlumata görə Şəki xanı çox böyük var-dövlətə malik idi. Sonuncu Şəki xanına 18 kənddə yüzlərlə tut bağı, 9 kənddə 126 tağarlıq çəltik, 8 kənddə 189 tağarlıq buğda əkin sahələri, 2 yatağı, 3 dəyirmanı, bir neçə dükan irsən keçmişdi. Göstərilənlərdən başqa Məhəmməd Həsən xan öz xanlığı dövründə on bir kənddə tut bağları, böyük üzüm və meyvə bağları, beş kənddə 380 tağarlıq buğda, 8 kənddə çəltik əkin sahələri, 26 yataq, hamam, buzxana satın almışdı. Qarabağ xanlığında xan ailəsinin 130 kəndi var idi. Bu kəndlərin bir çoxu irsən keçmiş, bir qismi isə müxtəlif yollarla mənimsənilmişdi. Məsələn, «Şuşa şəhəri ətrafında olan bütün torpaqlar ya son dərəcə ucuz qiymətə satılmış, ya da İbrahim xan tərəfindən xüsusi şəxslərin əllərindən zorla alınmışdı». Təkcə Salyan mahalında Şamaxı xanı Mustafa xanın 1400 ailə yaşayan 25 mülkü var idi. Ümumiyyətlə, xanın torpaqları, otlaqları, əkin sahələri və maldarlıq təsərrüfatları, başqa təsərrüfat alətləri o qədər çox idi ki, onun təkcə kətanlarının və heyvanlarının sayı xanlıqda yaşayan bütün əhalininkindən artıq idi. Bu barədə Qarabağ xanının katibi, Mirzə Camal yazır: «... yadımdadır, bir dəfə xanın heyvanlarını və kətanlarını sayanda gördük ki, onların sayı bütün Qarabağ əhalisinini qədərdir, hətta ondan iki cüt çoxdur... Onun üç-dörd min madyanı və bir o qədər də qoşqu atı vardı. Qoyunların, inəklərin, camışların sayı o qədər çox idi ki, hesaba almaq mümkün olmadı». Qarabağ xanının mülklərinin çoxluğu barəsində başqa sənədlərdə də məlumat verilir.

Təəssüf ki, başqa xanlıqlar üzrə bizim əlimizdə belə materiallar yoxdur. Onu da qeyd edək ki, gətirilən materiallar da tam olmayıb xanların mülkiyyəti barəsində dəqiq təsəvvür yaratmır. Bununla belə, gətirilmiş məlumatlar da aydın göstərir ki, Azərbaycan xanları ən iri torpaq sahibləri idilər. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etməliyik ki, xass torpaqlardan əldə edilən məhsuldan heç bir vergi alınmırdı.

B) Mülk. Xan və xan ailəsi üzvlərindən sonra Quzey Azərbaycan xanlıqlarında xüsusi torpaq mülkiyyətçiləri mülk sahibləri olan mükədarlar idilər. Mülkədar-ərəbcə məskun, mülk sahibi deməkdir. Yuxarıda siniflər bölməsində qeyd etmişdik ki, bəylər iki qrupa bölünürdülər: irsi və şəxsi (yəni xanlardan bu adı almış) bəylər. Hər iki qrup bəylər mülk sahibləri idilər.

Torpaq sahibliyinin bu formasını səciyyələndirməyə keçməzdən qabaq qeyd edək ki, qafqazşünasların bir çoxu mülkün xüsusi mülkiyyət olduğunu inkar edirdilər. Yuxarıda bu məsələ üzərində geniş dayandığımızdan təkrara yol vermək

fikrində deyilik.

Azərbaycanın son orta əsrlər sosial-iqtisadi tarixinin gözəl bilicisi olan İ.P.Petruşevski hesab edir ki, mülklərin yaranması İslam dininin Azərbaycanda yayıldığı dövrə təsadüf edir. O qeyd edir ki, xüsusi şəxslərə məxsus asılı kəndliləri olan kəndlər - mülklər, yaxud ərbbabi bərəsində İlخانı Qazan xanın fərmanlarında məlumat verilir». İ.P.Petruşevski belə hesab edir ki, mülk meydana çıxdığı andan xüsusi mülkiyyət olmuşdur. O daha sonra qeyd edir ki, torpaq mülkiyyəti kimi mülk Azərbaycanda, həmçinin, Yaxın Şərq ölkələrində XVI əsrə qədər məlum olmuşdur. Bu mülklər başqa feodal torpaq sahibliyindən iki əsas cəhətinə görə fərqlənirdi: 1. Onları almaq və satmaq, həmçinin, irsi vermək olardı. 2. Mülk sahibi olmaq müəyyən dövlət qulluğunda olmaqla bağlı deyildi. Qeyd etməliyə ki, Rusiyadan və Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq mülklər çox vaxt xüsusi sənədlərlə mülkədarın xüsusi mülkü kimi təsdiq edilmirdi. Ancaq bu o demək deyil ki, belə hallar ümumiyyətlə olmurdu. Aşağıda görəcəyik ki, hüquqi cəhətcə sənədləşdirilmiş mülklər də var idi.

XIX əsr Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanov mülkə, bircə düzgün qiymət vermişdir: «Əvvəllərdə olduğu kimi, indi də ... mülk sahibləri, ya irsi, ya da satınalma yolu ilə əldə edilmiş qeyri-mənzul əmlakı olanlar mülkədarlar adlanırlar».

Beləliklə, tam qətiyyətlə söyləmək olar ki, təkcə irsi deyil, bağışlanmış mülklər də xüsusi mülklər idi, belə ki, məlum olduğu kimi, mülkiyyət üzərində sahibkarlıq əmlak üzərində hakimiyyətin faktik təzahürüdür.

Müxtəlif olan mülklərin o qədər də geniş yayılmamış forması mülk - xalisə idi. Bu növ mülklər feodal torpaq sahibliyində iki əsas göstərici ilə fərqlənirdi: 1. Onları almaq və satmaq, həmçinin, irsən vermək olardı. 2. Bu mülkiyyət forması bir dövlət qulluğunu icra etməklə bağlı deyildi.

Mülki - xalisə, hökmdarın bağışladığından əlavə başqa «əyalətdə köçürülüb məskunlaşdırılmış bəylərə torpaqların bağışlanması və satılması ilə də yaranırdı. Belə mülklər nəsil-dən-nəslə keçirdi və bəylərin onu satmaq, bağışlamaq, istədiyi adama vəsiyyət etmək, yəni ondan sahibkar kimi sərbəst şəkildə istifadə etmək hüququ vardı.

Belə mülkləri olan bəylər əyalətlərdən və xanlıqlardan əhalini müxtəlif yollarla bu yerlərə cəlb edir, onları müəyyən şərtlərlə həmin torpaqlarda yerləşdirirdilər. Bu üsulla yaradılmış kəndlər bəylərin xüsusi mülkiyyəti olurdu. Belə kəndlər el arasında xalisə adlanırdı.

Qafqazşünaslardan biri belə hesab edir ki: «Hər dəfə hakimiyyət dəyişdikdə, xalisə torpaq mülkiyyəti o vaxt qanuni hesab edilirdi ki, yeni xan öz sələfinin bu bərədəki sərəncamını təsdiq etmiş olsun». Şübhəsiz ki, bu müəllif səhvə yol verir. Belə xalisələr də, digərləri kimi, bəyin xüsusi mülkiyyəti idi. Bəylər bu mülklər üzərində qeyri-məhdud hüquqa, o cümlədən, satmaq və bağışlamaq hüququna malik idilər. Bu malikanələrdə olan su kanalları, meşələr, otlaqlar və s. onun

sahibinə məxsus idi.

Göstərilən mülklərdən başqa mülki - xalisəyə xanların bəylərə bağışladığı torpaqlar, həmçinin, dəyirmanlar, bağlar və s. daxil idi. Dəyirmanlar bəylərin öz torpaqlarında yerləşdikdə onlar öz gəlirlərinin müəyyən hissəsini xana vergi şəklində verməli idilər.

Bütün mülklər xalisə hüququna malik deyildilər, onların çoxu, sadəcə, mülklər adlanır və onların sahibləri olan mülkədarlar xəzinəyə vergi verməli idilər. Xanlıqlarda bir neçə kəndi, iri mülkləri olan mülkədarlar çox idi.

Elə mülklər də var idi ki, onun sahibinin kəndlə, rəiyyətlə heç bir əlaqəsi olmur, yalnız məhsul toplandıqdan sonra kəndxudaya müraciət edərək kənd anbarından ona düşən payı tələb edirdi: «Mülkədar təsərrüfatla məşğul olmaq və bu məqsədlə müəyyən torpaq sahəsi ayırmaq istədikdə, sərdardan icazə almalı və həmin təsərrüfatda işləməyə kəndlilərin öz razılığı ilə rəiyyət cəlb etməli idi. Mülkədarın istifadə etdiyi mülk onun yaşadığı kəndin ərazisində olduqda, torpaqlar kənd icması üzvləri arasında bölündükdə, o da başqa icma üzvləri kimi ailə üzvlərinin sayına uyğun olaraq, bir mülk sahibi hüququnda deyil, adi kəndli kimi pay alırdı».

Naxçıvan mahalında elə mülklər var idi ki, onların sahibləri vergi kimi məhsulun 4/3 hissəsini almaqla kifayətləndirilirdi.

Öz əsərində bu məsələyə xüsusi toxunan qafqazşünaslardan biri yazırdı ki: «Belə mülkədarlar kəndlərdən xəzinə xeyrinə yığılan vergilərin bir hissəsini alırdılar».

Mülkədar mülkləri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hələ xanlıqlar yaranmazdan qabaq bağışlanmış kəndlər, torpaqlar hesabına mövcud idi. Aşağıda gətirəcəyimiz sənəddən görüldüyü kimi, hələ Səfəvilər hakimiyyəti dövründə Məhəmməd Kərim adlı birisi mülk almışdı: «Mən sənin ayaqlarının tozuna qurban olum! Bu qulların qulunun Kec icmasında eli var. Səfəvilər vaxtında o atababalardan qalma sənin qulunun soyu olmuşdur».

Quba xanı Fətəli xan öz təliqələrindən birində yazırdı: «Ali hökm verilir: Dədəli icmasına, mülazimlərdən başlayaraq rəiyyətə kimi, bu ali təliqə buyurduq ki, qoy əvvəllərdəki Mirzə Əli bəy kimi ali adamlara qulluq etdikləri kimi eyni əsasla adını çəkdiyim şəxsə xidmət göstərsinlər, babaları kimi çalışsınlar, buna özlərini borclu sanıb əməl etsinlər». «Quba xanlarının fərmanları» kitabına daxil olan digər bir sənəddə deyilir: «Quba xanı Hüseynəli xan Mirgünə bəyə «daimi mülkiyyət hüququ ilə sədaqətinə görə qışlaq bağışlamışdı». Quba xanı Şeyxəli xan Kərbəlayi Hüseynağaya əkin üçün yer bağışlamışdı. «Əmr edirəm ki, heç kim bu torpağa toxunmasın, belə ki orada yalnız Kərbəlayi Hüseynağanın adamları əkin əkə bilirlər».

Mülklərin şəxsi mülkiyyət kimi bağışlanması barəsində başqa sənədlər də vardır: «Ali hörmətli Kərbəlayi Şahverdi bəy, rəhmətliyin verdiyi təliqəni yenidən təsdiq etmək barəsində xahişinizə uyğun olaraq, mərhuma sədaqətinizi və

xidmətinizi nəzərə alaraq, sizə irsi mülkiyyət olaraq aşağıda göstərilən mülkləri bağışlayıram: Misiduca kəndinin bütün kəndliləri, torpaqları, bağları və başqa sahələri ilə., Şıxlar kəndini Ucarda olan bütün əmlakları ilə... Mənim bəndələrimdən heç kim bu mülkə toxunmağa cürət etməməlidir».

Başqa arxiv sənədlərində mülkədarlara məxsus olan iki yüz, beş yüz, yeddi yüz ailənin adı çəkilir və «onların hər birində mülkədarın xeyrinə məhsulun onda bir hissəsinin toplanması» qeyd olunur. Quba əyalətində Ağa bəy Sadıqova Hüseynəli xanın hakimiyyəti dövründə irsən kəndlərlə birlikdə zəngin təsərrüfat keçmişdi. Salyan mahalının Şorslu, Təzə kənd, Balacah, Sarı, Qaçaq kəndlərində Kərbəlayi Hüseyn bəyin, Abbas Qulu bəyin böyük torpaq sahələri var idi. Belə sənədlər onlarla, yüzlərlədir.

Gətirilən və gətirəcəyimiz sənədlərdən görüldüyü kimi mülkədarlar, əmlaklarının böyüklüyünə və kiçikliyinə görə müxtəlif idilər. Şamaxı xanlığından 1820-ci ildə qaçmış Qasım bəyin əmlakının siyahısından görüldüyü kimi, onun 15 kəndi olub, bu kəndlərdə vergilərdən və mükəlləfiyyətlərdən azad olmuş 314 rəncbər yaşayırdı. Bundan əlavə, onun 101 tut, 31 meyvə və üzüm bağı, tağarlıq çəltik sahəsi, üç dəyirmanı və bir otlığı var idi.

1823-cü ildə tərtib olunmuş «Qarabağ əyalətinin təsviri»ndə verilən məlumatdan görüldüyü kimi, Qarabağ xanlığında Vərənd məliyinin tabeliyində 73 ailə var idi. XVIII əsrin sonunda qeyd olunan ailələrin 35-i öz yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuşdu. Lakin Vərənd məliyi ilə barışmış İbrahim Xəlil xan qaçqınları geri qaytarmağı əmr etmişdi. Qarabağ xanlığında mülkədara məxsus iki kənd xana heç bir vergi vermir və mükəlləfiyyət icra etməz idilər, yalnız öz mülkədarlarına qulluq göstərirdilər. Azərbaycanın dövlət tarix arxivində irsi mülkiyyəti olan bəylərin-mülkədarların siyahısı vardır.

Məlum olduğu kimi, XVIII əsrin 20-ci illərində I Pyotrun tapşırığı ilə Xəzər dənizini tədqiq etmək üçün F.İ.Soymonov Azərbaycana gəlmişdi, o, yolu üstündə olan bir neçə kənddə dayanmış, iri mülk sahibləri olan mülkədarlarla görüşmüşdü. F.İ.Soymonov öz məlumatında yazır ki, «Şamaxıdan Kür üstündə olan Yanata (yəni Cavad, indiki Sabirabad - müəllif) qədər olan məsafə 30 mildir. Burada Abdulla bəyin gözəl evi var. Onun böyük torpaq sahəsi və hər cür meyvə ilə dolu bağları vardır».

S.Q.Qmelin Şamaxı yaxınlığında yerli hakimlərdən birinin xeyli torpaq mülkiyyətinin olmasını qeyd edərək yazırdı: «Əli Verdi bəy Nadir şah vaxtında yaşamış və məşhur əyan olmuşdur. Dağıdılmış Şamaxıdan (1734-cü ildə Nadir şahın Şamaxını dağıtmasından söhbət gedir - müəllif) bir həftəlik məsafədə onun bir tərəfi Kür çayına, Qərbdə Kokşaya (Göycay - müəl.), Şimalda Aldaqaqa (Altiğac - müəl.) və Şərqdə Nəvahi kəndinə söykənən çoxlu kəndi var.

Bakı bəy komissiyası materiallarından belə məlum olur ki, Salyan mahalında olan 25 kənddən cəmi üçündə - Şorsulu, Təzəkənd, Sarıqamış kəndlərində üç bəy 1570 tağarlıq əkin sahəsinə malik idi. Şəki xanlığının Qəbələ

mahalında altı bəyin sərəncamında irsən keçən 26 kəndin olduğu qeydə alınmışdı. Quzey Azərbaycanın bütün xanlıqları üzrə yüzlərlə belə sənədlər gətirmək olar və onlar xanlıqlarda irsən keçmiş müllklərin sayının olduqca çox olmasına sübutdur. Bu kəndlərin bəziləri xanlıqlar yaranmamışdan xeyli qabaq İran şahları tərəfindən bağışlanmışdı, digərlərini isə xanların özləri, ayrı-ayrı bəylərə xüsusi xidmətlərinə görə irsən keçmək hüququ ilə vermişdilər. Bütün bu faktlar yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bəzi müəlliflərin şübhələrini alt-üst edir.

Müllklər tiulun təkamülü yolu ilə də yaranırdı. Belə torpaqlara çox vaxt xaliseyi-intiqamı (kəçürülmüş, başqasına verilmiş) da deyilirdi. Həmin torpaqları kəçürmə yolu ilə müvəqqəti olaraq alan şəxslər vəfat etdikdə və yaxud müəyyən olunmuş vaxt başa çatdıqda onların nəslı artıq həmin torpaqları öz əllərində saxlamaq hüququna malik deyildilər.

Xanlıqlar dövründə isə şərti torpaq sahibliyi olan tiul tədricən xüsusi müllkiyyətə, müllklərə çevrilməyə başlamışdı. Buna bir tərəfdən obyektiv proses təkən verirdisə, digər tərəfdən qulluqda olan əyanların müllklərini genişləndirmək və onu şəxsi müllkiyyətə çevirmək cəhdləri şərait yaratmışdı. Mirzə Camal Qarabaği yazır ki, «Pənah xan bəylərin və sultanların münasibətlərini müəyyənləşdirdi və onların hakimiyyəti irsi oldu... Pənah xan kimə müllk bağışlamışdısa irsi müllkiyyətə çevrilirdi».

Başqa bir misal. «Sultan Həsən Əli Dərələyəzin bir hissəsinin hakimi idi. Əvvəllər o, Xaçın kəndindən özünə torpaq vergisini reis kimi yığırdısa, Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunandan sonra «özünə irsi müllkədar hüququ aldı».

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında olan müllklərin və müllk sahiblərinin sayı barəsində statistik məlumat yoxdur. Yuxarıda gətirdiyimiz məlumatlar, aşağıda verəcəyimiz materiallar, cəm halında olsa da, bütün xanlıqları və mahallarını əhatə etmir.

Şəki xanlığının Ağdaş mahalında 12, Ərəş mahalında isə 6 müllkədar kəndi var idi.

Lənkəran xanlığında Mir Abbas bəyin 5204, Mir Hüseyn bəyin 2347, Mir İsmayılın 1875 desyatın müllk hüququnda torpağı var idi. Həmin xanlıqda Mir Mustafə xanın ölümündən sonra onun bütün müllklərinin beş oğlu və üç qızı arasında bölünməsi nəticəsində səkkiz iri müllk yaranmışdı.

XVIII əsrin birinci yarısında Quzey Azərbaycanın kənd təsərrüfatının vəziyyətini tədqiq etmiş tədqiqatçıya Rusiyanın işğalından sonra Şəki və Şamaxı xanlıqlarında müllklərin sayını müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Onun hesablamalarına görə Şirvanın 17 mahalından beşində 89 müllk olmuşdur ki, onların bir qismi müllkədarlara, digəri isə tiuldarlara məxsus idi. Şəki əyalətində isə 8 mahalın dördündə müllkədarlara məxsus 64 müllk qeydə alınmışdı.

İ.P.Petruşevskinin fikrincə, yuxarıda qeyd etdiklərimizdən başqa Quzey Azərbaycan xanlıqlarında icmaların müllkiyyətində olan müllklər də olmuşdur, yəni

elə icma torpaqları var idi ki, orada cəmləşmiş torpaqlar heç bir mülkədarın, tiuldarın deyil, məhz icma üzvlərinin mülkiyyəti olub, vaxtaşırı onlar arasında bölünürdü. Lənkəran xanlığında bir arxiv sənədində belə torpaqlar haqqında ətraflı məlumat verilir. Belə torpaqlara kollektivin xüsusi mülkiyyəti kimi baxılır, «hər bir şəxs ictimai həyatın iştirakçısı - kollektivin üzvü, kollektivin tərkibində torpaq sahibi kimi sayılırdı». İcma üzvlərinin torpaq sahibi olmaları fikri ilə razılaşmaq çətinidir. Belə ki, icma üzvlərinin 15 yaşına çatmış hər bir üzvünün sayına görə hər il torpaqların bölünməsinə baxmayaraq, kənd icmasını, icma üzvlərini torpaq sahibləri hesab etmək olmazdı. Ə.Salamzadə çox düzgün yazır ki, icmalar yalnız ərazi icmaları idi. O bu fikrə gəlməkdə K.Marksa əsaslanırdı. «Şərq despotizmi və köçəri işğalçıların bir-birini min illər boyu əvəz etməsi icma şurasını məhv edə bilmədi». Deməli, «icma» istilahını torpağa deyil, icma üzvlərinin məişətinə aid etmək lazımdır. Quzey Azərbaycan xanlıqlarında bütün icma torpaqları xanların mülkiyyəti hesab olunurdu. Lakin icma torpaqlarının bəziləri müxtəlif yollarla bəylərin və başqa şəxslərin əllrinə keçsə də, əslində, onlar bütövlüklə dövlətin və mülkədarların mülkiyyətində, yaxud tiuldarın müvəqqəti mülkiyyətində idi.

Mülklər geniş surətdə alınıb-satılırdı. Məsələn, XVIII əsrin sonlarında bir bəy Quba xanı Şeyxəli xandan qışlaq almışdı, Hacı Kərim bəy adlı birisi Kotanarx adlı kəndi 1767-ci ildə almış və bunu Şəki xanı təsdiq etmişdi. Şəki xanı Məhəmməd Həsən xan Qəbələdən torpaq satın almışdı.

İ.P.Petruşevski qeyd edir ki, ayrı-ayrı kəndlilərin mülkləri də geniş alqı-satqı obyektləri idilər. Bu mülkləri, əsasən, bəylər, şəhərli tacirlər, sələmçilər və başqa pullu adamlar satın alırdılar.

Alqı-satqı sənədlərindən birində mülkədarın başqasına öz mülkünü satması barəsində məlumat verilir: «Sərhədləri Şərqdə Qoşa Qefuli, şimalda Qoşqar dağından Saqqaltutulan və Donuzqıran, cənubda Kikiren və Xoçtab adlanan yerlərə qədər söykənən torpaqlar satılmışdı».

Yüzlərlə belə materiallar Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix arxivinin bəy komissiyası fondunda və Gürcüstan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin Ali Gürcü hökuməti fondunda toplanmışdır.

Beləliklə, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında torpağın mülk forması xüsusi çəkiyə malik olsa da üstünlük təşkil etməirdi. Mülkədarlar bu torpaqların xüsusi mülkiyyətçisi olub, onlarla istədikləri kimi rəftar edir, satır, bağışlayır, irsən keçiriridilər və s. Nəzərdən keçirilən dövrdə aparıcı torpaq sahibliyi forması tiul idi.

C) Tiul. Tiul türk sözü olub «kimsəyə verilmiş bir şey», «gəlir götürmək üçün bağışlanmış şey», yaxud sadəcə «gəlir» mənasındadır. Bu terminə ilk dəfə XV əsrdə rast gəlinmişdir. Türk kəlmələrinin ilk sözlüyünü tərtib etmiş V.V.Radlov hesab edir ki, tiul «ömrüklük istifadə üçün bağışlanmış torpaq sahəsi» deməkdir.

İstər qafqazşünasların, istərsə də sovet və Azərbaycan sovet alimlərinin tədqiqatlarından, nəhayət, ilk mənbələrdən aydın olur ki, tiul torpaq sahibliyi tarixi

təkamül yolu keçmiş, tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif mahiyyətlər kəsb etmişdir.

Bildiyimiz kimi, orta əsrlər dövründə Şərqdə, o cümlədən, Azərbaycanda sürqal və iqta şərti torpaq sahibliyi formaları mövcud idi. Son orta əsrlərdə, əsasən, Səfəvilər dövləti yaranandan sonra şərti torpaq mülkiyyəti formasının xarakterində baş vermiş dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq adları çəkilən istilahlardan aradan çıxdı, adı dəyişdi və tiul adlandırıldı. Tiul istilahının meydana çıxdığı vaxtlarda onun əhatə ərazisi geniş idi. «Çox vaxt tiul adı altında qızılbaş köçəri qəbilələrini yedirtmək üçün verilmiş və yaxud qəbilə başçılarının faktik sərəncamında olan böyük ərazi nəzərdə tutulurdu». XVII əsrdə rəsmi sənədlərdə İlisu sultanlığı həm canişin, həm də «tiuldar» adlanırdı.

Tiul torpaq sahibliyi Quzey Azərbaycan xanlıqlarında geniş yayılmışdı. Bir arxiv sənədində qeyd olunur: «Qarabağ sərhədi boyu uzanan Qarababa dərəsini Şahzadə Abbas Mirzə qarabağlı Hümbət bəyə vermişdi. Bunun əvəzində Hümbət bəy həmin ərazidə olan kəndlərdən gələn gəlirdən istifadə etməklə sərhədi qoruyurdu. Bu hüquq sonralar onun böyük oğluna keçdi, onun da ölümündən sonra ləğv edildi. Hümbət bəy öldəndən sonra onun iki azyaşlı oğlu qalmışdı. Bundan istifadə edən Hümbət bəyin qardaşları ... əyaləti Ehsan xan idarə eləyən dövrdə tiul hüququ əvəzinə Qaraboya kəndinə mülkədar hüququ aldılar. Gətirilmiş bu sənəd tiulda təkamül yolunu, yəni onun mülkə çevrilməsini daha aydın sübuta yetirir.

Eİə hallar da olurdu ki, öz hökmdarından tiul almış tiuldar onu tabeliyində olanlar arasında bölüşdürür, bununla da yeni asılılıq münasibətləri yaradırdı. Məsələn, Qarabağ xanlığı işğal edildikdən sonra xanlığın ləğv olunmasına qədər hakimiyyətdə olan Mehdiqulu xan, Rusiya hökuməti tərəfindən ona verilmiş tiulun bir hissəsini öz tabelərinə paylamışdı. Bu barədə müvafiq sənəddə deyilir: «Mən Sizə qabaqca məlumat vermişdim ki, xan bu ailələri (yəni, 10000 nəfər) ona sadıq olan bəylərə paylamağa hazırlaşır, indi o artıq öz istəyini həyata keçirir». Bu tiulları almış əyanlar-tiuldarlar əvəzində «xanın özünə, həm də Rusiyaya veriləcək vergi və ödəmələri taxıl və pulla ödəməli idilər». Başqa bir sənəddə oxuyuruq: «Xanlar öz sevimli adamlarına, yaxud məmurlara maaş əvəzinə bir və ya bir neçə kənd, daha doğrusu, məmura vəzifədə olduğu, yaxud xanın inamını qazandığı müddətdə kəndlərin gəlirini verirdilər. Bu irsi xarakter daşıyırdı. Lakin elə hallar da olurdu ki, həmin kəndlər xanın təsdiqi ilə məmurun oğlanlarına da keçirdi».

Bəs hansı xidmətlərinə görə xanlar bəylərə, yaxud Ə.Übaydulinin qeyd etdiyi kimi, «sadəcə olaraq sevimlilərinə... tiul verirdi və bundan sonra onlar hətta bəy adını alırdılar». Bu məsələ üzərində dayanmazdan qabaq biz bir suala cavab verməliyik: Niyə xanlar belə əliaçıqlıqla tiul mülklərini paylayırdılar? Yalnız ona görəmi ki, bəylər xanların sevimliləri idi, yaxud xanlar maaş əvəzinə ona xidmət göstərənlərə tiul bağışlamaqla onlara torpaqları idarə etmək, vergiləri yığmaq hüququ verirdi. Şübhəsiz ki, göstərilən səbəblər də bu məsələdə az rol oynayırdı. Lakin bütün bunlar başlıca səbəb deyildi. Əsas səbəb böyük mülklərə sahib olub

mərkəzi hakimiyyəti, xanın hakimiyyətini tanımaq istəməyənlərə qarşı mübarizədə arxa qazanmaq idi. Xanlar bəy silkinin həmin nümayəndələrinə qarşı mübarizə aparmaq üçün, digər bəylərə tiul paylamaqla onları öz tərəfinə çəkərək, onları mərkəzdən qaçan bəylərə qarşı yönəldirdi. Xanlar xarici təhlükələr zamanı və xanlığın idarə olunmasında da onlardan istifadə edirdi. Tiuldarlar isə müvəqqəti, yaxud ömürlük aldıkları tiul torpaqlarını itirməmək üçün xana sədaqətlə qulluq göstərirdilər. Xanlar isə bunun müqabilində tiulun irsən keçməsinə mane olmur, öz fərmanları ilə təsdiqləyirdilər. Bu barədə Mirzə Camal Cavanşir yazır: «Pənah xan bəylər və sultanlarla münasibətləri dəqiqləşdirdi, onların hakimiyyətləri irsən keçməyə başladı. Biri öldükdə və yerinə hədd-bülüğa çatmış varis qoyub gedə bilmədikdə, Pənah xan azyaşlı varisin bütün işlərini yoluna qoymaq üçün iki və yaxud üç nəfəri qəyyum təyin edib, bütün işləri və mülklərin idarəsini onlara tapşırırdı. Xan belələrinə mülk bağışladıqda, həmin mülklər irsən keçirdi». Buna görə də XVIII əsrin ikinci yarısında tiul mülkiyyəti, bütün başqa mülkiyyət formalarından üstün mövqə tuturdu. Qeyd edək ki, tarixi ədəbiyyatda tiul bağışlanmasının digər səbəbləri barəsində geniş yazılıb. Belə səbəblərdən birini tarixi sənədlərdə bəylərin hərbi və mülki işlərdə xidmətləri ilə bağlılığı qeyd edirdi: «Məlum olduğu kimi, bəylər xanların çağırışı ilə öz xidmətçiləri və bir o qədər də rəiyyəti ilə səfərlərdə iştirak etməli və onları silahlandırmağı idilər». Belə torpaqların, həmçinin, bütöv mahalların bəylərə idarə olunmaq üçün bağışlanması şərti xarakter daşıyır və xanlar istədikləri vaxt öz arzusuna uyğun olaraq onları geri ala bilərdilər. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Ə.Ubaydulin bir o qədər də xəbəri olmayan bir müəllifin əsərinə istinad etmişdir. Həmin müəllif yazırdı ki, «məskun yerləri xanlar iki əsasda mülk və tiul şəklində paylayırdılar. Mülk mülkədarın xüsusi mülkiyyəti deyildi... Tiuldarın hüququ daha geniş idi» kimi mülahizələri ilə razılaşmaq olmaz. Məsələn burasındadır ki, Ə.Ubaydulin həm birinci halda (mülk), həm də ikinci halda (tiul) hesab edir ki, torpaq şəxsi mülkiyyət xarakteri daşımır, istəz mülkədarlar olsun, istərsə də tiuldarlar, yalnız kəndlilərdən toplanan gəliri istifadə edirdilər, beləliklə, o, mülklə tiulu qarışıq salır, onlar arasında mülkiyyət hüququnun fərqi görmür. Halbuki, bir qəddərdən sonra sözüünə davam edərək yazırdı: «Hər halda bu kəndlər və onların əhalisi bəylərin, sultanların, ağaların mülkiyyətinə çevrilirdilər». Tiulun zaman keçdikcə mülkə çevrilməsi məsələsilə razılaşsaq da onun «əhali də mülkiyyətə çevrildi» mülahizəsi tamamilə yanlış fikirdi və qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan xanlıqlarında təhkimçilik hüququ yox idi və kəndli heç zaman mülkiyyət olmamışdı.

Tiul probleminə digər qafqazşünaslar da öz əsərlərində toxunurlar. Onlardan biri belə yazır: «Xanlar bəylərə xidmətlərinə görə bir hədiyyə kimi bəzən müəyyən gəlirlər götürməklə müəyyən bir kəndin idarəsini tapşırırdılar. Bu bağışlanma icarə xarakteri daşıyır, müvəqqəti olurdu, çox nadir hallarda onlar irsi mülkiyyət kimi verilirdi. Çox hallarda bəylər onlara bağışlanmış kəndlərin idarəediciyi olub, onun gəlirindən, xanın mərhəmətinin davam etməsinə qədər

istifadə edirdilər, əks halda onlar hər şeydən mərhum olurdular». İ.Şopen isə tiul kimi verilirə sualına belə cavab verirdi: «Tiul yalnız qulluğa görə həm də ömürlük verilir: Tiul sahibi qulluqdan kənar edildikdə və yaxud öldükdə bu hüquq dayandırılır, kənd xəzinəyə qaytarılırdı. Mülkədar ümumi xidmətə görə maaş əvəzinə hər hansı kəndi mülk kimi alırdı, xüsusi fərqləndikdə, igidlik göstərdikdə, həmin kənddə tiulla (icarə ilə) təltif olunurdu. Elə hallar da olurdu ki, başqa bir kəndin xəzinəyə çatacaq gəliri bu və ya digər mülkədara tiul formasında verilir. Tiul xanlıqda müvəqqəti yerləşmiş qonaqlara da verilir və bu arpaşlıq adlanırdı. Belə hallar qonşu dövlətlərdən qaçıb gələnlərə siyasi məqsədlə verilir».

Başqa bir qafqazşünas yazır ki, xanlar tiulu irsi mülkiyyət kimi deyil, «yalnız bir nəfərə maaş əvəzinə verir və o bu maaşı həmin kəndi idarə etdiyi müddətə alırdı. Bu halda da ona kəndlilər deyil, yalnız onların becərdikləri torpağın gəliri verilir». Göründüyü kimi, bu müəllif tiul mülkiyyətinin mahiyyətini daha düzgün açmışdır.

Sənədlərin birində tiul belə təsvir edilir: «Xanlar irsən keçən tiul barəsində fərmanlar vermişdilər. Bəylərə bağışlanandan sonra xanın özünün, yaxud dövlət xəzinəsinin - divanın ixtiyarında olan torpaqları mahal naibləri, kəndxudalar idarə edirdilər. Kəndxudalar bəzi xanlıqlarda yüzbaşı, digərlərində kovxa adlanırdılar. Onlar kənddən gələn gəlirin bir hissəsini alır, vergidən azad edilərdilər. Onların bəzilərinin təsərrüfatları da var idi ki, belə təsərrüfatlarda onun kəndxuda olduğu kəndin əhalisi çalışırdı. Bütün bu adamları xanlar imtiyazlı sinfin nümayəndələrindən təyin edirdilər. Çox vaxt vəzifələr irsi keçir, mahal naiblərinin və kəndxudaların idarə etdikləri kəndlər, mahallar irsi xarakter daşıyırdı. İdarə etmək iki cür olurdu: irsi və müvəqqəti. Birincilərə köklü bəylər, keçmiş asılı olmayan hakimlərin və İran hakimiyyəti zamanı bəy adını almışların nəslindən olanlar daxil idilər. Onların irsi hüquqları bu yerlərdə olmamış qanunlara deyil, xalq arasında hörmətə və zora əsaslanırdı. Kəndlərin müvəqqəti idarəsi isə xanın lütfkarlığına görə, yaxud xidmətə görə bəy adını almışlara verildisə də nəslə keçmirdi».

Bu məsələ barəsində qafqazşünaslardan biri başqa rəyde idi: «Xan özünün vəzifəli şəxslərini kəndlərə təyin etdikdə, maaş əvəzinə heç vaxt onlara kəndlərin torpaqlarını vermirdi. Kəndlərin idarəsini alanlar yalnız onların əhalisinin gəlirinin bir hissəsindən istifadə edirdilər, həm də bu idarə heç vaxt irsən müəyyənleşmirdi. Əgər bəzən bu, atadan oğula, yaxud qardaşdan qardaşa keçirdisə, hər dəfə buna xanın icazəsi lazım idi».

Həmin müəllif belə hesab edirdi ki, ağaların mülkiyyətində olan kəndlər onların şəxsi mülkiyyəti deyildi. O yazır ki, «Gürcüstanın keçmiş tatar distansiyalarında (Borçalı, Qazax və Yelizavetpol qəzaları) kəndlər polis idarəsində idi və onlar öz əməkləri müqabilində kəndlərin gəlirindən müəyyən mükafat, əvəz alırdılar».

Göründüyü kimi, torpaq mülkiyyətinin tiul forması barəsində

qafqazşünasların əksəriyyətinin mülahizələri bir-birinə uyğun gəlmir. Onlardan bəziləri belə hesab edirlər ki, tiuldarlar onlara verilmiş kəndin əhalisindən yalnız onların gəlirinin bir qismini almaqdan başqa digər hüquqları yox idi, digərləri isə qeyd edirlər ki, onların kəndlilər üzərində həm də inzibati hüququ var idi. Bir qism qafqazşünaslara görə isə tiuldarlar xanlardan torpaq deyil, həmin torpaqlarda yaşayan kəndlilərin gəlirinin bir hissəsini alırdılar. Tiulun bəylərə irsi mülkiyyət kimi verildiyini güman edənlər də az deyildi.

Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin olmasını inkar edən qafqazşünasların mülahizələrini ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, tiuldarlar müəyyən kəndlərdə xanın mərhəməti və xidmətləri müqabilində kəndlilərin izafi məhsulunu mənimsəyir, onları qeyri-iqtisadi məcburiyyətə düşür edirdilər. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tiuldar torpağın müvəqqəti, ömürlük, yaxud irsi şərti mülkiyyətçisinə çevrilirdi. Bu baxımdan İ.P.Petruşevskinin tiul barəsindəki daha dəqiq fikrini xatırlatmaq yerinə düşərdi. O yazırdı ki, tiuldara bağışlanmış torpağın xüsusi mülkiyyətçisi xan olaraq qalırdı. Xanlıqlar dövründə bağışlanan tiulun əvvəlkilərdən fərqi onda idi ki, tiul olaraq vergilərlə yanaşı, torpaq və kəndlər, yaylaqlar və qışlaqlara bərabər, bu torpaqlarda məskün olan, vergi verən kəndlilər də bağışlanırdı. İ.P.Petruşevski öz mülahizəsini əsaslandırmaq üçün Quba xanı Fətəli xanın buduqlu Məlik Hacı bəyə bir neçə kəndi bağışlaması barəsində fərmanlarına əsaslanır. «Biz ona Sadan, Quşçu, Çırağ, Uqax kəndlərini bağışladıq ki, onlar Məlik Hacı bəyin idarəsi altında olub, ona xidmət etsinlər, desyatindən (Dex-yex), yarım desyatindən (Dexnim) vergilərini versinlər. Heç kim bu kəndlərə toxunmamalıdır və adını çəkdiyim şəxsə mane olmamalıdır. Həmin kəndlərin kəndliləri, əhalisi həmin hörmətli adamı özlərinin tiuldarı hesab etməlidirlər, onun nəsihətlərindən və məsləhətlərindən imtina etməməlidirlər.

Biz qərara almışıq ki, heç kim, heç vaxt bu kəndlərə sahib olmamalı, onlara ziyə çıxmamalıdır, onlar həmin hörmətli tiuldara qulluq göstərməlidirlər. Qoy katiblər bu təliqəni həmin ali adamın dəftərinə yazsınlar ki, hər il fərmanı bərpə etməyə ehtiyac qalmasın. 1188-ci ilin Şavval ayında yazılmışdır» (1774-cü il dekabrın 5-dən 1775-ci il yanvarın 1-nə uyğun gəlir).

Bu fərmanda tiul verilməsi barədə heç bir yenilik görmürük. Fərmandan görüldüyü kimi Fətəli xan tiul kimi dörd kəndi Məlik Hacı bəyə, bizim yuxarıda qafqazşünasların mülahizələrini cəmləşdirib, gəldiyimiz nəticələrə uyğun vermişdir. Fərmandan görüldüyü kimi tiul ömürlük verilmişdi.

Quba xanlarının bir qrup fərmanının cəmləşdiyi kitaba xanların, yuxarıda qeyd etdiyimiz məzmununda başqa fərmanları da daxil edilmişdir. Biz, araşdırmanın məzmununu ağırlaşdırmamaq üçün o fərmanların hamısını misal gətirmək fikrində deyilik və yalnız biri ilə kifayətlənəcəyik: «Ali sərəncam verilmişdir: bu ilin əvvəlindən biz... bizə özünün sədaqəti ilə fərqlənmiş Hacı bəyə Zərqoba kəndini bağışlayırıq və qərara alırıq ki, o, ardıcıl olaraq həmin kənddən vergiləri yığsın (tavadcumat)..., camaat, həmçinin, onu özünün yeganə tiuldarı hesab etməli,

nəsihət və məsləhətlərinə qulaq asmalı, lazımı qədər icra etməli, müqavimət göstərmədən, boyun qaçırmadan, onları özləri üçün zəruri hesab etməlidirlər».

Yuxarıda qeyd etdik ki, tiul müvəqqəti, qulluq müddətinə, ömürlük, hətta irsən verilir, bir şərtlə ki, tiuldar öldükdə və həmin tiul onun oğluna keçdikdə xanın yeni fərmanı olmalı idi. Nəşr olunmuş «Quba xanlarının fərmanları» kitabına bu səciyyədə olan fərmanlar daxil edilmişdir. Məsələn, Fətəli xanın 1760-cı il tarixli fərmanı ilə Dədəli kəndi Murtuza bəyə bağışlanır, o öləndən sonra, yenə Fətəli xanın fərmanı ilə, həmin tiul onun oğluna irsən keçir. Sonuncu öləndən sonra isə, 1772-ci il tarixli fərmanla onun qardaşına, Murtuzəli bəyin o biri oğluna bağışlanır. Azərbaycanın başqa xanlıqları üzrə də belə fərmanlar vardır. Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın 1809-cu il tarixli təliqəsi ilə tiuldarə verilmiş tiul yenidən təsdiq olunurdu və yazılırdı ki, mərhum Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan Əfəndilər kənd icmasını Rüstəm bəyə tiul mülkiyyətilə vermişdi. «Mən sizləri (Əfəndilərin camaatını) ona bağışlamışam ki, öz qulluğunu davam etsin».

Tiul vermək barəsində fərmanların hər il təzələnməsi halları da olurdu. Bu baxımdan qubalı Fətəli xanın yuxarıda göstərdiyimiz fərmanı xarakterikdir.

Beləliklə, gətirilən sənədlərdən aydın olur ki, tiul müvəqqəti, ya ömürlük olur, tiuldar öldükdən sonra o xanın fərmanı ilə irsən keçir, yaxud da xəzinənin sərəncamına verilir. Sonuncu halın daha çox olduğu qafqazşünasın yazdığından daha aydın görünür: «Belə olmasaydı tezliklə xanın bütün vəsaiti, özünün sadıq qulluqçularına və məmurlarına hədiyyə verməyə çatmaz, tükənərdi».

Torpaq sahibliyinin irsi xüsusi mülkiyyətə keçməsi prosesinin çox güclü olduğu bir dövrdə, tiulun həmişəlik bağışlanması halları ilə də rastlaşırıq. Məsələn, Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın bir təliqəsində oxuyuruq: ...Qoy rəiyyət həmişəlik (qeyd bizimdir - *müəl.*) özlərinin rəiyyətlik vergilərinin ödənilməsində və qulluq göstərməkdə başısoyuqluğa yol verməsinlər.

İrəvan xanlığında XIX yüzilliyin əvvəllərində «İran hakimiyyəti dövründən» irsən keçən 19 belə tiul var idi. Quba xanı Şeyxəli xan «Taxtakörpü qışlağını Hacı Çələbi Əfəndiyə» «həmişəlik mülkiyyətə» vermişdi.

Göründüyü kimi, Quba xanlarının fərmanlarında «həmişəlik», «irsi» qeydləri olmadıqda tiuldan istifadə vaxtı göstərilirdi. Bu o deməkdir ki, başqa hallarda irsi mülkiyyət məsələsi olmurdu və bu tiulun sahibi öldükdə, onun irsən keçməsi üçün xanın yeni fərmanları lazım gəlirdi.

İ.P.Petruşevski belə hesab edir ki, tiulun iki forması var idi. Birincisi, müəyyən vəzifə sahibinə verilən tiul. Belə halda tiuldar tiul ərazisindən yalnız həmin vəzifəni daşdığı müddətdə istifadə etmək hüququna malik idi. Vəzifə bir başqasına keçdikdə isə, tiul da yeni şəxsin sərəncamına keçirdi. Demək, bu növ tiul müvəqqəti olub, nəzərdə tutulmuş ərazini idarə etmək müddətilə bağlı idi. İkinci növ tiula gəldikdə isə onun bağışlanması və saxlanması müəyyən vəzifə ilə bağlı deyildi və hər hansı bəyə şəxsən verilir, yaxud da dövlət qarşısındakı xidmətləri xüsusi nəzərə alınır.

İ.P.Petruşevski XVIII əsrdə tiulun mahiyyətinin daha da dəqiqləşdirildiyi fikrinə gəlir. Bir halda tiul, xanın təyinatı nəticəsində vəzifə müddətində qüvvədə qalır, vəzifə başqasına keçdikdə, yeni sahibkar bu adı daşıyırdı. Başqa halda isə, tiul vəzifədən asılı olmayaraq, dövlətə müəyyən xidmətlərə görə bağışlanırdı. Sonuncu növ tiulda, xanlıqlar yaranana qədər tiuldara müəyyən ərazinin idarəsi tapşırılmır, o, yalnız həmin ərazidən gəlir götürürdü. Xanlıqlar dövründə bu tiuldar qalsa da, tiullar tiuldara həmin ərazi üzərində inzibati idarə hüququ verirdi, belə ki, o, eyni zamanda, kəndin kəndxudası, kovxası və s. olurdu. Tiulun mahiyyətində əmələ gəlmiş bu dəyişiklik, bizim fikrimizcə, onun xüsusi mülkiyyətə doğru təkamülünün güclənməsinin nəticəsi idi. Məlum olduğu kimi, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində tiullar daha çox mülkə çevrilirdi, halbuki, belə sahibkarların bəzi kiçik məhkəmə işlərindən başqa heç bir inzibati hakimiyyətləri yox idi.

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında tiul bağışlanması məsələsində müxtəliflik var idi. Naxçıvan xanlığında bəzi mülkədarlar sərdarlarından öz mülkləri ola-ola da tiul alırdılar, belə ki mülklərdən gələn gəlirlər onların irsi hüquqları idi. Belə tiuldarlar bir o qədər də çox deyildi. İ.Şopenin fikrincə, Naxçıvan xanlığında tiul iki cür idi: təltif və əvəzetmə. Sərdarlar birinci növ tiulla hərbiçiləri təltif edirdilər. Bu tiullar nəslə ötürülür və həmin tiulu almış şəxs öldükdə onun aldığı ərazidə tiul hüququ ləğv edilmiş olurdu. İkinci halda isə tiul o zaman geri alınır ki, onun əvəzinə yeni tiul verilsin.

Göründüyü kimi, ikinci halda müəllifin izahı o qədər də aydın deyil. Belə bir sual ortaya çıxıb bilər: sərdarlar hansı səbəbə görə bir tiulu, mülkü geri alıb, əvəzinə başqasını verirdilər? Digər tərəfdən bu həm də göstərir ki, müəllif tiulları iki növə bölməkdə də səhvə yol verir. Şübhə yoxdur ki, onun müəyyən etdiyi sonuncu tiul həqiqətə uyğun deyil və ola bilsin ki, tiul bağışlamaq halları nadir hallara təsadüf edərdi. İ.Şopen belə hesab edir ki, tiul o vaxt atadan oğula keçə bilirdi ki, ata öldükdən sonra oğlu onu vəzifəsini tutmuş, yaxud sərdarın rəğbətini qazanmış olsun. O, bu cür irsən keçən tiulların və tiuldarların adlarını sadalayır və qeyd edir ki, həmin tiullar XIX əsrin 40-cı illərinə qədər onların sərəncamında qalmışdı.

Naxçıvan xanlığında tiulun özünə məxsus xüsusiyyətləri də var idi. «Tiulları olan şəxslər məhsulun 3,5 hissəsinin artığından istifadə edə bilməzdilər, evlərdən, mal-qaradan gələn gəlir isə xəzinənin sərəncamına keçirdi». Tiuldarın Naxçıvan xanlığı üzrə götürdükləri gəlir barəsində başqa sənədlərdə də məlumat vardır.

Naxçıvan xanlığında tiul kimi təkə kəndlər, torpaq sahəsi, qışlaqlar, yaylaqlar və s. deyil, şəhərin özündə olan torpaqlar da verilir. Bir çox Naxçıvan tiuldarı öz tiullarını İran şahzadəsi Abbas Mirzədən almışdı. Məsələn, XVIII əsrin lap sonlarında xan 24 bəyə 24 kənd, həmçinin, onların bəzisində «taxıl əkini torpaqları» bağışlamışdı. Onu da qeyd etmək ki, çox vaxt bütöv təsərrüfatlar tiula verilir. Məsələn, Şəki xanlığında Şəki xanları «Cəfərabad, Əliyar, Xanabad,

Carxana, Çaykənd və başqa dörd kənddə olan doqquz dəyirmandan bəzən gəlir götürmür, onları maaş əvəzinə öz qulluqçularının və başqa adamlarının müvəqqəti istifadəsinə verirdilər». Şəki xanlığında rəiyyət, Məhəmməd Həsən xanın «Dəstur - ül əməl»inə görə, toxumluq olaraq məhsulun 1/3-dən 1/2-nə qədərini, taxılın 15/10-ni baramanın 1/5-ni verirdilər.

Bakı xanlığında tiul torpaq sahibliyi daha çox inkişaf etmişdi. Fətəli xan Bakı xanlığını Quba xanlığına tabe etdirəndə Bakı bəylərinə tiullar bağışlamışdı. Bu ənənəni sonralar Bakı xanı Hüseynqulu xan da davam etdirmişdi. O, Bilgəh, Türkan, Şağan, Zirə, Bülbülə, Əmircan, Əhmədli, Ramanı, Məhəmmədli, Fatmayı, Novxanı, Kürdəxanı və digər kəndləri tiul kimi bağışlamışdı. Bakı xanlığının tarixini tədqiq etmiş müəllif öləri də olsa, Bakı xanlığında tiul mülkiyyəti üzərində dayanmış və torpaq mülkiyyətinin təkamül prosesinə nəzər salmaq istəmişdi. Onun gətirdiyi məlumatlardan görünür ki, xanlıqda tiulun təkamülü ona gətirilib çıxardı ki, onlar irsi səciyyə daşımağa başladı.

Lənkəran xanı Mir Mustafa xan da tiul paylamaqda xəsislik etməmişdir. Arxivlərdə Lənkəran xanlığında tiulun geniş paylanması göstəran xeyli material cəmlənmişdir.

Tiul torpaq sahibliyinin çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən cəhətlərindən biri üzərində qısaca dayanmaq zəruri olardı. Məlumdur ki, kəndlərin əksəriyyətində, tiula verilən torpaqlar kəndlilərin icmalılıqla istifadəsində idi. Bir sənəddə qeyd olunur ki, «azad kəndlilərlə məskun olan xəzinə torpaqları da tiul adlanırdı və onlardan xəzinəyə daxil olacaq gəlir... xüsusi adamlara ömürlük, yaxud irsi verilirdi (icarə)». Başqa bir sənəddə oxuyuruq ki, kənd icmaları bütövlüklə bəylərə, seyidlərə, axundlara və qulluq adamlarına bağışlanırdı. Bu məsələyə Azərbaycan icmalarının tədqiqatçısı E.A.Yegiazarov xüsusi olaraq diqqət yetirmişdi. Başqa bir müəllif yazır ki, «torpaq ona (yəni tiuldara - *müə.*) deyil, kənd icmasına məxsusdur». İ.P.Petruşevski də bu fikirdə idi: «Eyni bir kənd icmasının irsən keçməsinə müəyyənləşdirmək olar» yaxud «Bütün hallarda torpaqlar, kəndlər kimi kəndlilər də kənd icmasını (camaati) təşkil edirdilər».

Beləliklə, tiuldarın sərəncamında, adətən, boş torpaq olmurdu. Bütün torpaqlar kəndlilərin - icma üzvlərinin istifadəsində idi və tiuldarlar təsərrüfatla məşğul olurdular. Quzey Azərbaycan xanlıqlarının hamısında vəziyyət eyni idi və onlarda torpaqlardan icmalılıqla istifadə edilirdi.

Tiulu satmaq, girov qoymaq, başqasına vermək olmazdı. Bu qaydaya xanlıqlarda ciddi əməl olunurdu. Lakin XVIII əsrin axırlarında tiul mülkiyyətində baş verən təkamül, onu xüsusi mülkiyyətə çevirmək meyilləri gücləndiyi bir vaxtda bu ənənəvi qayda pozulmağa başladı. Pula ehtiyacı olan tiul sahibləri həmin qaydanı pozmağa səy göstərirdilər. Quzey Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra bəzi xanlar hakimiyyətdə qaldığı illərdə tiulun alınb satılmasına geniş yer verilmişdi. Bu, külli miqdarda arxiv sənədləri də təsdiq edir.

Beləliklə, əldə etdiyimiz materialların hərtərəfli təhlili belə bir qənaətə

gəlməyə əsas verir ki, nəzərdən keçirilən dövrdə tiul torpaq sahibliyi daha geniş inkişaf etmiş, onun xarakterində bəzi dəyişikliklər baş vermiş, bir çox maneələrə baxmayaraq, o, alqı-satqı obyektinə çevrilməyə başlamışdı. Bütün bunlar isə tiulların xüsusi mülkiyyətə - mülkə çevrilməsinin göstəriciləri idi.

D) Vəqf - öz əmlakını allah yolunda ruhani idarələrinə və ya ruhaninin özünə bəxş etmək barəsində müqavilə deməkdir. Müqaviləyə əsasən, mülkiyyət sahibi, öz mülkündən istifadə hüququnu bəxş etdiyi idarə, yaxud şəxsiyyətin xeyrinə itirirdi. Həmin idarə və şəxsiyyətin isə yalnız bir hüququ var idi - onlara verilmiş əmlakın gəlirindən müəyyən olunmuş xərclər üçün istifadə etmək. «Vəqf hər hansı bir idarənin, yaxud cəmiyyətin, hətta bir şəxsin xeyrinə mənqul və qeyri-mənqul əmlakın gəlirindən istifadə etmək hüququ verir, lakin onun şəxsi mülkiyyəti olmur. Vəqf Allahın mülkiyyətidir». Elə hallar olurdu ki, torpaq və başqa mülkiyyət sahibi öz mülkünü, torpağını varislərinin xeyrinə vəqfə keçirirdi. Onun məqsədi öz mülkiyyətini allahın mühafizəsinə verməklə həm özünün, həm də varislərinin mənafeyini, yaşayış mənbələrini həmin əmlakdan gələn gəliri almaq hüquqlarını olduğu üçün qoruyub saxlamaq idi. Belə vəqflər vəqfi - övlad, yəni mülkiyyətinin varislərinin xeyrinə həsr olunan vəqflər adlanırdı. Təkcə oğlanların xeyrinə həsr olunmuş vəqf isə vəqfi ibn adlanırdı.

Ayrı-ayrı şəxslərə həsr olunmamış vəqflər dini idarələrin və ruhanilərin nəzarəti altına keçirdi. Bu idarələrə, yaxud ruhanilərə vəqf əmlakının gəlirindən müəyyən pay düşürdü. Vəqf mülkiyyətinə əsasən qeyri-mənqul mülkiyyət, tikililər, daha çox isə torpaq sahələri qəbul olunurdu. «Vəqfə məscidlər, əhalinin istifadə etdiyi bulaqlar, karvansaralar, körpülər, torpaq daxil olur və onların gəlirləri müvafiq dini idarənin sərəncamına keçirdi. Bu gəlirin bir hissəsi vəqfin əmlakını yaxşı vəziyyətdə saxlamağa, qalanı isə müqavilədə göstərilən məsələlərə xərclənirdi».

Vəqf qanunları tələb edirdi ki, onun əvvəlki sahibi əmlakın xüsusi mülkiyyəti olmasını sübut etsin. Vəqf sahibi vəfat etdikdə; onun oğlu atasının qoyduğu yolla getmək istəmədikdə, yəni, ruhani olmaq istəmədikdə torpaqların və başqa əmlakın vəqfdən alınaraq onun mülkiyyətçisinə qaytarılması belə münasibətlərə əsl sübut idi. Öz torpaq sahələrini vəqfə verənlərin çoxu bəylər olurdular. Bu, onu göstərir ki, belə halda vəqflərin tiulla oxşarlığı olub. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, mülkiyyətçi vəqflər yox idi. Vəqfin müxtəlifliyi içərisində bu ən çox yayılmış forma idi. Vəqfə bağışlanma hələ VII əsrdən başlanmışdı. Dini idarələrə - məscidlərə, pirlərə və s. təhkim olunmuş vəqf torpaqları xəzinəyə ödəniləcək hər cür vergidən azad idilər. Vəqfi satmaq, yaxud başqasına vermək olmazdı. Vəqf torpaqları müqəddəs sayılır və müxtəlif imtiyazlara malik idi.

Ayrı-ayrı sənədlərdə nəzərdən keçirilən dövrdə Azərbaycanda bir neçə vəqf mülkünün olmasından bəhs edilir. Bakı xanlığında ki «Müqəddəs Bibi-Heybət məzarı»na (İmam Rzanın bacısının dəfn olduğu yer) məxsus vəqfin sahibi Şeyx

Bünyad idi. O öz varislərinə vəsiyyəət etmişdi ki, onlar «bundan gələn gəlirin yarısını özlərinə götürsünlər, o biri yarısını isə Bibi-Heybət məscidinin xeyrinə işlətsünlər». Bibi-Heybət vəqfinə, həmçinin, qışlaqlar, əkin yerləri, üç neft quyusu, Şıx və Zığ kəndləri, bu kəndlərin ərazisində olan bütün torpaqlar daxil idi». Nəşr olunmuş sənədlərdən görüldüyü kimi, qubalı Fətəli xan öldükdən və o, Bibi-Heybət məscidi yaxınlığında dəfn olunduqdan sonra oğlu Bibi-Heybət şeyxi Ələsgəri atasının məzarına mütəvəlli təyin etmiş, onun toxunulmazlığı haqqında fərman vermişdi. Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd xan 1787-ci ildə axund Molla Nəcəf-Əli oğlu axund Hacı Bağıra neft quyusu bağışlamışdı.

XVIII əsrə aid Bakı xanlığında olan digər vəqf haqqında başqa bir sənəddə belə deyilir: «Bu gözəl vaxtda xeyriyyə məqsədilə öz varım hesabına Şeybani əkinini, həmçinin, oradakı neft quyularını, Şüvələnda beş üzüm və meşə sahəsini satın aldım və onu qaydaya salıb şəriət qanunlarına uyğun olaraq Bakı yaxınlığında olan mərhum Şeyx Əbu-Səidin müqəddəs məzarına vəqf mülkiyyətini verdim. Mütəvəlli vəzifəsini daşımağı bu müqəddəs yerin kişi varislərinə tapşırıdım. O şərtlə ki, onlar bu mahalın məhsulundan götürülən gəliri məzar və məişət işlərinə, həmçinin, müqəddəs yerin işıqlandırılmasına sərf etsünlər, qalanını isə yoxsullara və bu yerlərdə qonaq olan dərvişlərə versünlər. Bu vəsaitdən bəhrə və hərbi qulluqçulara və varlılara, həmçinin, hakimlərə heç nə verməsünlər.

Hakimlər, vergi yığanlar, həmçinin, divan mübaşirləri vəqfin mütəvəllisindən bir dinar da olsa (pul), bir batman da olsa (məhsul) tələb etməməlidirlər. Vəqfin əsasnaməsini dəyişməyə yol verilməsin. Bu ölkənin ali vəzifəli şəxsi-bəylərbəyləri himayə göstərməli və kömək etməlidirlər, hər il yeni fərmanlar və sərəncamlar tələb etməməlidirlər».

Gəncə xanlığında İmamzadə vəqfi fəaliyyət göstərirdi. Həmin vəqfin əmlakı və torpaqlarının sahəsi barəsində məlumatımız demək olar ki, yoxdur.

Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xanın qızı Gövhər ağanın türbəsi iri vəqflərdən sayılırdı. Vəqf 1768-ci ildə Şuşa şəhərində tikilmiş Gövhəriyyə məscidinin nəzdində idi. Bu vəqfə Cavanşir mahalında Qarazaxa, Maqsudlu, Qubadlı mahalında Eloğlu kəndləri daxil edilmişdi. Bu vəqfə Darğalı kəndində olan Məhəmməd Qulu Taib adlı birisinin mülkündən başqa bütöv kənd, Şıxlı kəndində isə üzüm və meyvə bağları da daxil idi.

Xaçpərest kilsələrinin də vəqfləri var idi. Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın Qanzasar monastırına vəqf bağışlaması məlumdur. «Bütün adları çəkilən mülklərə əkin sahələri ilə birlikdə (5 kənd nəzərdə tutulur - *müəl.*) Qarabağ məmurlarının heç birinin, monastırdan başqa ona toxunmaq hüququ yoxdur».

Müsəlman, erməni-qriqoryan və pravoslav ruhani idarələrinə məxsus olan vəqflər barəsində, hətta sonrakı dövrlərə dair belə material demək olar ki, yox dərəcəsidir. Az-çox əldə olan materiallar XX əsrə aiddir. Tədqiq olunan dövrdə vəqflər barəsində təsəvvür yaratmaq üçün yuxarıda gətirilən materiallar da kifayətdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra

vəqf mülkiyyətində bir dəyişikliklər edilməmişdi. Məlumatlara görə, nəzərdən keçirilən dövrdə müsəlman ruhani idarələrinin sərəncamında 60 min desyatin əkin üçün yararlı torpaq və 3 min desyatin meşə sahəsi var idi. Erməni-qriqoryan dini idarəsinin 47,627 desyatin əkin üçün yararlı torpağı və 2591 desyatin meşə sahəsi, pravoslav dini idarəsinin isə 26,5 desyatin əkin torpağı və 125 desyatin meşəsi var idi. Beləliklə, bütün ruhani idarələrinin vəqf mülkünün torpaq sahəsi 112 min desyatınə bərabər idi. Vəqf torpaqlarının müqayisəsinə gəlincə, bu qənaətə gəlmək olur ki, bu məsələ ayrı-ayrı xanlıqlarda eyni cür deyildi. Onun hərtərəfli şərhli xüsusi tədqiqat tələb edir.

4.2. Torpaqdan istifadə

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında bütün torpaqlar müəyyən şərtlər daxilində kəndlilər tərəfindən istifadə olunurdu. Bütün bu torpaqlardan kəndlilər - rəiyyətlər istifadə edirdi. Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycanda kənd icmalarının daxili quruluşunu öyrənməyə neçə illər həsr etmiş S.A.Yegiazarov yazırdı ki, feodallar icmanın daxili iqtisadi quruluşuna müdaxilə etmirdilər. Hakim təbəqələrin icma işlərinə qarışmaları kəndxudaları təyin etməkdən və icma üzərində vergi qoymaqdan ibarət olmuşdur. Bunun nəticəsi idi ki, Quzey Azərbaycanın təsərrüfat həyatında birlik yox idi, «hər kənd ayrılıqda muxtar icma idi və burada iqtisadi həyat müstəqil inkişaf edirdi». Belə bir vəziyyət icma torpaqlarının icma üzvləri arasında müəyyən müddətdən bir bölünməsinə və bununla da kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkini sahələrinin xarakterinin dəyişməsinə səbəb olurdu. Ümumiyyətlə, torpaqlardan icmalqla istifadə özbaşına inkişaf edir, bu torpaqların bir qismi həyatı sahələrə çevrilirdi. Hakimyyət orqanlarını isə icmaların daxilində gedən bu proseslər maraqlandırmır və narahat etmirdi. Yegiazarov bu məsələdə həqiqətə daha çox yaxınlaşsa da bir şeyi nəzərdən qaçırır ki, icmadaxili bu problem məhz feodalizmin təbiətindən doğurdu.

Bəzi tədqiqatçıların mülahizəsinə görə, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra, xüsusən, XIX əsrin ikinci yarısında icmadaxili torpaqların müəyyən vaxtdan bir bölünməsi adəti ortadan götürülürdü. «Bu heç də o demək deyildir ki, xanlıqlar dövründə torpaqlar icma üzvləri arasında ardıcıl surətdə dörd ildən bir bölünürdü». Torpaqların ardıcıl bölünməsi qaydası bütün Azərbaycan üzrə eyni cür deyildi, torpaqların bölünməsində adətlərlə bağlı müxtəlifliklər var idi. Məsələn, otlaqları bölmək üçün Qara, yaxud Qılça sistemi əsas götürülürdü. İki baş qaramalı və 40 baş qoyunu, yaxud bir baş qaramalı, 80 baş qoyunu olan ailə başçılarına uzunluğu 75 ip və eni iki ip sahə ayrılırdı. Bir ipin uzunluğu 2 sajenə bərabər idi. 18-150 kvadrat sajen olan sahə üçün göstərilən qədər mal-qarası olan hər ailə başçısı ildə 10 manatlığa qədər «Qara» adlı vergi və müxtəlif mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Başqa icmalarda ödəmə vahidi «Şaqa», «Qılça» (at ağağı) və s. adlar daşıyırdı».

Nəzərdən keçirilən dövrdə torpağın xış və kotana görə bölünməsi sistemi də

mövcud idi. Bu sistem Rusiya tərəfindən işğala qədər Şamaxı və Quba xanlıqlarında, işğaldan sonra isə Bakı quberniyasının Göyçay, Şamaxı və Quba qəzalarında tətbiq olunurdu. Bu torpaq müəyyən qədər kotanlar arasında bölünürdü. Kotan arteli hesab olunan hər kotana beş ev daxil idi. Adətən hər bir kotan arteli birgə əkir, biçir və məhsulu ailələr arasında, qoyulmuş əmək müqabilində, yəni, əkin-biçində iştirak edənlərin sayına görə bölünürdü. Başqa hallarda isə əkin torpaqları ailələr arasında iş heyvanının sayına görə «hər üç başdan artıq heyvan olmamaq şərti» bölünürdü. Üç başdan artıq iş heyvanı nəzərə alınmırdı.

Üçüncü bölgü sistemi - ailələr üzrə bölgü idi. Bu sistem Azərbaycan xanlıqlarında daha geniş yayılmışdı. Lakin xanlıqlar üzrə bu bölgü sistemində də müxtəliflik var idi. Bəzi xanlıqlarda torpaqları ailələrin sayına görə bölür, ailə üzvlərinin sayı, yəni, onun iqtisadi vəziyyəti, nə qədər torpağı becərə bilməsi, qabiliyyəti nəzərə alınır.

Başqa xanlıqlardan fərqli olaraq, Şəki xanlığında bölgü zamanı ailənin hədd-bülüğa çatmış kişi üzvlərinin sayı nəzərə alınır. Belə bölgü ailə üzvlərinin sayına görə bölgü sistemi adlanırdı və bəzi icmalarda qoşqu heyvanlarının da sayı nəzərə alınır.

Digər bölgü sistemi baş sistemi idi. Bu halda bütöv pay hüququ («baş») evli kəndlilərə verilir. Xış və kotanı idarə iqtidarında olub evli olmayan kəndli yarım baş hesab olunurdu. Əkin zamanı heyvanı qovan uşaqlar isə dördə bir baş hesab olunurdu. Bu sonuncu sistem geniş yayılmışdı.

Beləliklə, yuxarıda bölgü sistemlərini ümumiləşdirsək belə nəticəyə gəlmək olar ki, torpaq bölgüsündə əsas, ailədə olan iş qabiliyyətli adamların, xüsusən kişilərin, iş heyvanlarının sayı və hər ailənin təsərrüfat imkanları nəzərə alınır. Yeri gəlmişkən, suvarma suyunun bölünməsinə də həmin bölgü sistemləri əsas götürülürdü.

Əkin-biçin zamanı bu və ya digər kənd icmasının kəndliləri öz təsərrüfat həyatlarında, bir ailənin öhdəsindən gələ bilməyəcəyi çətinliklərlə rastlaşdıqda bir neçə ailə qruplaşaraq şirkət yaradırdı. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz kotan sistemində uyğun olaraq, torpağı ağır kotanla lazım gəldikdə və bu kotanı hərəkətə gətirmək üçün bir neçə baş qoşqu heyvanına və bir neçə işçi qüvvəsinə ehtiyac olduqda kəndlilər şirkətlərdə birləşirdilər, çünki kəndli kütləsinin böyük əksəriyyətinin bir neçə baş qoşqu heyvanı olmurdu. Bu sistemlə becərilən məhsul şirkətin üzvləri arasında, onların hər birinin şirkət yaradanda verdiyi qoşqu heyvanlarının və torpağının sahəsinə uyğun olaraq bölünürdü.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, icmaların istifadəsində olan bütün torpaqlar vaxtaşırı icma üzvləri arasında yenidən bölünməli idi. Dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətini tədqiq etmiş müəllifin qeyd etdiyi kimi, kəndlilər torpaqları özlərinin xüsusi mülkiyyəti hesab etmirdilər, lakin «... onlar öz şəxsi zəhmətləri hesabına

özləri üçün daimi irsi istifadə hüquqları olan həyətəni və bağ sahələri yaradırdılar». Bu sahələr, adətən, meşə yerlərini təmizləmək, əkin üçün yarasız yerləri yararlı hala salmaq, yəni, kəndlinin zəhməti ilə yarasız torpaqların yararlı hala salınması nəticəsində yaranırdı. Sonrakı dövrlərdə, xüsusən işğaldan sonra, bu sahələr icma torpaqları hesabına genişlənilir, əsrlərdən bəri mövcud olan bu birliyi özülünə qədər sarsıdırdı. Həyətəni torpaqların irsən keçməsinə baxmayaraq, kəndlilər bu torpaqların yalnız istifadəçiləri olub, hüquqi səlahiyyətlərə malik deyildilər. Əslində, onlar vaxtaşırı bölünmə zamanı bölünmə fonduna daxil olmayan bu torpaqların xüsusi mülkiyyətçisinə çevrilməmişdilər.

Əkin və otlaq torpaqları həyətəni sahə ola bilməzdi. Bu torpaqlar vaxtaşırı bölünməli idi.

Quzey Azərbaycan xanlıqlarının bəzində əkin üçün yararlı torpaq fondu kifayət qədər olmadığından, onların bir qismi torpaq icarə etməyə məcbur olurdu. Bu icarə, sözün əsl mənasında icarə olmayıb, feodalizm dövrünün yarımardılığı idi, belə ki, torpaqlar, istər divani olsun, istərsə də mülkədar, məhsulun müəyyən hissəsinə icarəyə verilir. İcarə şərtləri müxtəlif idi. Belə ki, torpağı icarəyə götürüb onu öz aləti, qoşqu heyvanı ilə becərən və ya torpaqla bərabər qoşqu heyvanı, kənd təsərrüfatı alətləri, hətta toxumluq taxılı belə torpaq sahibindən alan kəndli torpaq sahibinə eyni miqdarda məhsul vermirdi. Bununla əlaqədar torpaq sahibinə verilən icarə haqqı məhsulun yarısından 3/5-nə qədərini təşkil edirdi. Elə hallar da olurdu ki, kəndli məhsulun üçdə iki hissəsini verməli olurdu. Məsələn, Şəki xanlığında tut bağlarını icarəyə götürmüş kəndli barama məhsulunun üçdə iki hissəsini sahibkarlara verirdi. Çox hallarda icarədarlar xəzinəyə vergi ödəmirdilər, belə ki, həmin vergilər də torpaq sahibinə verilən icarə haqqının tərkibinə daxil olur, torpaq sahibi xəzinəyə icarədar kəndlinin ödəməyi vergiləri də verirdi. İ.P.Petruşevski Talış xanlığında əkərləri də, Şəki xanlığında rəncbərləri də yarımardılığa işləyən icarədar adlandırır. Qətiyyətlə demək olmaz ki, İ.P.Petruşevski burada böyük səhvə yol verir. Lakin məlumdur ki, həmin şərtlərlə rəiyyət də torpaq icarə edirdilər. Onlar feodal-asılı vəziyyətdə olduqları feodallardan deyil, başqalarından icarəyə götürməklə daha sərbəst olurdular. Rəncbərlər isə yalnız öz feodalına işləməli idi, yarımardılığı da öz feodalı ilə edirdi. Onların bu növ icarəsi rəncbərlilik adlanırdı. Bu, bir növ, sonrakı illərdə, xüsusən XIX əsrin sonlarında kənd təsərrüfatında çalışan mizdli fəhləni - mizduru xatırladırdı. Onların arasındakı fərq isə böyük idi: belə ki, mizdur şəxsən azad idi, rəncbər isə feodaldan asılı idi.

Naxçıvan xanlığında yarımardları yarıkərlər adlandırılırdılar. Onlar xanların və mülkədarların rəiyyəti olub, torpaq icarə edərək, məhsulun yarısını verirdilər. Başqa xanlıqlarda da belə hallarla rastlaşırıq. Məsələn, Ərəş mahalının bir kəndində kəndlilər - rəiyyət torpaq sahibinin tut bağlarında işləyir və məhsulun yarısını ona verirdi.

İcarə üçün icarədarla torpaq sahibi arasında çox vaxt şifahi, nadir hallarda isə yazılı müqavilələr bağlanırdı. Müqavilədə icarənin müddəti, «icarədarlarla torpaq sahibinin qarşılıqlı münasibətləri müəyyənləşdirilirdi. Torpaq çox hallarda bir il müddətində icarəyə götürülürdü. Əkin üçün toxum ümumi olurdu. Onun yarısını icarədar, o biri yarısını isə torpaq sahibi verirdi». Torpağı şumlamaq, onu suvarmaq, taxılı yığmaq və döymək icarəçinin işi idi və torpaq sahibi bu işdə iştirak etmirdi. Ümumiyyətlə torpaq münasibətlərinə adət və ənənələr, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsilə bağlı bəzi əhəmiyyətsiz fərqlər nəzərə alınmazsa, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadədə ciddi fərq yox idi. Bütün bu məsələlər üzrə yuxarıda kifayət qədər materiallar gətirildi. Ərazisi o qədər də böyük olmayan Car-Balakən camaatları və İlisu sultanlığı üzərində isə ayrıca dayanmaq istərdik. Ona görə ki, Azərbaycanın bu guşəsinin sosial-iqtisadi inkişafı, torpaq sahibliyi, torpaqdan istifadə, əhalinin sinfi tərkibi xanlıqlardan fərqlənirdi və özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi. Bütün Quzey Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında tam təsvir yaratmaq üçün Car-Balakən camaatları və İlisu sultanlığı üzrə torpaq münasibətləri üzərində dayanmaq məqsədəuyğun olardı.

Car-Balakən azad icmalarını, həmçinin, onun sosial-iqtisadi tarixini İ.P.Petruşevski əsaslı surətdə tədqiq etmiş və bu problemə xüsusi monoqrafiya həsr etmişdir. Bu kitab Car-Balakən azad icmalarının XIX əsrin birinci otuz ilinin tarixinə həsr olunsa da, müəllif qabaqkı dövrləri də nəzərdən qaçırmamış, bizim tədqiqat dövrümüzə dair son dərəcə dəyərli məlumatlar vermişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Car-Balakənin və İlisu sultanlığının sosial-iqtisadi tarixi məsələlərinə bir çox başqa əsərlərdə də toxunulmuşdur. Həmin tədqiqatlarla, həmçinin ilk mənbələrlə tanışlıq göstərir ki, İ.P.Petruşevskinin bu problem ətrafında mülahizələri daha maraqlıdır və biz də öz növbəmizdə onun tədqiqatlarından geniş istifadə etməyə çalışacağıq. Qeyd etməliyik ki, Car-Balakən azad icmaların tarixinə həsr olunmuş Azərbaycan sovet tarixçilərinin, o cümlədən Q.Q.Pisarevskinin, Y.Ələsgərovun, A.Aslanovun və başqalarının da tədqiqatları öz məzmunu etibarilə İ.P.Petruşevskinin əsərindən bir o qədər də fərqlənir. Məsələ burasındadır ki, onların hamısı qafqazşünaslardan N.Dubrovinin, S.Esadzenin, V.Lindenin və başqalarının əsərlərindən istifadə etmiş, onların gətirdikləri dəlilləri və mülahizələri təkrar etmişlər. Ona görə də biz təkrara yol verməmək üçün qafqazşünasların əsərlərinin üzərində dayanmayacağıq. Onu da qeyd edək ki, eyni materiallardan və mülahizələrdən istifadə etmiş Azərbaycan sovet tədqiqatçıları özlərindən əvvəlki müəlliflərin buraxdığı səhvləri də təkrar etmişlər.

Biz qeyd edəndə ki fəslin bu hissəsini yazarkən, əsasən İ.P.Petruşevskinin kitabından istifadə etmişik, bu, heç də o demək deyildir ki, bizim müstəqil mülahizələrimiz yoxdur. Nəzərə alsaq ki, İ.P.Petruşevskinin kitabı yarım əsrdən də çox qabaq yazılmışdır, onda aydın olar ki, bir çox məsələlərə verilən cavablara tarix elminin o dövrlük inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlirdi. Bu gün isə bəzi

məsələlərin yenidən nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac böyükdür. Öz fikrimizi təsdiq etmək üçün dəlil gətirək. Məlumdur ki, 50-ci illərin sonlarına qədər Azərbaycan sovet tarixşünaslığında belə səhv fikir var idi ki, Bakını çıxdıqdan sonra Azərbaycan ən geridə qalmış feodal-patriarxal münasibətləri ölkəsi olmuşdur. Əlbəttə, bu səhv konsepsiya adını çəkdiyimiz kitabda irəli sürülmüş mülahizələrə təsirsiz qalmamışdır.

Biz tədqiqatımızda İ.P.Petruşevskinin nəzərindən qaçmış mənbə və əsərlərdən, dövrü mətbuatdan istifadə edərək Car-Balakən azad icmalarının və İlisu sultanlığının sosial-iqtisadi tarixinin, torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə, əhalinin sinfi strukturunun mənzərəsini yaratmağa çalışmışıq. Adları çəkilən məsələlərin üzərində dayanmazdan qabaq Car-Balakən azad icmalarında tədqiqat dövründən qabaq baş vermiş bəzi hadisələr üzərində dayanmağı lazım bildik. Bu ona görə vacibdir ki, məhz həmin hadisələr Azərbaycanın digər regionlarından fərqli olaraq Car-Balakən azad icmalarında sosial-iqtisadi inkişafa mənfi təsirini göstərmiş, fərqli cəhətlər doğurmuş, feodal ictimai münasibətlərinin inkişafını ləngitmişdir.

XVI əsrin sonlarında Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi, onun ərazisinin döyüş meydanına çevrilməsi, Osmanlı Türkiyəsinin ölkənin xeyli hissəsini, o cümlədən, Cənubi Qafqazı bütövlükdə zəbt etməsi dövründə, Azərbaycanın qonşu Gürcüstanla, daha dəqiq söyləsək, Kaxetiya ilə həmsərhəd olan Car-Balakən azad icmaları Kaxetiyanın siyasi təsiri altına düşdü. Qəsbkarlar üçün heç bir fərqi yox idi ki, Zaqafqaziyanın hansı hissəsi başqa bir hissəsinin siyasi təsiri altına düşürdü. İnzibati bölgələr də yarananda əhalinin etnik tərkibi nəzərə alınmırdı. Həmin vaxt elə oldu ki, Car-Balakən azad icmaları Kaxetiyanın ərazi-inzibati bölgüsünə daxil edildi və bu ərazi Kaxetiya hakimlərinin hakimiyyəti altına düşdü. Bu vaxt həmin ərazinin əhalisi əsasən azad icmaları təşkil edirdi. Hələ Kaxetiya müstəqil çarlıq olan vaxtlarda bu ərazinin məskunları arasında öz icmalarını yaratmış saxurlar və avarlar da mühüm yer tuturdular. Kaxetiya çarları avarların və saxurların Dağıstandan bu yerlərə köçmələrinə mane olmurdular. Kaxetiya çarlığı özünün nisbi müstəqilliyini Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən zəbt olunanda da qoruyub saxlaya bilmişdi.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Şah Abbasın himayəsilə Azərbaycanın Şimal qərb torpaqlarının tam sahibi olan avarlar və saxurlar azad icmaların ittifaqını yaratdılar. Onlar qonşu xanlıqlarla əlaqə saxlayır, hətta Azərbaycanın və Gürcüstanın bəzi ətraf ərazilərinə basqınlar edirdilər. Onlar hətta Nadir şahı qarşı üsyan qaldırıb onun qoşunlarını Qanıx dərəsində məğlubluqə uğradılar.

Car, Balakən, Katex, Tala, Muxax və Qanıx azad icmalarına daxil olan 61 kənddən 27-si avar və saxur, 34-ü isə muğal və yengiloy kəndi idi. Saxur və avar kəndləri azad, muğal və yengiloy isə onlardan asılı idilər. İlisu sultanlığı da bu dövrdə yaranmışdı. Alazan çayı ilə Baş Qafqaz dağları arasında saxurların üç icması yerləşirdi. Bu üç icma sonralar İlisu sultanlığı tərkibinə qatıldı ki, onlar da

asılı vəziyyətdə idilər.

Bizim siyasi hadisələr üzərində nisbətən belə geniş dayanmağımızda başlıca məqsəd azad və asılı icmaların hansı şəraitdə yaranması barəsində təsəvvür yaratmaqdır. Beləliklə, azad icmaları saxur və avar icmaları təşkil edirdi. Xaçpərəstlikdən müsəlmanlığa çevrilmişlər - yengiloylar və yerli azərbaycanlı kəndlilər olan muğalların icmaları onlardan asılı vəziyyətdə idilər. İcmalarda torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə də bu vəziyyətə tabe edilmişdi. Bu asılılıq və müstəqillik, bir kənd icmasının digərinə tabe edilməsi heç bir sənədlə deyil, yaranmış vəziyyətlə, yəni, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, saxur və avarların zora arxalanıb bütün Car-Balakən azad icmalarını özlərinə tabe edə bilmələri ilə bağlı idi.

Hər bir müstəqil icma bir neçə azad saxur, avar və tabe muğal, yengiloy kəndlərindən ibarət idi. Azad icmalar - camaatlar içərisində ən varlısı və döyüşkən Car camaatı idi. Hər kənd camaatı bir neçə toxumdan ibarət idi. Camaatda bütün məsələləri toxumlar həll edirdilər. Göründüyü kimi, Car-Balakən camaatlarında patriarxal-toxum münasibətləri hələ də qalmaqda idi, lakin bu münasibətlər, aşağıda görəcəyimiz kimi, dağılmaq ərafəsində idi.

Azad saxur, avar asılı yengiloy, muğal kəndlərində torpaqlardan icmalılıqla istifadə edirdilər. Avar camaatlarında toxum quruluşunun dağılması nəticəsində torpaqlardan icmalılıqla istifadə də aradan çıxırdı. XVII əsrin sonlarına yaxın avar kəndlərində - camaatlarında torpaqların vaxtaşırı icma üzvləri arasında yenidən bölüşdürülməsi qaydası aradan çıxdı, torpaqlar birdəfəlik və ömürlük icma üzvləri arasında bölündü. Otlaplardan və meşələrdən başqa bütün əkin torpaqları, həmçinin, bağlar və üzümlüklər həmin kəndlərin hamısında ayrı-ayrı ailələrin faktik mülkiyyətinə çevrildi. İcmalarda yararsız, sonralar əkin üçün yararlı hala salınmış, meşələrdən təmizlənilib əkin yerinə çevrilmiş torpaqlar da var idi. «Axu» adlanan belə torpaqların bir hissəsi ictimai istifadəyə verilir, bir hissəsi isə həmin torpaqları əkmək üçün yararlı hala salanın mülkiyyətinə keçməklə irsən verilirdi.

Hər avar ailəsinin torpaq sahəsi təxminən 10 desyatına çatırdı. Bu kəndlərdə torpaqların alınıb-satılması tam azad idi.

Car-Balakən camaatlarında toxumlar qalmaqda idi və bu toxumlar kollektiv hakimlərin onlardan asılı olan muğallar və yengiloylar üzərində feodal hüququndan istifadə edirdilər.

Avar icmalarında bütün hədd-bülüğa çatmış kişilər toxumun bərabərhüquqlu üzvləri hesab olunurdular, onların hər biri toxumun yığıncaqlarında eyni səs hüququna malik olmaqla toxum başçısı, yaxud hərbi rəis seçilə bilirdilər. Lakin toxum quruluşu getdikcə dağılmağa üz qoymuş, kəndlərdə toxum başçıların, kəndxudaların şəxsində, həmçinin, toxumun varlanmış üzvlərindən ibarət kənd-toxum əyanları meydana çıxırdı. Bu yeni yaranmış əyanların az-çox iri torpaq sahələri və asılı muğal və yengiloy kənd icmaları üzərində feodal hüququ var idi və bu münasibətlər XIX əsrin əvvəllərinə yaxın o

qədər gücləndi ki, toxum başçıları yalnız bu feodallaşmış toxum əyanlarından seçilməyə başladı və kəndxuda - kovxa adı hüquqi-cəhətcə olmasa da, faktik olaraq irsi keçməyə başladı.

Göründüyü kimi azad icmalarda - camaatlarda XVIII əsrin sonuna yaxın artıq iki sosial qrup meydana çıxmışdı: əyanlar, (kovxalar, toxum başçıları) və kəndli kütləsi. Toxum qaydalarına tabe olan avar kəndliləri, kovxaların təzyiği altına düşsələr də, torpaq münasibətlərində tam azad idilər və həmin kəndlərdə kiçik torpaq sahibliyi geniş rəvac tapmışdı. Yengiloy və muğal kəndlərində isə vəziyyət başqa formada idi. Onlar azad icma üzvlərinin istifadə etdikləri hüquqlardan məhrum idilər. Biz burada məhz həmin yerlərə xas olan torpaq münasibətləri ilə rastlaşırıq. Keçmiş Xaketiya mülkədarlarının hüquqlarına yiyələnmiş avar azad icmaları icmalılıqla torpaqlardan istifadə edən muğallara və yengiloylara münasibətdə keçmiş feodalların hüquqlarına malik oldular.

Zəbt olunmuş ərazinin ən yaxşı yerlərində məskunlaşmış saxurlar və avarlar yerli əhalinin daxili həyatı və məişətinə qarışmış, öz istilacı hüquqlarını onların üzərinə xərac qoymaqla (həcmi həmişə qabaqcadan müəyyənləşdirilirdi) məhdudlaşdırırdılar. Bu xərac eyni şərtlərlə həm yengiloyların, həm də düzənlik hissədə yaşayan muğalların üzərinə qoyulurdu, ləzgilərin tutduqları dağətəyində məskunlaşmış muğallara gəldikdə isə, onlar iki hissəyə bölünürdülər. Söhbət muğalların o hissəsindən gedir ki, avarlar və saxurların hakimiyyəti ələ keçirdikləri vaxt həmin yerlərdə məskunlaşmışdılar, bir çox hallarda hüquqca avar və saxurlarla bərabərləşdirilirdilər və heç bir vergi vermir, mükəlləfiyyət daşıyırdılar. Sonradan bu yerlərdə məskunlaşmışlara isə bəzi hallarda qeyri-mənqul əmlak almağa icazə verilirdi, onlara ayrılmış torpaq sahəsi müqabilində avarlara vergi verməli olurdular. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, belə imtiyazlı muğallar çox az idilər. Car-Balakən azad icmaları əhalisinin çox hissəsini təşkil edən muğallar da yengiloylar kimi vergi verir və mükəlləfiyyət daşıyırdılar. Həmin müəllifin fikrincə, icma üzvləri - kəndlilər öz pay torpaqlarını sata, girov qoya, bağışlaya və s. bilərdi. Başqa məlumatlara görə isə, onlar bu işi yalnız icmaların razılığı ilə görə bilərdilər.

Muğal və yengiloyların istifadəsində olan torpaqlar, qeyd etdiyimiz kimi, avar və saxur camaatlarına məxsus idi. Bu torpaqlar keşkel, torpaq sahibləri keşkel sahibləri, torpaqdan istifadə edən muğallar və yengiloylar isə keşkel saxlayanlar hesab olunurdular. Keşkel sahibləri olan avarlar, əslində, keşkel saxlayanların torpaqları üzərində heç bir hüquqa malik deyildilər, qeyd etdiyimiz kimi keşkel saxlayanlar bu torpaqlarla istədikləri kimi rəftar edə bilərdilər. Keşkel sahibləri ilə keşkel saxlayanlar arasındakı münasibətlər, yalnız sonuncuların birincilərə, ildə bir dəfə, məhsul yığılandıqdan sonra, məhsulun müəyyən edilmiş miqdarını verməklə müəyyənləşirdi. Bütün qalan işlərdə və münasibətlərdə keşkel saxlayanlar tam azad idilər. Yiyəsiz, vərəsəsiz qalmış torpaq sahələri kənd icmasına qalır və icma həmin sahələrin də vergilərini ödəməli olurdu. Həmin kənd icmaları, çox vaxt vərəsəsiz

qalmış torpaqları yeni sahibkara verirdilər. Yeni sahibkarlar aldıkları torpaq sahəsi üçün vergiləri ödəməyə borclu idilər. Elə kənd icmaları olurdu ki, yeni sahibkardan xəzinəyə çatacaq vergilərdən artıq tələb edir və bu artığı özünə saxlayırdı.

Yuxarıda gətirdiyimiz mülahizələri ümumiləşdirib belə qənaətə gəlmək olar ki, keşkel torpaqları hüquqi cəhətcə keşkel sahiblərinin xüsusi mülkiyyəti idi. Keşkel saxlayanlar, yəni kəndlilər bu torpaqdan istifadə müqabilində vergi və mükəlləfiyyətlər daşısalar da, onların faktik sahibləri idilər, onların feodal asılılığı zəif idi, torpaqla istədikləri kimi rəftar edə bilirdilər. Onların öz torpaqlarını satıb və ya bağışlayıb azad surətdə icmanı tərək etmək hüquqları da var idi.

Aşağıda iqtibas gətirdiyimiz başqa bir qafqazşünasın fikirləri tam əksinə idi. O yazırdı: «... yalnız ləzgilər (avarlar - *müəl.*) satılma və ya nəslə vermə hüquqlu mülklərin sahibləri ola bilirdilər. Sahibkarın kəndlilər üzərində tam hakimiyyət hüququ var idi: onları sata, bir yerdən başqa yerə köçürə, girov qoya, yaxud azadlığa buraxa bilirdi. Burada kəndlilər, əsasən, iki qrupa - təhkimlilərə və torpağı olan kəndlilərə bölünürdülər. Ailəni parçalamaq və onları torpaqsız satmaq qadağan idi».

Fikrimizə, bu müəllifdən fərqli olaraq bizim yuxarıda söylədiyimiz mülahizələr daha dəqiqdir. N.Dubrovinin bu mülahizələrini İ.P.Petruşevski də təkrar edir.

İ.P.Petruşevski belə hesab edir ki, bütün torpaqların, o cümlədən muğalların və yengiloyların torpaqlarının hüquqi mülkiyyətçisi avar camaatının bütün üzvləri idilər. Məhz həmin camaatlar keçmiş Kaxetiya feodallarının hakimiyyət hüququnu ələ keçirmişdilər. Azad icmalar bir neçə keşkeli (torpaq sahəsini) ayrı-ayrı toxumlara təhkim edir və həmin kəndlərin kəndxudalara keşkel sahiblərinin müəyyənləşdirdikləri vergiləri evlərin sayına uyğun olaraq bölürdü.

Toxum-camaat quruluşunun dağılmasının gedişində toxumların kovxaları - kəndxudaları avar camaatlarının bəzi ailələri üçün imtiyazlı vəziyyət yaratdılar. Onlar ayrı-ayrı keşkəllərdən toplanan vergiləri mənimsəməyə başladılar. Kovxaların və kəndxudaların bu hüquqları camaatlar tərəfindən formal olaraq rəsmiləşdirilir və irsən keçirdi.

Nəzərdən keçirilən dövrdə ayrı-ayrı torpaq sahələri (keşkəllər) xidmətlərinə görə camaatlar tərəfindən kovxalara verilir. Elə hallar da olurdu ki, kovxalar muğal və yengiloyların keşkəllərini torpaqlar bölünən zaman zəbt edirdilər.

Keşkelin iki mənası var idi. Birincisi, o, kənd icmasının üzvü olan kəndlilin suvarılan torpaq sahəsi idi. İkincisi, bu torpaq sahəsində toplanan cinsi torpaq vergisi, yəni, buğda, arpa, darı, çəltik və barama ilə toplanan vergi mənasında işlədilir. Bəzi kəndlərdə vergi yalnız buğda və arpa ilə, başqalarında isə harada və hansı bitkinin becərilməsindən asılı olaraq digər məhsullarla alınır.

Keşkelin sahəsi bütün kəndlərdə eyni cür olmurdu. Rusiyanın işğalına qədər, yəni, xanlıqlar dövründə bir keşkelə bir neçə ailə (10 ailəyə qədər) sahib olurdu. Buna görə də hər kəndin üzərinə düşən keşkel vergisi çox vaxt həmin

kənddə yaşayan ailələrin sayına uyğun gəlmirdi. Hər ailə bütöv keşkelə, yaxud onun bir hissəsinin sahibi olmasına uyğun olaraq vergi ödəyirdi. Avarların keşkel gəlirini almaq hüququ barəsində heç bir sənəd yox idi. Bu, yalnız adətə əsaslanırdı.

Car-Balakən azad icmalarında bəzi keşkel sahibləri, yəni avar və saxur camaatlarının üzvləri kiçik torpaq sahələrinə sahib idilər. Orta hesabla onların birinin 5-10 keşkeli olurdu. Az olanlar da var idi. Məsələn, Engal kəndində 40 keşkel sahibinin 77 keşkeli var idi. Demək, hər keşkel sahibinə heç 2 keşkel də düşmürdü. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, azad icmalarda bütövlükdə keşkel sahiblərinin sayı barəsində məlumat yoxdur.

XIX əsrin ilk illərində, Car-Balakən azad icmalarının çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra keşkellərin alqı-satqısı xeyli gücləndi, iri keşkel sahibləri kiçik keşkel sahiblərinin torpaqlarını satın almağa başladılar. Bütün kəndlər üzrə belə alqı-satqı barəsində Gürcüstan Dövlət Arxivinin Zaqatala silki torpaq komissiyası fondunda külli miqdarda material toplanmışdır.

Car-Balakən azad icmalarında keşkel sahiblərinin - icmaların hamısının eyni miqdarda torpaq sahələri-keşkelləri olmadığı kimi, keşkel saxlayan kəndlilərin də hamısının torpaq sahəsi eyni deyildi. Ərazinin çar Rusiyası tərəfindən işğalı ərəfəsində keşkellərin sayı çox nadir hallarda təsərrüfatların sayına uyğun gəlirdi. Çox vaxt bir neçə ev (orta hesabla 4, bəzən isə hətta 8-ə qədər) bir keşkeldən istifadə edir və bu keşkeldən çatacaq vergini birlikdə ödəyirdilər. Eyni vəziyyəti biz Car-Balakən camaatlarından asılı olan İlisu sultanlığında da görürük. Belə xırda təsərrüfatların, kiçik istehsalçıların belə dağınıq olmasını torpaq sahibliyindəki patriarxal sistemin olması ilə bağlamaq lazımdır. Bu, feodalizmin, eyni zamanda, Qərbi - Avropa feodalizminin ümumi göstəricisidir. Aqrar münasibətlər tarixinin tədqiqi sahəsində böyük iş görmüş K.Marks da torpaqların külli miqdarda asılı kəndlilər arasında bölünməsinə feodalizmə xas olan xüsusiyyət hesab edirdi.

Keşkeli kollektiv halda saxlayanlar həmişə qohumlar olmurdu, ona görə də bəzi tədqiqatçıların keşkeli «böyük ailənin torpaq payı» adlandırması ilə razılaşmaq olmaz. Keşkel sahibləri saxlayanların gəlirlərinin bölüşdürülməsinə, istehsal məsələlərinə qarışmırdılar. Muğal və yengiloy kəndlərində keşkellərin hər il yenidən bölüşdürülməsi məsələsində də keşkel sahibi bitərəf qalırdı. Keşkel, yaxud onun bir hissəsi keşkel icmasının razılığı ilə alınıb, torpağı olmayanlara verilə bilərdi, Ümumiyyətlə isə keşkel saxlamaq irsən keçirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu məsələnin xüsusi tədqiqatçısı İ.P.Petruşevski olmuşdur. Lakin o keşkel saxlayanların faktik vəziyyətinə qiymət verirkən, səhvə yol vermişdir. O səhv olaraq yazırdı ki, «keşkelçilər faktik olaraq torpağa təhkim edilmişdilər». Bununla yanaşı, Zaqatala silki torpaq komissiyasının keşkelçiləri daimi icarəçilər adlandırılması ilə də razılaşmaq olmaz, belə ki, onlar icarədarlar deyil, paydarlar idi. İ.P.Petruşevskinin özünün qeyd etdiyi kimi: «Keşkelçilər... hüquqi nöqtəyi -nəzərdən azad adamlar idilər... Keşkel sahibindən

kəndli deyil, keşkel asılı idi... Keşkellər satıla, başqasına verilə bilərdi... Keşkelçi öz keşkelini satın ala bilərdi...».

Bu problemin bilavasitə tədqiqatçısının irəli sürdüyü səhv mülahizə keşkelçilərin torpağa təhkim olunması fikri yalnız təəccüb doğura bilər. Bununla bərabər, əlbəttə, onları tam azad hesab etmək də düzgün olmazdı. Çünki onlar istifadə etdikləri keşkel müqabilində vergi ödəyirdilər, deməli, feodallardan iqtisadi cəhətdən asılı idilər. Məlum olduğu kimi, məcburi asılılıq forması və dərəcəsi təhkimli vəziyyətdən adi asılılığa qədər müxtəlif ola bilərdi.

Keşkel sahiblərinə gəldikdə isə, İ.P.Petruşevski kimi, onları sözün əsl mənasında feodal əyanlar sırasına daxil etmək olmaz. Keşkel sahibləri ayrı-ayrı adamlar deyil, bütün avar kənd icması hesab edilirdi. Bütün camaata kollektiv halda qeyri-iqtisadi məcburiyyət tətbiq etmələrinə baxmayaraq, onları feodal əyanlar silkinə daxil etmək, əlbəttə, ağılasığmazdır. Hələ icma quruluşu tamamilə dağılmamışdı. Feodallaşma prosesinin başa çatmasına baxmayaraq kənddə gedən sinfi təbəqələşmə göz önündə idi, kəndxudalar, ayrı-ayrı varlanmış icma üzvləri hesabına kənd əyanları yararlanırdı. Feodalizm, sözün əsl mənasında, bərqərar olmadığı vaxtda keşkel sahiblərini feodal əyanlar hesab etmək olmazdı.

İlisu sultanlığında siniflər, torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə azad icmalarından bir qədər fərqli idi. Əslində, sosial-iqtisadi quruluş və adlarını çəkdiyimiz məsələlərə görə İlisu sultanlığı Quzey Azərbaycan xanlıqlarına daha yaxın idi. Burada feodal ierarxiyasının ən yüksək pilləsində sultan, ondan sonrakı pillədə bəylər dayanırdılar. Bəy hüququndan sultanların oğlanları və irsi bəylər istifadə edirdilər. Sultanlıqda elə bəylər var idi ki, mülkiyyətlərinə bütöv kəndlər daxil idi. Gürcüstan Arxivinin Zaqatala silki-torpaq komissiyası fondunda cəmləmiş materiallardan görüldüyü kimi, sultanlıqda belə bəylər az deyildi. Qafqazşünas V.Lindenin yazdığına görə İlisu sultanlığında Sultan rəiyyət kəndlərini öz nəslindən, yaxud qohumlarından olan bəylərə idarə üçün (müvəqqəti, ömürlük, yaxud irsi) bağışlamışdı. Həmin bəylər, həmin kəndlərin gəlirindən istifadə edirdilər.

Ləzgilər (avarlar və saxurlar nəzərdə tutulur - *müəllif*) sultanlıqda bir qayda olaraq özlərinə tabe olan kəndlərə malik deyildilər, lakin bəzən sultan çox hörmətli bəyləri öz tərəfinə çəkmək üçün onlara kəndlərdən müvəqqəti olaraq gəlir götürmək hüququnu verirdi. Nadir hallarda bəzi bəylər onlara verilən bu imtiyazı öz nəsilərinə verir, onlar da öz növbəsində bəy hüququnu alırdılar. Həmin müəllif sözünə davam edərək yazırdı ki, bəylər sultanın bağışladığı tiul hüquqlu mülklərdən başqa, rəiyyət kəndlərinə satılma yolu ilə (bəzi hallarda zorla zəbt etmək yolu ilə) asılı kəndlilərdən torpaq alır və onlarla sahibsiz qalmış torpaq kimi rəftar edirdilər.

V.Linden daha sonra yazırdı: «Dağıstanda olduğu kimi, İlisu sultanlığında sahibsiz qalmış (sahibi ölmüş və varisi olmayan) mülklərlə istədikləri kimi rəftar etmək hüququ, mülklər (daha doğrusu, pay torpaqları) sonralar, sultanlıqda

bəylərin təsirinin azaldığı vaxtda, əsasən, kənd icmalarının sərəncamına keçdi. Meşələr və otlaqlar rəiyyətin və bəylərin ümumi istifadəsində idi. Bəzi kəndlərdə isə meşələr bəylərinki hesab olunur və rəiyyət bəylərin razılığı ilə onlardan pulsuz, yaxud da müəyyən məbləğ müqabilində istifadə edirdilər».

Car-Balakən dairəsində aparıcı olan avarlar kimi, İlisu sultanlığında olan saxur azad icmalarının üzvləri - kəndliləri də icma torpaqlarından azad surətdə istifadə edir, heç bir torpaq vergisi ödəmir, sultan və bəylərin xeyrinə heç bir mükəlləfiyyət daşımırdılar. S.Esadze yazır ki, «onlar yalnız dövlət vergi və mükəlləfiyyətlərini ödəyirdilər». Digər müəllif isə belə hesab edir ki, onlar heç bir dövlət vergisi ödəmir, yalnız hərbi xidmətdə olurdular. Arxiv sənədlərindən, o cümlədən, Zaqatala silki - torpaq komissiyasının materiallarından görüldüyü kimi, sonuncu müəllifin sözləri həqiqətə daha yaxındır. Sultan saxur camaatları, toxum və kənd kovxalarının işinə bilavasitə qarışmırdı. Feodal vergilərindən azad edilmiş saxur kəndliləri kollektiv maaf hüququnda idilər.

Sultanlardan və bəylərdən asılı olan keşkelçi kəndlilər - yengiloylar və muğallar rəiyyət adlanırdılar. Onların vəziyyəti Car-Balakən azad icmalarının keşkelçiləri ilə demək olar ki, eyni idi. Bu mülahizə ilk mənbələrdə də təsdiq olunur. V.Linden yazır ki, İlisu sultanlığında bəzi asılı kəndlərin torpaqdan istifadə qaydasının bəzi xüsusiyyətləri olsa da, əslində o hər yerdə eyni cür idi: mülklər, daha doğrusu, torpaq sahələri, bağlar və qoruqlar (otlaq yerləri) rəiyyətin tam sərəncamında idi və onların həmin sahələri satmağa hüquqları vardı. Əkin yerləri isə ümumi istifadə olub, bütün rəiyyət ailələri arasında bərabər şəkildə bölünürdü. Bəzi kəndlərdəki bölgədə bəylər də iştirak edir və bir neçə pay alırdılar. Bundan başqa bəylər azad torpaq hissələrindən, həmçinin məhsul yığımından sonra əkin sahələrindən otlaq kimi istifadə hüququnu da mənimsədilər. İlisu sultanlığında torpaq sahəsi vahidi keşkel [4-6 tağara qədər məhsul verən torpaq sahəsi] idi. Keşkelçilər həddindən artıq az torpaq sahəsinə malik olurdular. Burada 8 ailənin bir keşkel torpağı var idi.

Qeyd edək ki, saxur icmalarından asılı olan keşkelçilərdən başqa, bəylərə məxsus olan kəndlərdə yaşayan keşkelçilər də var idi. Sultanlıqda 14 belə kənd qeydə alınmışdı. Bu kəndlərin keşkelçiləri vergiləri bəylərə ödəyirdilər. İlisu sultanlığında kəndlilər hər hansı mükəlləfiyyət daşımaqdan azad idilər.

İ.P.Petruşevski belə hesab edir ki, sultanlığın sosial quruluşunda, Car-Balakən azad icmalarında olduğu kimi, feodal münasibətlərinin nişanələri toxum quruluşunun qalıqları ilə çulğalaşdı. Bu təsnifat tədqiqatın ikinci fəslində verilirdi üçün onun üzərində bir daha dayanmağa ehtiyac duymuruq.

Beləliklə, bu fəslin birinci və ikinci bölmələrində gətirdiyimiz materiallardan aydın olur ki, torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə məsələlərində Şərq feodalizminin xüsusiyyətləri Azərbaycana da aid idi. K.Marks Şərq feodalizminin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən bunu dövlət torpaq sahibliyi ilə əlaqəndirməkdə haqlı olmuşdur. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Quzey Azərbaycan

xanlıqlarında torpaq mülklərinin böyük əksəriyyəti xanlara, xan divanlarına məxsus idi və onlar bu torpaqları tiul kimi paylayırdılar. Tiul sahibləri bu torpaqların müvəqqəti mülkiyyətçiləri idilər. Və beləliklə, bu, Şərqi feodalizminin səciyyəvi cəhəti və mahiyyətcə torpaq sahibliyində feodal iyerarxiyasının göstəricisi idi. Biz tarixi ədəbiyyatda Azərbaycan xanlıqlarında feodal iyerarxiyasına münasibətdə də kifayət qədər yanlışlıqlara yol verildiyinin şahidiyik. Bir sıra qafqazşünaslar, həmçinin Azərbaycan sovet tədqiqatçıları torpaq mülkiyyəti formalarını müəyyənləşdirərkən səhvə yol vermiş, mülkiyyət formasının göstəricilərini qarışıq salmışlar. Məsələn, onlar tiul torpaq sahibliyinin xarakterini müəyyən edərkən yalnız hüquqi vəziyyəti nəzərə alırdılar, halbuki, bu mənbələrə müraciət edən hər bir tarixçi real istehsal münasibətlərindən və tiuldarla torpaqları becərən kəndlilərin münasibətlərindən çıxış etməli idi. Nəzərə almaq lazımdır ki, tiul torpaq sahibliyində feodal mülkiyyəti, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq feodal vergisinin forması ilə müəyyən edilir.

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında torpaq münasibətlərinin feodal xüsusiyyətləri ayrı-ayrı kənd icmalarının və kəndlilərin torpaqla qeyri-bərabər təmin olunmasında tapırdı. Məlum olduğu kimi, bu məsələnin tədqiqatçıları olan K.Marks və V.İ.Lenin də torpaqdan kiçik kəndli icarədarlığı kimi istifadəni kapitalizmə qabaqkı dövrə aid edirlər. Məlum olduğu kimi, K.Marks işləyib ödəmə, cinsi vergi və pulla ödənilən vergiləri əkinçilikdə kapitalizmə qabaqkı torpaq münasibətləri hesab edirdi.

Azərbaycanda torpaq sahibliyinin, ümumiyyətlə, feodal quruluşunun bir xüsusiyyəti də mülkədarların hamısının, tiuldarların isə böyük əksəriyyətinin bilavasitə təsərrüfatla məşğul olmayıb, rəiyyətdən vergi toplamaqla kifayətlənmələrində öz əksini tapırdı. Öz təsərrüfatı ilə məşğul olanlar isə rəncbərlərin əməyindən faydalanmaqla, eyni zamanda, rəiyyəti ildə 3-5 gün mükəlləfiyyət daşımağa məcbur edirdilər. Kənd təsərrüfatının vəziyyətinə həsr etdiyimiz fəsildən görüldüyü kimi, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında təsərrüfatla məşğul olan sahibkarlar çox az idi. Xanlar və bəylər, əsasən, tut bağları salmaqla, baramaçılıqla məşğul olur və bu işdə rəncbər əməyindən geniş istifadə edirdilər. Kənd təsərrüfatı istehsalının bu xüsusiyyəti, tədqiq etdiyimiz dövrdə Azərbaycana xas olan digər bir cəhət də doğururdu. Məlum olduğu kimi, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında kəndlilər hüquqi cəhətcə torpağa təhkim olunmamışdılar, burada təhkimçilik münasibətləri, kəndlilərlə münasibətdə «şey hüququ» yox idi. Lakin Azərbaycanda tarixən feodal-asılı münasibətlər mövcud olmuşdur. Quzey Azərbaycan xanlıqlarında torpaqdan icmalqla istifadə, torpaqların vaxtaşırı bölünməsi xarakterik idi. Doğrudur XVIII əsrin sonunda bu qayda müəyyən halda pozulsa da, hər halda bütövlükdə sonrakı illərdə saxlanılırdı.

Torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadənin xüsusiyyətlərindən biri də Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, xüsusən, Cəfər-Balakən azad icmalarında və İlisu sultanlığında onun müxtəlifliyi idi. Burada təsərrüfatın natural xarakteri, onun

dağınıqlığı və ibtidailiyi, keşkel sahibləri ilə keşkelçilər arasındakı münasibətlər və s. amilləri iqtisadi münasibətlərin inkişafına ciddi mane olurdu. Bu regionun xarakterik cəhətlərindən digəri bəy - feodal nəslindən olmayan saxurlar və avarların keşkelçilərə münasibətdə feodal kimi çıxış etmələri və feodal hüquqlarına malik olmaları idi. Feodal-asılı keşkelçilərin öz torpaq payları ilə istədikləri kimi rəftar etmələri də bu regionun xüsusiyyətlərindən idi.

Beləliklə, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarında istehsal münasibətlərinin, sosial-iqtisadi münasibətlərin başlıca göstəricisi olan torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə bir çox spesifik cəhətlərinə və xüsusiyyətlərinə baxmayaraq feodal xarakteri daşıyırdı və torpaq üzərində feodal mülkiyyəti mövcud idi.

4.3. Su sahibliyi və sudan istifadə

Azərbaycanda süni suvarmanın tarixi, əkinçilik mədəniyyətinin tarixi qədər qədimdir. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, xanlıqlar dövründə də süni suvarma Azərbaycan şəraitində, xüsusən, onun aran yerlərindən əhalinin kənd təsərrüfatı məşğuliyyətində həlledici əhəmiyyətə malik idi. Müasir dövrümüzdə belə Azərbaycanda yüzə qədər yaşayış məntəqəsinin adında süni suvarmanın izləri var. Məsələn, Ağdam rayonunda Böyük Kəhrizli və Əmirarx, Şəki rayonunda Kəhrizoba, Şərurdaşarx və s. göstərmək olar. Cənubi Qafqazda suvarmanın vəziyyətini tədqiq etmiş müəllif yazırdı ki, kəndlilərin yaşayışı torpağın kifayət qədər olmasından daha çox, suvarma suyunun olmasından asılı idi. Doğrudur, bu sözlər XIX əsrə aiddir, lakin onları olduğu kimi nəinki xanlıqlar dövrünə, hətta ondan əvvəlki dövrlərə də aid etmək olar.

Azərbaycanın 1.190.000 desyatın sahəsi olan zəngin və geniş düzənlikləri (Muğanın suvarılmayan hissəsi 120.000 des., Şirvan 595.000 des., Salyan Acınohur, Şirak, Eldar, Samux və s. 165.000 des.) topoqrafik və iqlim şəraitinə, özündə iki böyük su mənbəyini - Kürü və Arazı birləşdirməsinə baxmayaraq tamamilə istifadəsiz qalırdı. «Halbuki, yer kürəsində az yer tapılar ki, belə böyük və məhsuldar torpağı olsun ki, orada qiymətli kənd təsərrüfatı bitkilərini (pambıq, şəkər çuğunduru, düyü, üzüm, müxtəlif meyvələr və s.) yetişdirmək və xeyli əhalini məskunlaşdırmaq üçün hərtərəfli şərait olsun. Lakin hər şey suvarmadan asılıdır. Onsuz iqlim və hava şəraitinə görə heç bir bitkini yetişdirmək olmaz».

Şərqdə kənd təsərrüfatında suvarmanın nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olması məlumdur. Bu barədə F.Engels K.Marksa yazırdı ki, «Burada əkinçilik üçün birinci şərt süni suvarmadır, bu isə ya icmaların, ya əyalətlərin, ya da mərkəzi hökumətin işidir... Torpağın məhsuldarlığı süni surətdə elə səviyyəyə çatdırılırdı ki, süni suvarma sistemi sıradan çıxdıqda isə həmin səviyyə tezliklə yox olurdu».

Suvarma suyunun çatışmaması kənd istehsalçılarını başqa yerlərə köçməyə, yaxud az su tələb edən, ya da heç bir suvarma tələb etməyən bitkiləri becərməyə məcbur edirdi. Bu barədə XVIII əsr tarixinin tədqiqatçısı yazır: «Bir çox susuz

yerlərin əhalisi iri və xırda çayların axarı olan yerlərə köçürlər. Onlar Kür çayı sahilində bir-birinin yaxınlığında məskunlaşmışlar, kəndlər salmışlar və Kür çayından öz əkinlərini suvarmaq üçün arxlar çəkmişlər». Başqa müəllif yazırdı: «... isti aran yerlərində suyun çatışmaması, yaxud onun olmaması üzündən torpaqların çoxu becərilməmiş qalmışdı. Belə kəndlərin əhalisi isə, bu yerləri tərk etmişlər». Bir çox yerlər qeyri-məskundur, ona görə ki, həmin yerlərdə torpaq çox bərkdir və su çatışmır, nəinki çaylar, heç quyular da yoxdur».

Başqa bir müəllif yazır: «Kəndli süni suvarmanın onun təsərrüfatında belə mühüm rolunu nəzərə alaraq torpağı suvarma vasitələri ilə təmin etmək üçün nə zəhmətini, nə vaxtını, nə də kapitalını əsirgəməirdi. Kəndlilər özlərinin ibtidai alətləri ilə qayaları, təpələri, hətta dağları çapırlar ki, həyatverici suyu öz sahələrinə götürə bilsinlər. Bakı qəzası kimi çay olmayan yerlərdə isə kəndlilər su quyularından istifadə edirdilər».

S.A.Yegiazarov belə hesab edirdi ki, «Qədimdə suvarma çiçəklənmə dövrü keçirirdi., xan-hökmdar öz mülkiyyətinə özünün xüsusi ərazisi kimi baxırdı... Əkinçiliklə və maldarlıqla məşğul olmağın suvarmasız mümkün olmadığını nəzərə alıb ona xüsusi fikir verirdi».

Tədqiq olunan dövrdə Quzey Azərbaycan ərazisində 131 çay axırdı. Doğrudur onların çoxu azsulu olub, yayda quruyurdu, lakin tam sulu çaylar da az deyildi. Məsələn, Quba xanlığının ərazisində Qusarçay, Vəlvələçay, Cilgil, Qudyalçay, Yalamaçay və Samur çayları, Lənkəran xanlığında Bolqarçay, Viləşçay, Lənkərançay, Astaracay, Abşeronda Qobustan sahəsi üzrə Sumqayıtçay, Pirsaatçay, və s. axırdı.

Quzey Azərbaycan xanlıqlarının ərazisində çaylardan başqa, xüsusən, onun dağlıq hissəsində 100-dən artıq göl var idi və bu göllərin də suyundan süni suvarma üçün istifadə olunurdu.

Hələ ilk orta əsrlərdə Araz çayından geniş Beyləqan düzünə böyük bir arx çəkilməmişdi. Bu arx XIII əsrdə monqolların yürüşü zamanı dağıdıldı. Böyük Fateh əmir Teymur XIV əsrdə bu arxı bərpa edərək onu özünün böyük babası Barlasın adı ilə adlandırdı. Sonralar bu arx Gourarx adı ilə məşhur oldu.

Qarabağ xanlığı özünün suvarma arxları ilə xüsusilə fərqlənirdi. Mirzə Camal Cavanşir bu arxların adlarını tarix üçün qoruyub saxlamışdır: Gödəkarx, Yuvararx, Zeymənə arxı, Gəmieci arxı, Sarı arx, Ayazarx, Gürlü arxı, İnsurxan arxı, Duramanlı arxı, Qaşqayarx, Xan arxı, Baharlı arxı, Meymənə arxı, İkinci yuvar arxı, Müqəddəm arxı, Qaybaş-Makli arxı, Gourarx. Onlar Pənah xanın və onun oğlu İbrahim Xəlil xanın vaxtına qədər qorunub saxlanılmış və onların gəlinerindən istifadə olunmuşdur. Qarabağ xanlığında Şaharxı və Mirzəm arxları da var idi.

Qarabağ xanlığında Tərtər çayından da xeyli arxlar çəkilməmişdi. Bu, XIX əsrin 80-ci illərində həmin ərazinin tədqiqatçısı tərəfindən də qeyd edilir: «Qeyd edək ki, Tərtərdən çəkilmiş köhnə və dağılmış arxlara tez-tez rast gəlirdi». Bu

arxlar hətta xanlıqlar dövründə də fəaliyyət göstərmişdi.

Şəki xanlığında Məlikarx düzündəki arx - Əlicansay çəkilməmişdi. Bu arx Əlincə çayının sağ sahilə boyu 3, sonra düzənliyə doğru 10 verst uzanaraq, qollara ayrılırdı ki, onlardan biri də Suçma kəndinə gedib çıxırdı. Digər qol isə, sola sarı uzanıb bütün Məlikarx qolunu kəsib gedirdi.

XVIII əsrdə Azərbaycanda olmuş səyyahlar yazırlar ki, Şamaxı yaxınlığında Pirsaat çayı axır və ondan suvarma məqsədilə üç arx çəkilməmişdi. Onlardan biri şəhər hakiminin ixtiyarında idi. O, bu arx vasitəsilə öz torpaqlarını və bağlarını suvarırdı. Digər iki arx isə ətraf kəndlərin əkinlərinə və bağlarına su verirdi. Lakin səyyahın yazdığına görə, kəndlilər bu arxların suyundan istədikləri kimi istifadə edə bilmirdilər, ona görə ki, onlar dəyirmanların işlədilməsinə zorla çatırdı. Həmin səyyah yazır ki, Kür çayından otlaqları suvarmaq üçün bir neçə arx çəkilməmişdi. XVIII əsrin əvvəlində Azərbaycanda olmuş A.P.Volinski də burada Pirsaat çayından çəkilmiş arxların adlarını çəkir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Mil düzündəki Xanarxı və Qoşqar arxı da əhəmiyyətli suvarma vasitələrindən idi.

Şamaxı xanlığında əhali baş su arxlarından çəkilmiş kiçik arxlarla əkinləri suvarır və kifayət qədər məhsul götürürdülər. Yenə həmin mənbədə qeyd olunur ki, Salyanda suvarma çox inkişaf etmişdi. Kür boyu aralanmış kəndlərdən əkin sahələrini suvarmaq üçün çoxlu arxlar çəkilməmişdi. Bunlardan əlavə «Şirvan əyalətinin təsviri»ndə qeyd olunur ki, Salyanda suvarma üçün iki göl tikilmişdir. Bu göllər Kür çayı daşanda su ilə dolurdu.

Gəncə xanlığında çox uzaq məsafələrdən çəkilmiş elə mühüm arx yox idi. Suvarma, əsasən, çox da böyük olmayan arxlarla həyata keçirilirdi. Bu arxların üstündə dəyirmanlar da qururdular. Gəncə xanlığında da, bir çox başqa yerlərdə olduğu kimi əsas suvarma vasitələri kəhrizlər və qara su idi. Ümumiyyətlə, suvarma suyu ikiyə bölünürdü: çay suları olan ağ su və yerin təkindən çıxan çeşmələr. Böyük su anbarları, hətta bataqlıqlar da qara su mənbələri idi. Belə suların da suvarmada geniş istifadə olunurdu. Görkəmli Azərbaycan maarifçisi, ilk Azərbaycandill qəzetin əsasını qoymuş kənd təsərrüfatı, həmçinin, süni suvarma məsələlərinə dair məqalələrin müəllifi Həsən bəy Zərdabi qara su barəsində də yazmışdır: «Belə fikirləşmək lazım deyildir ki, çəltik və başqa çöl bitkilərini suvarmaq üçün çaylardan götürülən su həmişəlik itmir. Yuxarı hissələrdə səmərəsiz suvarma nəticəsində bataqlıq yaranır, havanı zəhərləyir, ağcaqanadların artmasına şərait yaradır. Lakin bu sular tamamilə buxarlanmır, bataqlıqlar bir-birinə birləşərək Kür çayına axan çaylar yaradırlar. Bu çayları Qara su adlandırırlar, amma, əlbəttə, bu sular qara deyildi, o, tam təmiz, çeşmə suyu kimi şəffafdır, ona görə «qara» adlanırlar ki, suyun olduğu bataqlığın dibi müxtəlif orqanik şeylərin çürüməsi nəticəsində qara rəng alır və orada olan su da ilk baxışda qara görünür».

Naxçıvan xanlığında olan Qanlıgöl də suvarma mənbəyi idi və ondan arxlar

çəkilməmişdi. Xanlıqda Ədilağa gölü süni suvarma üçün su mənbəyi idi.

XIX əsrin 30-cu illərinin sonuna dair məlumatlara görə, Naxçıvan əyalətində suvarma üçün 150 iri və 12 xırda arx, Yelizavetpol qəzasında isə 64 arx var idi. Arxlar iki kateqoriyaya bölünürdü: baş arxlar və bölgü arxları. Baş arxlar öz başlanğıclarını su mənbəyindən, çaylardan, kəhrizlərdən, göllərdən və s. götürürdü. Bölgü arxları ilə baş arxdan götürülən suyu suvarma yerinə çatdırırdılar. Bölgü arxlarının özləri də iki kateqoriyaya bölünürdü: birbaşa suvarma yerinə suvarma suyu axıdan kənd arxı, ikincisi isə kənd arxının suyunu ayrı-ayrı kəndli əkin sahələrinə axıdan arx.

Cəsarətlə söyləmək olar ki, Naxçıvan xanlığında suvarma arxlarının suyu göstərilənlərdən çox olmuşdur, belə ki, Rusiya-İran müharibələrinin gedişində suvarma arxlarının bir çoxu sıradan çıxmışdı. Qarabağ xanlığındakı arxlardan beşi təkcə bir mülkədarin sərəncamında idi: Qaraçay yaxınlığındakı Rakkal, Xanarxı, Xaçın çayı yaxınlığında Əmirarxı, Xəzinə arxından başlanan Xatunarxı, Arazdan götürülmüş Hüseynəli və Tərtərdən başlanan Teley arxları.

Qaraçuxa kəndi yaxınlığındakı çox da böyük olmayan göldən bütün Qaraçuxa ərazisindən keçən, Yamaxa kəndində suyunu xüsusi mənbədən götürmüş arx çəkilməmişdi. Qazax sultanlığında da suvarma inkişaf etmişdi.

Hələ lap keçmişlərdə Azərbaycanda kəndlilər çayların axarında bənd tikməklə süni göllər yaradırdılar. Onlardan biri də Muğanda Çel qalası yaxınlığındakı göl idi. Yaz zamanı çaylar daşanda bu göl su ilə dolurdu ki, onun da suyundan xan bağları suvarılırdı.

Kür çayının sol sahilində, Muğanda Qaraçala yaxınlığında da belə göl düzəldilmişdir. Bu göl də yazda, Kürün daşması nəticəsində dolurdu. Gölün suyu ilə 500 desyatin sahəni suvarmaq olurdu. Şamaxı xanlığında, Qəbiristan dairəsində belə göllərdən biri mövcud idi. Naxçıvan xanlığında Xan göl tikilmişdi. Lənkəran və Naxçıvan xanlıqlarında belə süni yaradılmış göllər daha çox idi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan xanlıqlarında xeyli suvarma arxları şəbəkəsi var idi. İ.P.Petruşevski isə belə hesab edirdi ki, XVIII əsrdə Azərbaycan xanlıqlarında, bəzi müstəsna hallar nəzərə alınmasa, «böyük suvarma sistemləri yox idi. Kiçik arxlar isə çox vaxt kənd icmalarının, mülk, tiul və vəqf sahiblərinin təşəbbüsü ilə çəkilirdi».

Çaylar olmayan, yaxud çox az olan yerlərdə süni suvarmada kəhrizdən, quyulardan istifadə olunurdu. Bakı xanlığında belə quyular və kəhrizlər daha çox idi. Bir quyunun suyu ilə yarım desyatindən bir desyatinə qədər torpağı suvarmaq olurdu.

Kəhriz yeraltı qalereyalardan ibarət olub, son hissəsi su mənbəyinə dirənir, açıq hissəsi isə yerin üst-qatına qədər qalxırdı. Kəhrizlər bəzən bir neçə qalereyadan ibarət olub bir ümumi arxda birləşirdi. Qalereyalardan suyun axması üçün elə şərait yaradılırdı ki, su onun mənbəyindən torpağın yuxarı qatına axa bilsin. Kəhriz qazan ustalar kənkənlər adlanırdılar.

Quyulardan isə su tutumu 10-15 vedrə olan dəridən düzəldilmiş tuluqlarla çıxarıldı. Tuluğun su dolan ağız hissəsi kəndirlə bağlanır, at və ya uzunqulaq həmin kəndiri dartdıqca o, quyu üstündə qoyulmuş çarxa sarınaraq tuluğu çıxarırdı. Tuluqda olan su daşdan qayrılmış iri çuxura tökülür, ordan isə arxlara axıdılırdı. Quyulardan su çıxarmaq üç ay yarım qədər - iyunun axırlarından sentyabrın ortalarına qədər davam edirdi.

Kəhrizlər, quyular, arxlar xüsusi şəxslərin, yaxud kənd icmalarının torpaqlarında çəkildiyindən, onların mülkiyyəti hesab olunurdu. Lakin bu mülkiyyət hüququ heç bir qanunla təsdiq olunmur, yalnız adətə əsaslanırdı. Su üzərində mülkiyyət torpaq üzərində mülkiyyətdən fərqlənirdi. Su üzərində mülkiyyət feodallara, həmçinin, kənd icmalarına və ayrı-ayrı kəndli qruplarına məxsus idi. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında, suvarma suyu və suvarma tikililəri, əsasən xanların, bəylərin, yəni iri torpaq sahiblərinin mülkiyyətində idi.

Hesab olunurdu ki, əvvəla, su mənbəyi olan torpaqlar onlara məxsus idi, ikincisi, süni suvarma tikililərinin meydana çıxması xeyli kapital tələb etdiyindən, buna yalnız onların imkanı çatırdı. Təbii su mənbələrindən götürülən, yaxud yerin tərkindən çıxarılan su, bu iş üçün əmək və kapital sərf etmiş şəxsin mülkiyyəti hesab olunurdu. İ.P.Petruşevski qeyd edir ki: «Feodalın təkçə - torpaq-mülk üzərində deyil, özünün çəkdiyi suvarma arxı, yaxud onun torpağından keçən suvarma arxları üzərində də mülkiyyət hüququ vardır. Bu arxlardan istifadə edən kəndlilər feodalın nəfinə müəyyən vergi verməli idilər. Mülkədar özgə torpağından keçən su arxı çəkirdikdə, o və onun nəslə bu arx üzərində mülkiyyət hüququnu torpaq sahibi ilə bölüşdürürdü. Onların hər biri sudan və suvarılan torpaqlardan gələn gəliri bölürdülər».

Müsəlman hüququna görə, arxlar onları çəkdirənlərin mülkiyyətindədir və ondan istifadə sahibkarlarla razılıq əsasında baş verir. Onların icazəsi olmadan nə bənd tikmək olardı, nə də şlüz. Bulaqların, quyuların və su tutumlarının suyu onların sahiblərinə məxsus idi. Xüsusi sahibkar torpaqlarında olan quyular, bulaqlar və su tutumları üzərində həmin torpaqların sahiblərinin, dövlət torpaqlarında olanlar üzərində isə bütün müsəlman icmalarının mülkiyyət hüququ vardı. Boş torpaqda qazılmış quyular, onlardan istifadə etmək üçün qonşu torpaq sahələri quyu qazanlara məxsus idi. Belə hüquqlara kəhriz sahibləri də malik idilər. Kəhriz sahibləri kəhriz suyu ilə suvarılan ətraf torpaqlardan nəslən istifadə etmək hüququna malik idilər.

Qeyd etdiyimiz kimi su mənbələri, suvarma arxları onları tikmək üçün xərc çəkənlərin mülkiyyəti idi. Məsələn, Qarabağ xanlığında iri torpaq sahibi Rüstəm bəyin süni suvarma üçün beş arxı var idi: Raqqal arxı /Qaraçaydan çəkilmişdi/, Xəkarxı /Xaçınka çayından/, Xatınarxdan çəkilmiş Ələfərxı, Arazdan - Hüseynarxı, Tərtərçaydan Tanearxı. «Qarabağ xanlığının təsviri»ndə qeyd olunduğu kimi, bu arxlar ya satın alınmış, ya da xan tərəfindən bağışlanmışdı.

Başqa bir torpaq sahibinin iki iri arxı var idi.

Muğanda, Kürlə Araz arasındakı vadidə Qızılax və Xan arxı adlı iki iri arx fəaliyyət göstərirdi. Göstərilən vadidə yerləşən torpaqlar məhz həmin iki arx vasitəsilə suvarılırdı. Qarabağ xanlığında Tərtərçaydan çəkilmiş arxların böyük hissəsi mülkədarlara məxsus idi. Gəncə xanı Cavad xanın Gəncə ətrafında 10 arxı qeydə alınmışdı.

Adətə görə hər hansı şəxs, istənilən adamın torpağından arx çəkə bilirdi və torpaq sahibi buna mane olmamalı idi. Həmin torpaq sahibi onun torpağından çəkilən arxdan suvarma üçün istifadə edə bilirdi.

Bir çox bəylər dinin güclü olduğu bir şəraitdə şəriət qanununu pozmağa cürət etmir, ona əməl etməli olurdular. Lakin elə bəylər də var idi ki, «kəndliləri həmin arxdan istifadə etmək hüququndan məhrum edirdi».

Şəki xanlığının Ərəş mahalında «yaxşı becərilmiş və əkilmiş torpaqlar, həmçinin, arxlar Ərəş sultanının hakimiyyəti altında idi».

Qeyd etdik ki, kənd icmalarının da su üzərində mülkiyyəti var idi. XIX əsrin ortalarında Şamaxı qəzasının Gültəpə kəndinin Çiləbert səhəsinin kəndliləri yazırdılar ki, «100 ildən artıqdır ki, Ağsu arxı bizim mülkiyyətimizdədir». Göründüyü kimi, arx xəzinənin, bəyin və s. deyil, məhz kənd icmasının mülkiyyəti idi. İstər ayrı-ayrı şəxs olsun, istərsə də kənd icması, ixtiyarında olan suvarma vasitələrindən istədiyi kimi istifadə edə, onu sata, başqasına verə bilirdi. Kənd icmasına məxsus olan suvarma tikililəri satıldıqda, kənd icmasının, daha doğrusu icma yığıncağının razılığı olmalı idi. Məsələn burasındadır ki, icmaya məxsus suvarma tikililəri icma üzvlərinin hər birinin mülkiyyəti hesab olunurdu, yəni onların burada hər birinin öz payı var idi. Onlar həmin payla istədiyi kimi rəftar edə, sata, bağışlaya və s. bilirdi, lakin yenə də kənd yığıncağının sözü son söz olmalı idi. İcma yığıncağı buna icazə verməyə də bilirdi.

Müsəlman hüququna görə çaylardan hamı istifadə edə bilirdi. Çaytrafi torpaqları olanlar isə daha çox üstünlüyə malik idilər. Onlar bənd və s. tikililəri tikməklə öz torpaqlarını suvara bilərdilər. Çay axınının yuxarı hissəsində olan torpaqlar suvarma birinciliyinə malik idi. Lakin bu torpaqların sahibləri elə etməli idilər ki, «suvarılan torpaqda su topuqdan yuxarı dayanmasın».

Həyatın özü zaman-zaman su sahibliyi və sudan istifadədə bir sıra adətlər, qaydalar yaratmışdı. Lakin bu qaydaları mirabların, bəylərin özbaşınalığı pozurdu. Bu, xalq adətinə, ənənələrinə görə hər hansı təbii su mənbəyi, həmin ərazidə yaşayanların ümumi malı hesab olunurdu. Çayların və göllərin istifadəsində, həmin çayların mənsəbində və axarı boyu yerləşən icmalar bərabərhüquqlu idilər. Qeyd etdiyimiz kimi, su mənbəyinin əvvəlində yerləşən kəndlərə suvarma suyundan istifadədə üstünlük verilirdi. Lakin onlar bu üstünlükdən istifadə etməklə aşağıda yerləşən kəndləri suvarma suyundan məhrum etməməli idilər. Həmin kəndlər orada olan evlərin sayına uyğun olaraq sudan istifadə edib, artığının qarşısını ala bilməzdilər.

Qeyd etdik ki, kəhrizlər, quyular onları tikənlərin şəxsi mülkiyyəti idi. Yazılmamış qanuna, adətə və ənənələrə görə, torpaq sahibi kimliyindən asılı olmayaraq suvarma suyunu aparmaq üçün yol verməli idi. İcmalar bu suyu istədiyi istiqamətdə, torpaq sahibindən icazə almadan aparmaq üçün arxlar qaza bilərdilər. Çox məsrəf tələb edən bu iş yoxsul kəndlilər üçün çox vaxt mümkün olmurdu. Bu hüquqdan daha imkanlı bəylər istifadə edir, kəndlilərin onsuz da az olan pay torpaqlarını arxlarla kəsməklə onları iflasa uğradırdılar. Məsələn, Cavanşir qəzasında, «Çaylı kəndinin yuxarı hissəsində yerləşən 45 desyatinlik pay torpaqları bəylərin çəkdikləri arxlarla sözüən əsl mənasında parçalanmış, kəndlilər isə buna mane ola bilməmişdilər». Torpaq sahibi üçün ağır olan bu adətin müsbət cəhəti onda idi ki, torpaq sahibləri öz torpağından keçən arxların suyundan suvarma üçün istifadə edə bilərdilər. Müxtəlif icmalar arasında su aşağıdakı qaydada bölünürdü:

1. Adətən hər bir icma ona çatacaq su payını alırdı. Lakin bəzi yerlərdə çaylarda su çox azaldıqda bu ümumi istifadə qaydası pozulurdu. Belə hallarda sudan aramsız istifadə növbəli istifadə ilə əvəz olunurdu. Belə ki, müəyyən suvarma tikililərinin və çayın suyunu müəyyən müddətə /adətən, bir neçə gün/ bir icma, yaxud bir qrup icma alır, sonra ikincisi, üçüncüsü ondan istifadə edirdi. Böhranlı vəziyyət yarananda, böyük ehtiyac, zərurət olanda dəhnəbir üsulu təyin olunurdu, yəni, su ilk növbədə elə icmalara verilir ki, onun məhsulu məhv ola bilirdi. Dəhnəbir isti yerlərdə hər bir icmanın gündəlik suya ehtiyacının olması nəzərə alınaraq ən uzağı üç gün müddətinə tətbiq edilirdi.

2. Suvarma suyunun pay torpaqlarının sahəsinə görə bölgüsü. Bəzi icmalarda su ailələrin sayına görə deyil, pay torpaqlarının sahəsinə görə bölünürdü. Suyun bölünməsində rahatlıq yaratmaq üçün bir neçə ev birləşərək qruplar-desyatinlər, keşkəllər təşkil edirdilər. İcma suyu bu qruplar arasında, qruplar isə torpaq sahələrinə görə bölünürdü. Qrupların növbəsi günlərlə, evlərin növbəsi isə saatlarla hesablanırdı.

Su ölçüsü dəyirman, baş və keşkel, dəncə, bel və s. idi. Suyu kiçik axınlara bölmək üçün dəyirman batmanla əvəz olunurdu, yəni, hər 100 ev 3/4 dəyirman su alırdı.

Xanlıqlar dövründə sudan istifadənin iki institutu formalaşmışdı: «dəhnəbir» və «ayaqbasan». Birinciyə çox vaxt «Girdab» da deyilirdi. Birincidən o icmalar istifadə edirdilər ki, onlar su mənbələrinin aşağı axarlarında yerləşirdilər. Çox vaxt onlara su çatmır, əkinləri korlanırdı. Belə icmaları su ilə təmin etmək üçün suyun bir gözü onlar üçün ayrılır və daima açıq saxlanırdı. İkinci institut su mənbələrinə yaxın icmalara aid idi. Onlar öz əkinlərini yalnız ehtiyac olduqda suvara bilərdilər. Gen-bol suvarmaya icazə verilmirdi. Buna nəzarət üçün hətta ayrıca adam da ayrılırdı («cuvar»).

Ümumiyyətlə götürüldükdə, su, əsasən, evlər arasında bərabər surətdə bölünürdü. Bu isə həmişə sülh şəraitində baş vermir, bəzən ölümlə nəticələnir, dava-dalaşa səbəb olurdu.

Sudan istifadəyə mirablardan və cuvarlardan ibarət olan inzibati idarə nəzarət edir, hər mahalda olan bu inzibati idarənin başçısı mirablar olurdu.

Xanlar xanlığın ərazisini mahallara bölərkən, suvarma işlərinin təşkili baxımından həmin regionun coğrafi və iqlim şəraitini nəzərə alırdılar. Başqa sözlə desək, mahallar, eyni zamanda, su təsərrüfatını idarə etmək üçün inzibati vahid idilər. Mirabların hüquq və vəzifələri məsələsi üzərində dayanmazdan qabaq bütün Quzey Azərbaycan xanlıqlarında olan su mahallarının adları ilə tanış olaq. Bu işi Azərbaycan su sahibliyi və sudan istifadə məsələsini xüsusi öyrənmiş İ.A.Talıbzadə görmüş və onların təsnifatını aşağıdakı şəkildə vermişdir:

Şəki xanlığı: Şəki, Xaçmaz, Qəbələ, Ərəş, Padar, Ağdaş, Alpout, Göynük.

Qarabağ xanlığı: Cəbrayıl, Kəbirri, Cavanşir, Zəngəzur, Məğri, Bərgüşad, Qapan, Qaraçarlı və daha 13 mahal.

Naxçıvan xanlığı: Əlincəçay, Naxçıvan, Mavazixatun, Dərələyəz, cəmisi 52 mahal.

Gəncə xanlığı: Samux, Kürəkbasan, Gəncə, Şamaxor, Ayrum.

Lənkəran xanlığı: Ərcivan, Dərin, Allar, Maringül, Zuvand, Sanili.

Quba xanlığı: Quba, Rustov, Buduq, Xınalıq, Barmaq, Müşkür, Sədan.

Mirablar hər il suvarma mövsümünün başlanması ərzəsində seçilirdilər. Hər kənddə mirabın köməkçisi olan cuvar var idi. Bəzi kəndlərdə onları uyar, bəndəvunçu, yaxud dağda da adlandırdılar. Mirabları mahalda daxil olan kənd icmaları birlikdə, cuvarı isə hər bir kənd icması ayrı-ayrılıqda seçirdi.

Bəzi xanlıqlarda miraba hər arx üçün bir baş su və 20 man. haqq verilirdi. Hər mahalda mirabın üzərində nəzarət etmək üçün iki nəzarətçi seçilirdi. Nəzarətçilərə 4-5 gün müddətində istifadə etmək şərti ilə bir baş su verilirdi. Elə hallar olurdu ki, bəzən mahallarda bir deyil, iki mirab olurdu. Bunu özlərinin xüsusi mirabları olan iri torpaq sahibləri - bəylər edir və həmin mirablar öz ağalarının əllərində oyuncağa çevrilirdilər.

Mirabların böyük hüquqları var idi. O, mahal suyunu icmalar arasında bölür, baş suvarma tikintisinin su bölünən hissəsində - bənddə su bölgüsü işarələri edir, möhürləyir, mahalın hər yerində əkin yerlərini gəzir, ehtiyacı olan sahələrə növbədənkənar su verirdi.

Mirabın bu sonuncu hüququ onlara varlanmaq məqsədilə özbaşınalıq etməyə şərait yaradırdı. Mirablar su işləri üzrə mahalın ali hakimi olub, icmalar arasında mübahisə baş verdikdə onu həll edirdilər. O tez-tez «məcburiyyət qarşısında» olmaq bəhanəsilə mahal suyunu icmalara verir, onlar isə miraba əliaçıqlıqla hədiyyə verirdilər. Onun payına düşən iki baş suya gəldikdə, yay zamanı bu sular onun gəlir mənbəyinə çevrilirdi, belə ki, ilin həmin vaxtında suya tələbat böyük olurdu.

Mahal su başçılarının son pilləsi cuvar idi. Cuvarlar süni suvarma üçün 7-8 aylığa (aprel - oktyabr ayları) seçilirdilər. Hər kəndin cuvarından başqa, bir qrup kəndin də ümumi cuvarı olurdu və o, bütöv cuvar adlanırdı. Cuvarlar ümumi

arxdan ayrı-ayrı kəndlərə bölünən arxlara, bütöv cuvar isə arxların qaydada olub-olmamasına nəzarət edirdi. O, məhsulla və pulla maaş alırdı. Arxlar təmir olunanda hər gün orada olmalı, kəndliləri bu işə cəlb etməli idi. Cuvvarların mühüm vəzifələrindən biri də mirabın möhürlə işarə etdiyi suyun paylanması yerinə nəzarət etməsi idi. O burada bir əyinti ilə rastlaşdıqda miraba xəbər verir, özbaşına heç bir tədbir görmürdü. Cuvvarlar miraba deyil, icmalara tabe idilər, belə ki, onun seçilməsi və azad edilməsi kənd icmasından asılı idi. Cuvvarlar öz icmalarının mənafeyini müdafiə edir, icma suyunun başqa yerlərə axıtılmasının qarşısını alırdı. Onlar icma daxilində suyun bölünməsi ilə məşğul olurdular. Bu işi xüsusi ayrılmış adamlar görürdülər. Onlar bir yerdə dağbaşı, başqasında xırbaşı, yaxud kotan adlanırdılar. Həmin adamlar icma üzvləri arasında suyun bölünməsi növbəsinə nəzarət edir, mübahisəli məsələləri həll edirdilər.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

Azərbaycan tarixinə dair materiallar. III c, 1960.

Azərli M.İ. Vəqf mülkiyyəti və onun növləri //Azərb. SSR EA Xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, № 3, 1974.

Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951.

Dəlili H.A. Azərbaycanın cənub xanlıqları (XVIII əsrin II yarısında). Bakı: «Elm», 1979.

Gülməliyev M.M. XVIII əsrin son rübü XIX əsrin I yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1989.

Hüseynzadə Ə. Gövhər ağa Vəqfi //Azərb. SSR EA Xəbərləri, ictimai elmlər bölməsi, № 1, 1959.

Marks K. Kapital. II c, 1956; III c. 1960.

Marks K. və Engels F. Əsərləri, XIV c, 1959; XXI c, 1961.

Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959.

Talıbzadə İ.A. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma sudan istifadə. Bakı: «Elm», 1980.

Rus dilində

Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, тт. I-XII, Тифлис, 1866-1904.

Алескеров Я.Я. Землевладение и землепользование во владельческих деревнях Азербайджана в пореформенный период //Автореферат диссерт. на соиск. канд. ист. наук. Баку, 1982.

Баградзе Д. Заметки о Закатальском округе. Тифлис, 1890.

- Велиев М.Г. Азербайджан. Баку, 1921.
- Герсеванов М.Н. Очерки гидрографии Кавказского края. СПб., 1886.
- Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. Ч.III, СПб., 1785.
- Гребер И.Г. Известия о находящихся на Западной стороне Каспийского моря. СПб., 1760.
- Губайдулин А. Азербайджанские беки и подвластные им крестьяне. Баку, 1927.
- Губайдулин А. Феодалные классы и крестьянство в Азербайджане в XIX в. //Известия вост. фак. АГУ, №3, 1928.
- Губайдулин К. Вакуфные имущества Азербайджана //Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, № 5, 1928.
- Гусейнов Ш.С. Сельское хозяйство Азербайджана в первой половине XVIII века. Баку, 1970.
- Дембо Л.И. Земельные правоотношения в классово-антогонистическом обществе. Л., 1954.
- Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т.1, кн.2, СПб., 1888.
- Егиазаров С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказье. ч.1. Казань, 1889.
- Евецкий О. Статистическое описание Закавказского края. СПб., 1835.
- Зардаби Г.Б. Избранные статьи. Баку, 1962.
- Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис, 1905.
- Искендерова М.С. Бакинское ханство и его присоединение в России //Диссерт. на соиск. канд. ист. наук, НАИИ НАН Азерб. Республика, д.8007.
- Иваненко В. Н. Гражданское управление Закавказьем. Тифлис, 1901.
- Караулов Н.А. Основы мусульманского права //Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, вып.IV, 1884.
- Кучаев М.Н. Поземельное устройство государственных крестьян, водворенных на владельческих землях в Закавказских губерниях. Тифлис, 1887.
- Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в., ч.1, М. - Л., 1936; ч.2, М. - Л., 1937.
- Ленинградский архив института востоковедения Российской Федерации. Фонд П.А.Дорна.
- Линден В. Высшие классы коренного населения Кавказского края и правительственные мероприятия по определению их сословных прав. Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис, 1916.
- Линден В. Краткий исторический очерк былого общественно-политического и поземельного строя народностей, населяющих мусульманские районы Кавказского края. Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис,

1916, отд. Общий.

Лерх И. Путешествие 1733-1735 гг. из Москвы в Астрахань по странам, лежащим по западному берегу Каспийского моря. СПб., 1790.

Личевич И.П. Бывшее Елисуйское султанство //Сборник сведений о Кавказских горах, вып. VII, СПб., 1857.

Маркс К. и Энгельс Ф. Избранные письма. М., 1947.

Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, Тифлис, 1885; т. VI, Тифлис, 1887.

Нахичеванские рукописные документы XVII-XIX вв. Тифлис, 1936.

Обозрение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом и финансовом отношениях, ч. I, II, III, IV, СПб., 1836.

Описание Карабахской провинции, Тифлис, 1866.

Описание Шекинской провинции, Тифлис, 1866.

Описание Ширванской провинции, Тифлис, 1866.

Пассек Т., Латынин Б. Очерк по истории Северного Азербайджана //Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, № 3, 1926.

Петрушевский И.П. Иранские источники об Азербайджане. Известия Аз. ФАН ССР, № 8, 1942.

Петрушевский И.П. Джаро-белоканские вольные общества в первой трети XIX столетия. Тифлис, 1934.

Петрушевский И.П. Ханства Азербайджана XVIII в., и возникновение русской ориентации //Известия АН Азерб. ССР, вып. 2, № 5.

Писаревский Г.Г. Уничтожение в Закатальском округе зависимых отношений крестьян к бекам и кешкелевладельцам //Труды Института истории им. А.Бакиханова АН Азерб. ССР, т. I, 1947.

Пахомов Е.А. О сословно-поземельном вопросе в Азербайджане. Баку, 1926.

Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. Л., 1949.

Петрушевский И.П. К вопросу о иммунитете в Азербайджане в XVII-XVIII вв., исторический сборник, 1935, №4.

Петрушевский И.П. Джаро-белоканские вольные общества в первой трети XIX столетия. Тифлис, 1934.

Писарев М.Н. Очерк орошения в Закавказском крае //Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. V Тифлис. 1887.

Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т. III, Тифлис, 1888.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III, СПб., 1905.

Рюмин В.А. Талышский край (краткий географический этнографический очерк). Ленкорань, 1923.

- Сведения о состоянии на Кавказе по 1883 г., Тифлис, 1883.
- Соболев В.П. Водное хозяйство Азербайджана. Баку, 1925.
- Сельская община в Елизаветпольской и Бакинской губерниях // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т.Ш, ч.І, Тифлис, 1888.
- Семин Орест. Великая годовщина //Аграрный вопрос и крестьянская реформа на Кавказе. Исторический очерк. Киев, 1911.
- Соймонов Ф.И. Описание Каспийского моря, чиненных на одном Российских завоеваниях и т.д. СПб., 1763.
- Сысоев В.М. Начальный очерк истории Азербайджана. Баку, 1925.
- Труды Кавказского общества сельского хозяйство. Тифлис, 1879.
- Указы Кубинских ханов. Тбилиси, 1937.
- Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX веках (1800-1907 гг.). М., 1950.
- Чулков М. Историческое описание Российской коммерции. Т.ІІ. ч.ІІ, СПб., 1781.
- Шарифов Д. Некоторые памятники искусства и древности Нухинского уезда //Известия общества обследования и изучения Азегэбайджана, № 2,1926.
- Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852.
- Эсадзе Б.С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т.І, Тифлис, 1907.

V FƏSİL

ŞƏHƏRLƏR, SƏNƏTKARLIQ VƏ TİCARƏT

5.1. Şəhərlər

Qarabağ xanlığı istisna olmaqla, qalan bütün Quzey Azərbaycan xanlıqları bu və ya digər şəhərin ətrafında təşəkkül tapmışdı. Şamaxı şəhəri ətrafında Şamaxı xanlığı, Şəki şəhəri ətrafında Şəki xanlığı, Gəncə, İrəvan, Quba, Lənkəran, Naxçıvan və Bakı şəhərləri ətrafında eyniadlı xanlıqlar yaranmışdı. Qarabağ xanlığı yaranarkən, bu xanlıqda yeganə Bərdə şəhəri var idi ki, o da möhkəmləndirilmiş şəhər deyildi. Burada möhkəmləndirilmiş şəhəri Qarabağ xanı Pənahəli xan salmış, əvvəlcə o, xanın adı ilə Pənahabad, sonra isə onun xələfi İbrahim Xəlil xanın hakimiyyəti dövründə Şuşa adlandırılmışdı.

Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan şəhərlərinin, o cümlədən, xanlıqlar dövrünün şəhərlərinin tarixini öyrənmək sahəsində xeyli iş görülmüşdür. XVIII əsrin II yarısı Azərbaycan şəhərlərinin tarixinə F.M.Əliyevin xüsusi tədqiqat əsəri həsr olunmuşdur. Ona görə də biz burada xanlıqlar dövründə Azərbaycan şəhərlərinin tarixi üzərində geniş dayanmaq fikrində deyilik. Lakin mövzu ilə bağlı bu məsələnin üzərindən tam sükutla keçmək də düz olmazdı. Biz burada şəhərlərin tarixinin bəzi məsələləri üzərində dayanacağıq və çalışacağıq ki, F.M.Əliyevin «XVIII əsrin II yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri» kitabında verdiyi məlumatların təkrarına yol vermək mümkün qədər yeni materiallardan istifadə edək.

Məsələnin qoyuluşuna keçməzdən öncə irəlidə adını çəkdiyimiz müəllifin bir mülahizəsinə öz münasibətimizi bildirmək istəyirik. Müəllif yazır ki, «Şəhərlər XVIII əsrin ikinci yarısında xanlıqların iqtisadi mərkəzi kimi hələ öz əhəmiyyətini tamamilə itirməmişdi». İlk öncə, qeyd edək ki, xanlıqlar yarananda şəhərlər onların iqtisadi mərkəzlərindən daha çox, siyasi mərkəzləri idilər. İkincisi, müəllif bildirir ki, şəhərlər hələ özlərinin iqtisadi əhəmiyyətlərini tamamilə itirməmişdi. Buradan belə çıxır ki, şəhərlər XVIII əsrin ikinci yarısında, xanlıqlar dövründə öz iqtisadi əhəmiyyətlərini itirmək ərəfəsində idilər. Əlbəttə, bu mülahizə ilə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, müəllifin özü əsərində şəhərlərin getdikcə inkişafı, onların böyüməsi, ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilməsi barəsində xeyli material gətirir. Digər tərəfdən, şəhərlər tarixinə toxunulmuş bu və ya başqa əsərlərdə də şəhərlərin qismən bərpasından, onlarda tikinti, abadlıq işlərinin aparılmasından, pul zərbindən, iqtisadi yüksəlişindən danışılır və bunu sübut edən materiallar gətirilir. Nəhayət, əlimizdə olan bir sıra materiallar Azərbaycan şəhərlərinin tənəzzülünü, iqtisadi əhəmiyyətini itirmək ərəfəsində olmasını deyil, onların inkişafı haqqında kifayət qədər təsəvvür yaradır. Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi cəhətdən zəifləməsi XVIII əsrin I yarısına aid edilsəydi, daha düzgün olardı. Həqiqətən də, İran şahı Nadirin dağıdıcı müharibələrindən Azərbaycan

şəhərləri çox ziyan çəkmiş, hətta onların əhalisinin bir qismi də öz yaşadığı yerlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Səyyah İ.Lerxdən Dərbəndlə bağlı gətirdiyimiz iqtibası Azərbaycanın digər şəhərlərinə də aid etmək olar. O yazırdı: «Dərbənddə Nadirin əmri ilə tikilən və 150 dükana malik olan bir verst uzunluqdakı karvansarada bir nəfər də tacir yox idi. Bütün dükanlar boş idi. Dərbənd və Bakı İranın hakimiyyəti altına keçəndən sonra əhalinin yarısından çoxu başqa yerlərə köçməyə məcbur olmuşdu, çünki çoxlarının evi dağılmışdı». Başqa bir mənbədə isə qeyd olunurdu ki: «Nadir şahın Lənkəranda soyğunçuluğu xalqın şüurunda canlı təəssürat kimi qalmışdır. Bu talanlar nəticəsində əhalinin çoxu Muğana, Qarabağa, Şirvana və s. yerlərə qaçmışdı».

Yuxarıda qeyd etdik ki, xanlıqlar yarananda hər xanlıqda bir şəhər var idi. Bu xanlıqlar içərisində Lənkəran və Naxçıvan xanlıqları istisnaq təşkil edirdilər. Belə ki, Lənkəran xanlığının tərkibində Lənkəran ilə yanaşı, Astara, Naxçıvan xanlığında isə Ordubad şəhəri də var idi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Quzey Azərbaycanda şəhərlər kiçik olub, hər birinin 5-10 min əhalisi var idi. İlk mənbələrin verdiyi məlumata görə, XVIII əsrin 70-ci illərində Şamaxıda minə yaxın evdə 5-6 min adam yaşayırdı. Şəkinin 6 min, Bakının 4-5 min, Dərbəndin 10 min, Şuşanın 10 min əhalisi var idi. Əsrin sonunda isə Şuşa şəhərində 3073 evdə 13957 nəfər yaşayırdı.

XVIII əsrin II yarısında yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Azərbaycan şəhərləri xanlıqların həm siyasi və inzibati, həm də iqtisadi mərkəzləri rolunu oynayırdılar. Bu şəhərlərdə xanlar, onların ailələri, bir çox bəylər, məmurlar, ruhanilər, tacirlər, sənətkarlar yaşayırdılar. Şəhər əhalisinin xeyli hissəsinin şəhər ətrafında əkin sahələri də var idi. Onlardan bəziləri qismən də olsa bağçılıq, maldarlıqla da məşğul olurdular. Bu da Azərbaycan şəhərlərinin aqrar təbiətindən irəli gəlirdi.

Şəki xanlığı yaranana qədər Şəki kiçik, əhəmiyyətsiz şəhər idi. Xanlığın mərkəzi olandan sonra isə o, xeyli böyüdü. Həm təbii artım, həm də gəlmələr, əsasən, ticarət-sənət adamlarının axını hesabına Şəki əhalisi çoxaldı, XVIII əsrdə Şəki indiki ərazidə deyil, bir az yuxarı, Kiş vadisində yerləşirdi. O, digər orta əsr şəhərləri kimi hasar içərisinə alınmamışdı. Şəhər hasarlarını 1765-ci ildə Hüseyinqulu xan tikdirdi. Lakin 1772-ci ildə şəhərin başına müsibətlər gəldi. Kiş çayının çox böyük daşqını nəticəsində şəhər məhv oldu. XIX əsrin birinci yarısına aid mətbuatın verdiyi məlumata görə, «Dərədən böyük sürətlə çıxan Kiş çayının dəhşətli daşqını Şəkini, onun ipək bağlarını yuyub apardı, onu daş səhrasına çevirdi. Minlərlə adam dərənin şərq sahilində dağ döşünə sığındı və burada yeni şəhər əmələ gəldi».

Dəhşətli su basqınından sonra, qəzetin yazdığı kimi, camaat bu yerlərdə ucaldılmış xan sarayının dövrələrində yurd saldı. Yeni şəhər belə yarandı. Yeni şəhəri Nuxa adlandırmağa başladılar. XVIII əsrin sonunda, xüsusilə 90-cı illərdə tikinti işləri genişləndi. Şəhərdə tikinti ilə yanaşı, onu möhkəmləndirmək, düşmən hücumundan müdafiəsini təşkil etmək üçün hasarlar da çəkildi. Mənbələr qeyd edir

ki, qala hasarlarının uzunluğu 11 verstə çatırdı və o, qeyri-bərabər, çoxbucaqlı şəkildə idi. Qala hasarlarının üstündə bürclər də tikildi.

Göstərilən tikinti işləri ilə yanaşı, iki əlavə müdafiə obyektı quruldu. Onlardan biri nisbətən qədim olub, şəhərdən aralı tikilmişdi. İkinci qala isə şəhərin içində idi. O, xan sarayı və ona yaxın binaları əhatə edirdi. Bu qala, Məhəmməd Həsən xan qalası adlanırdı. Belə bir rəvayət vardır ki, yuxarıdan qalaya nəzər salan adam, bu qala divarlarının düzülüşündə Məhəmməd Həsən xanın adını oxuya bilərdi. Qala içərisindəki ikimərtəbəli xan sarayı təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Yaxın Şərqi ölkələrinin gözəl memarlıq abidələrindən biridir.

Şəki şəhəri yaşıllıq içində itirdi. Bu yerlərdə olmuş rus şairi N.N.Rayevski Şəki şəhərinin gözəlliyinə valeh olaraq yazmışdı: «Mən Şəki xanlığının paytaxtı Şəki şəhərindən iki keçid aralıda olan düşərgədəyəm. Mənim gəzdiyim bu ölkə gözəldir. Bizim düşərgəmiz nar və digər meyvələr meşəsidir... Şəki gözəldir, bu Baxçasarayın yuxarı pilləsidir. 14 min əhalisi, 3 min evi var. Dağıstan dağlarının könül açan gözəl ətəklərində yerləşir».

Şəki şəhəri bir neçə məhəlləyə bölünmüşdü. Xan sarayının da daxil olduğu yuxarı məhəllə Yuxarı baş adlanırdı. Onunla yanaşı Gəncəlilər məhəlləsi, daha sonra Dabbaqxana, Təzəkənd və Qonaqkənd yerləşirdi. Şəki şəhərində yaşayış evlərinin xarakterik cəhəti o idi ki, burada bütün evlər ayrıca hasar içinə alınmışdı və onların bir-birilə əlaqəsi yox idi. Hasarların hamısı küçəyə çıxırdı. Evlərin çoxu birmərtəbəli və kürsülü idi. İkimərtəbəli evlər də yox deyildi. Evlərin qapı və pəncərələri həyəətə açılırdı. Pəncərələrin bir çoxuna rəngli şüşələr salınardı.

Gözəl memarlıq abidəsi olan Şəki xanlarının sarayı Şəkiyə gələn bütün səyyahların diqqətini cəlb etmiş və onların hamısı bu şəhər barəsində öz gördüklərini qələmə almışlar. Yuxarıda N.Rayevskinin şəhər barəsində sözlərini qeyd etdik. Dekabristlərin üsyanı yatırıldıqdan sonra Şəkiddə əsgəri xidmətdə olan dekabrist Aleksandr Korniloviç Azərbaycan memarlığının bu incisi barədə heyranlıqla yazırdı: «Nuxada, baş şəhərdə, qalada mən onların sarayını gördüm... Bir neçə pillə qalxıb geniş, dördkünc, bağ-bağatlı həyəət girirsən. Burada qeyri-adi ucalıqda 16 İtaliya çınarı var. Bu çınarlar həyəti dörd bərabər hissəyə bölür. Bağlığın kənarında olan binada saray qulluqçuları, xanın arvadları, onların xidmətçiləri və başqaları yaşayırlar... Mən dar qaranlıq pillələrlə qəbul otağına çıxdım. Otağın divarları sağdan-sola, soldan-sağa başdan-başa şəkillərə boyanmışdır. Otağın sağı və solunda divarlar əvəzinə qoz ağacından düzəldilmiş kəndar müxtəlif rəngli şüşələrlə bəzədilmişdir. Burada yaşıl, göy, sarı, qırmızı şüşələr var. Otaqların hamısı rəngli şüşələr içindədir. Saray bədii əsərlərlə zəngindir». Şəki xanlarının sarayından xeyli aralıda, başqa məhəllədə yerləşmiş xan evi də belə gözəl abidələr sırasına daxildir. Onun divarları Nizami Gəncəvinin poemalarındakı qəhrəmanların - Fərhad («Fərhad və Şirin»), Leyli və Qeys («Leyli və Məcnun»), Şahzadə qız («Yeddi gözəl») surətlərinin təsviri ilə bəzədilmişdir.

Şuşa şəhərinin taleyi isə bambaşqadır. 1750-ci illərin sonlarında Pənəhəli

xan əyan və məmur ailələrini, rəiyyəti Şuşaya köçürdü. Mirzə Camal Cavanşir yazır ki, o vaxta kimi burada ev yox idi. Uca təpə üzərində salınmış Şuşa şəhərinin üç tərəfi uçurum, Şimal-Şərq tərəfi isə qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Şəhərə giriş şərqdə Ağoğlan, qərbdə İrəvan, şimalda Gəncə darvazalarından idi. Mirzə Camalın yazdığından məlum olur ki, Qala inşa edilərkən burada iki-üç bulaqdan başqa axar su yox idi. Ona görə güman gələn yerlərdə quyu qazdırıb müəyyən elədiklər ki, bu dağın bir çox yerlərində su quyuları qazmaq mümkündür.

Şuşa şəhəri salınandan sonra hərbi-strateji əhəmiyyətli qala kimi onun əsas rolu müdafiə ilə bağlı olmuşdur. A.V.Suvorov yazırdı: «Şuşa daşdan divarı olan böyük bir şəhərdir, möhkəmdir. Orada 50-yə qədər böyük və xırda top vardır. İqlimi sağlam, taxılı, atı, buynuzlu malı çoxdur». Qarabağ xanları şəhərə azərbaycanlı və erməni kəndlilərini köçürürdülər. Onların arasında sənətkarlar və ticarət adamları da yox deyildi. Bu, Şuşanın əhalisini sürətlə artırırdı. O, tədricən XVIII əsrin son rübündə Qarabağın böyük ticarət şəhərinə, xaricdən və Zaqafqaziyanın müxtəlif şəhərlərindən gətirilmiş malların mərkəzinə çevrildi.

Naxçıvan xanlığında iki şəhər var idi: Naxçıvan və Ordubad. Bu qədim şəhərlər dafələrlə xarici basqınlara, o cümlədən, Nadir şahın və Ağa Məhəmməd Şah Qacarın hücumlarına məruz qalmışdı. Ancaq şəhər yenidən dirçəlsə də, öz əvvəlki vəziyyətinə gələ bilməmiş, «XIX əsr onları özünün keçmiş zənginliyini və gözəlliyini itirmiş şəhərlər kimi qarşılayır... Naxçıvan miskin vəziyyətdədir. Orda bir-birinin üstünə qalanmış xarabaları görmək olar. Baxana elə gələ bilər ki, o, bir daha bərpa edilə, əvvəlki gözəl vəziyyətinə gətirilə bilməyəcəkdir».

Xanlıqlar dövründə Naxçıvan kiçik şəhər idi. Bütün orta əsr şəhərləri kimi, o da qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Küçə tərəfdən uca hasara alınmış həyətdə daşdan və palçıqdan tikilmiş birmərtəbəli evlər çoxluq təşkil edirdi. Evlərin belə tikilməsi bir səyyahın söylədiyi kimi, həm Asiya qısqançlığından, həm də tez-tez baş verən basqınlardan qorunmaq zərurətindən doğurdu. Hər ev düşməyə qarşı qala rolunu oynamalı idi. Şəhərin mərkəzi hissəsində dördkünc bazar meydanı yerləşirdi. Bazarın hər tərəfində dükənlər sıralanmışdı. Burada üç karvansara və məscid fəaliyyət göstərirdi: şəhərdə bazar meydanı istisna edilməklə bütün meydanlarda müxtəlif ağaclar əkilirdi.

XVIII əsrin sonunda Naxçıvanda 1000 ailə yaşayırdı. Qıç vaxtlarında şəhərə «ələvə 1000-ə qədər köçəri ailə» gəlirdi, yəni, köçmə maldarlıqla məşğul olan naxçıvanlılar öz ev-əşiklərinə qayıdırdılar. Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvanda XIX əsrin ilk illərində 2000-ə qədər ailə yaşayırdı. İ.Şopen belə hesab edir ki, Naxçıvan xanlığı çar Rusiyası tərəfindən işğal olunana qədər, Naxçıvan şəhərinin əhalisi 5700 nəfər idi. Qeyd etdik ki, Naxçıvan şəhərində kəndlilər də yaşayırdı, onlar maldarlıqla bərabər, əkinçiliklə də məşğul olurdular. Həmin müəllif yazır ki, şəhərdə və onun ətrafında böyük əkin yerləri var idi. Şəhərdə olan böyük evlər bağlar və üzümlüklərlə əhatə olunmuşdu. Naxçıvandakı əkinləri və bağları suvarmaq üçün şəhərin ortasından böyük arx keçirdi. «Naxçıvan çayı şəhərdən

kənarda axır. Naxçıvanda və qalada olan meyvə bağlarını sulamaq üçün arxlar çəkilib».

Ordubadda bazar şəhərin mərkəzində yerləşirdi. Burada altı karvansara fəaliyyət göstərirdi. Ordubadda üç meydan var idi. Onlardan biri, dördkünc adlanan Kürd meydanı şəhərin ən yaxşı meydanı hesab edilirdi.

Hüseynəli və Fətəli xanın dövründə Quba üç tərəfdən xəndək və çiy kərpicdən horülmüş divarlarla möhkəmləndirilmiş, dördüncü tərəfdən Qudyalçayın sıldırımlı sahilə ilə müdafiə olunmuşdu. Bu şəhər A.Bakıxanovun yazdığı kimi, evləri qeyri-müntəzəm səpələnmiş kəndə bənzəyirdi. Burada o qədər də gözə gəlimli olmayan 645 ev, üç məscid və bir yunan-rus kilsəsi, 155 dükan var idi.

Məlumdur ki, XVIII əsrin 30-cu illərində Şamaxını Nadir şahın qoşunları viranəyə döndərmişdi. Şəhərdə yalnız, məscid, xanın evi və bəzi tikililər toxunulmamış qalmışdı. 1735-ci ildə Ağsu çayı yaxınlığında yeni Şamaxı şəhərinin əsası qoyuldu. Bu şəhərin əhalisinin sayı 4-5 minə çatırdı. 60-cı illərin əvvəllərində əhali viran qalmış şəhərə qayıtdı, onu bərpa etdi və Yeni Şamaxı şəhəri Ağsu adlandırıldı.

Bakı eyniadlı xanlığın paytaxtı olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycanın ən böyük liman şəhəri idi. Burada evlər əsas etibarilə yonulmamış daşdan tikilirdi; evlərin yastı damları qırla örtülürdü. Küçələr dar idi və daş döşənmirdi. Bununla belə, şəhərin dənizdən görünüşü cazibəli idi. XVIII əsrin sonlarında yaşamış ingilis səyyahı Corc Foster yazırdı ki, Bakının «çevrəsi bir milə qədərdir və əksəriyyəti ticarətlə məşğul olan xeyli əhalisi vardır. Bakının şərq tərəfindən ikiqat divarı olmuş, lakin hal-hazırda bayır divar dənizin gücü ilə uçmuş və onun özülü suyun səthindən aşağıda qalmışdır». Hacı Zeynalabdin Şirvaninin verdiyi məlumatlara görə, XVIII əsrin sonlarında Bakı şəhərinin əhalisi 3 min nəfər idi. Bizcə bu rəqəm qeyri-dəqiqdir. Həmin rəqəmi başqa qaynaqlar təsdiq etmir. Bakı şəhərinin tanınmış tədqiqatçısı Sara Aşurbəyliyə görə isə XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Bakıda 931 yaşayış evi və 2235 kişi əhalisi yaşayırdı. Qadınların sayının bir qədər artıq olmasını nəzərə alıb bu rəqəmi iki dəfə artırısaq göstərilən dövrdə Bakıda 5 minə qədər adamın yaşadığı qənaətinə gələ bilərik. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qafqazşünaslardan S.Bronevski və V.Potto da səhv olaraq bu rəqəmi 3000 min göstərirlər.

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəlləri üçün Bakı şəhər əhalisinin sosial tərkibi haqqında S.Aşurbəylinin verdiyi məlumatları Azərbaycanın digər şəhərlərinə də aid etmək olar. S.Aşurbəyli yazırdı: «Sosial əlamətlərə görə əhali - əsasən kişilər aşağıdakı kimi idi:

I. Vergi verməyənlər:

- 1) bəylər - 98;
- 2) molla, seyid və digər din xadimləri - 202;
- 3) nöqərlər - 43;

Cəmi: 343 (15,5%-ə yaxın)

II. Vergi verənlər:

- 1) sənətkarlar - 409;
- 2) bərə və qayıqçılar - 45;
- 3) qara fəhlələr - 322;
fəhlə və sənətkarlar cəmi: 776 (34,5%)
- 4) tacirlər - 395 (18%);
- 5) xırda alverçilər - 366 (16%)
Cəmi: 761 (34%)
- 6) əkinçilər - 277;
- 7) yükdaşıyanlar - 78;
Cəmi: 365 (16%).

Sənətkarların və tacirlərin sayına uyğun olaraq şəhərdə 707 dükan və 207 dükanı olan karvansara qeyd alınmışdı. Tacir və sənətkarların əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil etməsi Bakının sənətkarlıq və ticarət şəhəri olmasını göstərirdi». Lənkəranda evlər komaları xatırladır, bu komaların sayı 100-200-ə qədərdir. Lakin onun olduqca əlverişli təbii şəraitə malik olması və müvafiq coğrafi yerdə yerləşməsi istər karvan və istərsə də dəniz yolu ilə başqa yerlərlə əlaqə saxlaması onun Dərbənd, Niyazabad və Bakı kimi şəhərlərlə bərabər ticarətdə rolunu ildən-ilə artırır. Bu şəhərin əyalətdəki əvəzsiz rolu sonralar onu eyniadlı xanlığın paytaxtı etdi. Qaraxan şəhərə müxtəlif yerlərdən sənətkarlar və ustalar gətirmişdi. O, Lənkəranın qala divarlarını, xan sarayını, məscid, hamam, bazar, karvansara inşa etdirmişdi. Lənkəranda həmin dövrdə tikilmiş binalar arasında gözəlliyinə görə Xan sarayı diqqəti daha çox cəlb edirdi. Lənkəranın Xəzər dənizi vasitəsilə tranzit ticarətdə iştirak etməsi, onun iqtisadi mərkəz kimi rolunu ildən-ilə artırır.

A.Suvorov Lənkəranda göstərilən dövrdə 300 evin olduğunu qeyd edirdi.

Başqa bir mənbə XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Lənkəranda əhalinin sayını 3 min göstərir.

Gəncə XVIII əsrin 50-ci illərində yaranmış eyni adlı xanlığın mərkəzi oldu. Vaxtı ilə mühüm karvan yolları üzərində yerləşdiyindən, Gəncə Şərqi iri şəhərlərindən biri hesab olunurdu. Zaman-zaman təbii fəlakətlərə, dağdıcı basqınlara məruz qalan şəhər zəifləmiş, kiçilmiş, əhalisi də qat-qat azalmışdı.

Axırıncı hakim Cavad xanın dövründə (1785-1804-cü illər) xanlığın mərkəzi kimi Gəncə şəhəri iqtisadi və hərbi cəhətdən xeyli möhkəmləndirildi. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərinə olan məlumatlara görə şəhərin ərazisi üç hissəyə - Qala, Bağbanlar və Kilsəkəndə bölünürdü. Şəhərdə olan 1737 evin 750-si Qalada, 732-si Bağbanlarda, 255-i isə Kilsəkənddə yerləşirdi. Elə həmin dövrdə şəhərdə 1500-ə qədər təsərrüfat binası, 400 dükan, 210 sənətkarlıq emalatxanası, 5 karvansara, 2 hamam, 10 məscid, 24 dəyirman vardı. Gəncənin əhalisi 6,5 minə yaxın idi. Şəhər əhalisinin ictimai tərkibinə gəldikdə isə burada 126 bəy (2%), 6 məlik, 83 din xadimi (1%), 288 sənətkar (4%), 400 tacir (6%), 352 kənd təsərrüfatı

və muzdurluqla məşğul olan ailə qeydə alınmışdı.

A.Suvorov Gəncə haqqında yazırdı ki, bu, daşdan tikilmiş möhkəm şəhərdir, 50-yə qədər topu vardır. 3000-ə qədər suvari, 5000-ə qədər piyada qoşun toplaya bilər.

Bəzi xanlıqlarda şəhəri xanların özləri idarə edirdilər. Bəzilərində isə bu iş naiblərə, kələntərlərə və ya qalabəyilərə həvalə olunurdu. Onlar şəhərin təsərrüfat və inzibati idarə işlərinə baxırdılar. Naiblər həm də şəhərdə vergiləri yığmaqla da məşğul olur, çox hallarda onlar bundan sui-istifadə edir, vergiləri özbaşına artıraraq şəhərliləri soyurdular. S.Qmelin Şamaxı naibi Abdulla bəyin özbaşınalıqları barəsində yazırdı: «Xan şəhərdə olmayanda onun yerini naib tutur. Bu vəzifəyə Fətəli xan Şamaxını tutandan sonra qardaşı Abdulla bəyi təyin etmişdi. Artıq bir ildir ki, Abdulla bəy xana xəyanət edib. O, şəhərlilərin onsuz da ağır olan vergi və mükəlləfiyyətlərini artırmışdır. Deyirlər ki, o, qadınları ərլərinin əlindən alaraq zorlayırdı. Ona görə də Fətəli xan onu naiblikdən kənar edərək, bu işi Bakı xanına tapşırırdı. O bu vəzifəni qəbul edəndə mən Şamaxıda idim».

Şəhərlər inzibati cəhətdən bir neçə məhəlləyə bölünürdü. Hər məhəllənin məhəllə başçısı var idi. Onun əsas vəzifəsi vergilərin vaxtında toplanmasında naibə kömək və şəhər bazarlarına nəzarət etmək idi. Məhəllə başçıları darğa, yaxud yüzbaşı adlanır və birbaşa şəhər naibi qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Darğa naibə, naib isə xana tabe idi. Onlar şəhərdə sakitliyə, əmin-amanlığa cavabdeh idilər. Şəhər rəislərinin sərəncamında xüsusi mühafizə və gözətçi dəstələri fəaliyyət göstərirdi. Onlar şəhər darvazalarını, xan sarayını, bütövlüklə şəhəri mühafizə edirdilər. Gecələr şəhərin mühafizəsini əsaslar adlanan xüsusi adamlar həyata keçirirdi. Onların başçısı əsasbaşı adlanırdı. Naxçıvan xanlığında əsasbaşı hər dükandan 15 qəpik alırdı. O bu pulla əsasları saxlayırdı, şəhər darvazalarının açarları əsasbaşıda olurdu. Quba şəhəri dörd məhəlləyə bölünmüşdü: Ərdəbil məhəlləsi, yaxud aşağı məhəllə, orta məhəllə, yuxarı məhəllə və şəhərxarici.

Hər məhəllə onlarla küçədən ibarət idi. Ordubad şəhəri beş, Şuşa şəhəri üç məhəllədən ibarət idi. Bəzi şəhər rəisləri - qalabəyilər, naiblər, təsərrüfatla da məşğul olurdu. Məsələn, Şuşa qalabəyinin ixtiyarında sənətkarlıq məhsullarını satan dükanlar var idi.

5.2. Sənətkarlıq

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında sənətkarlıq xeyli inkişaf etmişdi. Sənətkarlığın əsas mərkəzi şəhərlər idi. Sənətkarlıqla kənd yerlərində də məşğul olurdular. Azərbaycanın yeraltı və yerüstü sərvətləri sənətkarları xammalla demək olar ki, tamamilə təmin edə bilirdi. Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanın Quzey xanlıqlarında paltar, ayaqqabı, ipək və pambıq parçalar, mohuz, keçə, kəndir, əmək alətləri, qablar, müxtəlif silahlar istehsal edən sənətkarlar vardı. Bunlardan başqa, Azərbaycanın kənd və şəhərlərində dəmirçilər, xarratlar, dülgərlər, bənnalar, dulusçular, zərgərlər, nalbəndlər və s. fəaliyyət göstərirdilər. Araşdırmalar göstərir

ki, şəhər və kəndlərdə sənətkarlığın bütün növləri eyni dərəcədə inkişaf etməmişdi. Azərbaycan xanlıqlarında sənət sahələri xammal və həmin ərazidə yaşayanların məişətinin xüsusiyyətlərindən asılı idi. Sənətkarların emalatxanaları, xalça dükənləri, əsasən, bazarlarda, karvansaralarda cəmləmişdi. Sənətkar dükənləri və emalatxanaları şəhər yerlərində sənətkarların evlərinin müəyyən hissəsində də yerləşirdi. Lahic, Basqal kimi sənətkarlıq mərkəzləri olan kəndlər istisna olunmaqla kəndlərdə xalça, parça toxuyan və s. emalatxanalar bilavasitə sənətkarların evlərində yerləşirdi.

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında sənətkarlığın ən mühüm sahələrindən biri xalçaçılıq idi. Xalçaçılıqla müəyyən qədər şəhərlərdə, daha çox isə kəndlərdə məşğul olurdular. Azərbaycan xalçaları öz keyfiyyəti, naxışı, hazırlanma texnikasına görə bir çox ölkələrdə toxunmuş xalçalardan fərqlənirdilər. Xalça ustaları içərisində qubalılar xüsusilə fərqlənirdi. Azərbaycan xalçaları İran, Türkiyə kimi xalçaçılıqla geniş məşğul olan ölkələrdə, həmçinin, Şərqdə və Qərbdə məşhur idi. Bir qaynaqda qeyd edilirdi ki, Azərbaycan xalçaları böyük ustalılıqla hazırlanır və öz naxışları ilə İran və Avropa xalçalarından seçilirdi.

Kilimlər, palazlar və başqa saçaqsız xalçalar (zili, yamani və s.) çadırların, arabaların, alaçıqların üstünü örtmək üçün istifadə olunurdu. Saçaqlı xalçalar və «sümaxı»lər çadırlarda, evlərdə yerə salınırdı. Bundan başqa, nəqliyyat vasitələrinə mal yükləmək üçün xurcun, marəfaş və s. toxunurdu.

Müasir xalça-xalıları vaxtı ilə keçə əvəz edirdi. Adı və güllü keçələr basılırdı. Maddi mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar məişətdə keçəni əvvəlcə adi palazlar, sonralar isə saçaqlı xalılar əvəz etməyə başladı. Lakin keçəçilik sənəti də ortadan çıxmamış, ondan çadırların, alaçıqların üstünü örtmək, hətta bəzi yerlərdə yerə salmaq üçün istifadə olunurdu.

Biz sənətkarlığın inkişafı problemləri ilə, o cümlədən, xalçaçılıq məsələlərini ayrı-ayrı xanlıqlar üzərində dayanaraq şərh edəcəyik.

Xalçaçılıq Şamaxı xanlığında daha geniş yayılmışdı. «Şirvan əyalətinin təsviri»ndə qeyd olunur ki, xanlığın on altı mahalından dördündə dövlət vergisi xalçadan yığılır və bu 95 ədədə çatırdı. Xara, ipək örtüklər, çadralar, cecimlər, darayı, tafta və s. əvəz edilməzdi. Onların arasında Şamaxı xarası və darayısı ən yaxşı hesab olunurdu».

Nəzərə alsaq ki, hər toxunmuş on xalçadan biri vergi yerinə alınır, buradan aydın olur ki, xanlığın dörd mahalından ildə 1000-dən çox xalça toxunurdu. Bu rəqəm xanlıqda xalçaçılığın yüksək inkişafından xəbər verirdi. Bütün bu xalça-xalılar yüksək keyfiyyətli idi. «Şamaxıda toxunan məmulatlar Fransa fabriklərində toxunanlardan keyfiyyətlidir... Burada toxunan xalılar bütün Asiyada toxunan xalılardan keyfiyyətli hesab olunur».

Nadir şah tərəfindən şəhərin dağıdılmasına, əhalisinin köçürülməsinə baxmayaraq, şamaxılılar öz şəhərlərini tikib qurtardıqdan sonra burada ipək parça istehsalı bərpa edilmiş və o kifayət qədər inkişaf tapmışdı. Bu, xanlıqda

baramaçılığın geniş yayılması ilə də bağlı idi.

Zaqafqaziyada baramaçılığın inkişafa başlaması dövründə, ipək əyirməklə baramaçıların özləri məşğul olurdular. Əldə edilən ipəkdən darayı adlanan parça toxunur, qaytan və sap alınır, müxtəlif toxunma mallar hazırlanırdı. Bu materialları yerli əhalinin özü işlədirdi. Lakin zaman keçdikcə həm ipək, həm də ipəkdən hazırlanmış məmulat qonşu ölkələrə, o cümlədən, Rusiyaya ixrac olunmağa başladı.

Şamaxıda hazırlanan ipək məhsullar çoxçeşidli idi. Onlar keyfiyyəti, rəngi və möhkəmliyi ilə seçilirdi.

İpək malların bu yerlərdə toxunması haqqında zəngin məlumatlara qaynaqlarda rast gəlmək mümkündür. Bir sənəddə oxuyuruq: «Şamaxı əhalisi qış vaxtı müxtəlif ipək parçalar toxumaqla məşğul olur... Materiallar çox yaxşı və keyfiyyətlidir». Başqa bir qaynaqda yazılır: «Şamaxı xanlığında ipək materiallar toxunmasının qədim şöhrəti vardır... Məhəmməd Səid xanın vaxtında, yəni, XVIII əsrin 60-cı illərində, yüzə qədər məşhur Təbriz fabriklərinin Şamaxıya köçmüşdür».

Məhəmməd Səid xanın hakimiyyəti dövründə Şamaxı xanlığında ipək toxuculuğu xüsusilə inkişaf etmişdi. «İpək materiallar toxuyan emalatxanalar Şamaxıda, Məhəmməd Səid xanın vaxtında, yəni, XVIII əsrin 60-cı illərində çiçəklənmə dövrü keçirirdi». Şamaxı xanlığında Əlvənd adlı yerdə də ipək əyirməklə məşğul olurdular. «Şirvan əyalətinin təsviri»ndə verilən məlumata görə, xanlığın təkcə Sərdəran mahalında 38 ipəkəyirən dəzgah var idi».

Başqa bir məlumata görə təkcə Şamaxı şəhərində 650, onun Əlvənd, Zərdab, Ağsu və Basqalda hər birində 50 toxuculuq dəzgahı var idi.

Qeyd edək ki, toxucu dəzgahları Azərbaycanın özündə hazırlanırdı. Məsələn, Şamaxı xanlığının Müci kəndində müxtəlif parçalar və ipək mallar toxumaq üçün dəzgahlar düzəldilirdi. Xanlıqda olan toxuculuq müəssisələrində xeyli adam çalışırdı. Bu bərdə təsəvvür yaratmaq üçün onların istehsal etdiyi malları nəzərdən keçirmək kifayətdir. Hər dəzgahın yanında tərər, yaxud toxucu, ipəyi sarıyan və qırılmış ipəyə düyün salan pəstkar, ipəyi dəzgahın daraqlarına keçirən tərər və əlavə iki nəfər olurdu. Beləliklə, Şamaxı şəhərində fəaliyyət göstərən 650 dəzgahda 2800-ə qədər adam çalışırdı.

Göründüyü kimi, sənətkarlıq sahələrində əmək bölgüsü aparılmış və artıq sənətkarlıq sənətləri manufaktura səviyyəsinə yüksəlmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün xanlıqda 1500-ə qədər toxuculuq dəzgahı var idi və ipək toxuculuğu sahəsi ilə 5-6 min adam məşğul olurdu.

Şamaxı xanlığında ipək məmulatının hazırlanması və ipək toxuculuğu ilə Basqal kəndi xüsusilə fərqlənirdi. Burada toxucu və ipək məmulatlar hazırlayanların bütöv bir nəslə yaşayırdı.

Azərbaycanda, xüsusən, Şamaxı xanlığında tikmə sənəti xeyli inkişaf tapmışdı. Şamaxıda olmuş səyyahlar yazırlar ki, Şamaxı əhalisi ipək əyirməklə,

ipəkdən və pambıq sapdan tikmə və toxumaqla məşğuldur. Şəhərin cənub hissəsində böyük bazar var, burada üstüörtülü yerdə dükanlar sıra ilə düzülüb. Bu dükanlarda qızıl və gümüşlə bəzədilmiş xəz, ipək, pambıq parçalar satırlar.

Azərbaycanın təbii şəraitinin zənginliyi tikmə ustalarının işində də öz əksini tapırdı. Təsadüfi deyildir ki, bu tikmələrdə nərgiz və s. gözəl güllər və çiçəklər verilirdi. Eyni sözləri basma üsulu ilə rənglənən baş örtükləri, ipək parçalar bəzəsində də söyləmək olar.

Şamaxı xanlığında pambıq parça toxumaqla da məşğul olurdular. «Şamaxıda da, onun kəndlərində də paltar, köynək, yorğan üzü və s. üçün bez və pambıq parçalar toxuyurlar».

Xanlıqda başqa sənət sahələri də inkişaf etmişdi. Bu sənət sahələrinin çoxu Şamaxı şəhərində və Lahıc kəndində inkişaf etmişdi. Şəhərdə artıq adlarını çəkdiyimiz toxuculardan başqa 9 dərzi, bir saatsaz, iki qalayçı, 35 daşyonan, 16 boyaqçı, altı misgər, 176 başmaqçı və başqa ayaqqabı ustası, 26 dəmirçi, 18 ipək və pambıq döyən, 213 dərzi, 43 gümüş ustası, 9 xəncər ustası, 2 şamçı, 12 tüfəng qundağı qayıran, 4 dulusçu, 6 palançı və s. ustalar yaşayırdılar.

Kəndlərdə də çoxlu sənətkar yaşayırdı. Onlardan Lahıc, Əkinli, Xavtasoba kəndlərini qeyd etmək olar. Lahıcda səkkiz silah ustası var idi. Onlar dəmiri Bakıdan alırdılar. Emalatxanalarda bütün işlərin əllə görülməsinə baxmayaraq, ustaların silah hazırlamaq kimi mürəkkəb işdə də nailiyyətləri böyük idi. Lahıc ustaları ən yaxşı Dəməşq poladı hazırlanması sirrini bilirdilər. Ehtimala görə, Lahıcda hətta kiçik toplar-zumbraqlar da hazırlanırmış. Lahıc ustalarının hazırladıqları silahlar bütün Şirvana, Şəki, Quba, Qarabağ, Bakı xanlıqlarına, Dağıstana və İrənin bəzi yerlərinə gedirdi. Lahıcda mis qablar düzəldən 52 emalatxana və dükan fəaliyyət göstərirdi. Lahıc misgərlərinin hazırladıqları qablar demək olar ki, bütün Azərbaycan şəhər və kəndlərinə, Dərbəndə, Dağıstana, hətta İrana gedib çıxırdı. Azərbaycan əhalisinin məişətində mis qablardan geniş istifadə olunurdu. Hətta ən kasıb ailədə də müxtəlif mis qablar var idi.

Xanlıqda gön-dəri işləri də geniş yayılmışdı. Təkcə Şamaxı şəhərində 64 gön-dəri ustası - dabbag var idi. Dabbaglar qoyun, keçi, inək, at dərisini aşılayırdılar.

Şamaxıda, həmçinin, Şəkiddə, Gəncədə, Şuşada pulkəsən zərbxanalar var idi.

Şamaxı xanlığında olduğu kimi, Şəki xanlığında da sənətkarlıq xeyli inkişaf etmişdi. Təkcə Şəki şəhərində 37 növ sənətkarlıq var idi. Bəzi sənət sahələri ilə məşğul olan ustaların emalatxanalarında muzdlu fəhlələr və şagirdlər işləyirdilər. Belə sənət sahələrindən dərziçiliyi, dəmirçiliyi, papaqçılığı, təkəlduzçuluğu, boyaqçılığı, dabbaglığı və s. göstərmək olar.

Şəkiddə sənət növlərinin adı ilə adlanan bir çox məhəllələr var idi. Bu məhəllələr aşağıdakılardan ibarət idi: şərbəflər (toxucular), sabunçular, xarratlar, zərgərlər, dulusçular, dabbaglar və s. Ümumiyyətlə, belə məhəllələrin sayı 13-ə çatırdı.

Şəki xanlığında ipəkçiliklə bağlı sənətlər ipəkəyirmə, ipəktoxuma, ipəkdən məişətdə işlənən şeyləri və paltarları hazırlayan sənət sahələri xüsusilə inkişaf etmişdi.

«Şəki əyalətinin təsviri»ndəki materiallardan görüldüyü kimi, Şəki xanlığında barama döymək və ipəkəyirməklə məşğul olan 452 müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Əlbəttə, bu heç də o demək deyildi ki, xanlığın başqa mahallarında bu sənət sahələrilə məşğul olurdular. Əlbəttə, yox. Məlumdur ki, Ərəş, Xaçmaz, Qəbələ, Bum mahallarında, xüsusən, Ərəş mahalında ipəkçiliklə bağlı sənət sahələri xeyli inkişaf etmişdi. Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, XIX əsrin başlanğıcına nisbətən, XVIII əsrin ikinci yarısında Şəki xanlığında ipəkçiliklə bağlı sənət sahələri ilə məşğul olanlar daha çox, bəlkə də iki dəfədən də artıq idi. XIX əsrin əvvəllərinə dair məlumata görə Şəki xanlığında 20 min girvənkədən çox ipək emal olunurdu. Nəzərə alsaq ki, istinad etdiyimiz «Şəki əyalətinin təsviri»ndə ipək əyirməklə məşğul olan müəssisələrin yarısından çoxu öz əksini tapmışdır, buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, Şəki xanlığında ildə azı 40 min girvənkə ipək istehsal edilirdi.

İpək məmulatını, əsasən, qadınlar hazırlayırdılar. Xaçmaz kəndində ipəkdən müxtəlif rəngli qalın şalvarlıq material toxuyurdular. Şəhərdə 25 usta cecim toxumaqla məşğul idi. Cecimdən xalat tikirdilər.

Şəki xanlığında sənətkarlıq sahələrində bədii tikiş xüsusi yer tuturdu. Bu sənət sahəsi ilə məşğul olanlar təkəlduz adlanırdı. Onlar qara, qırmızı və başqa rəngli zərif material üzərinə toxuma vasitəsilə bədii naxışlar salırdılar. Çox vaxt bu naxışlar Şəki xan sarayının divarlarının zəngin şəkillərinin fraqmentlərində, yaxud quş, gül, çiçək təsvirlərində öz əksini tapırdı. Təkəlduzlar yastıq, yorğan üzlərini, hamam xalçalarını, gecə papaqlarını və s. müxtəlif bədii toxumalarla bəzəyirdilər. Şəki xanlığında təkəlduz sənətinin əşyalarına böyük tələbat var idi.

Şəki xanlığında sənətkarlar qızıl tikişlə də məşğul olur, qadın üst paltarlarını, araxçınları, at ləvazimatını qızıl sapla naxışlayırdılar. Bu növ tikmələr üçün qırmızı rəngli məxmərdən, nazik atlas və başqa parçalardan istifadə olunurdu.

Xanlıqda ağacdan bədii oyma və kəsmə sənəti xüsusilə inkişaf etmişdi. Xanlıqda, xüsusən, Şəki şəhərində xeyli zərgər var idi. Bu zərgərlər müxtəlif bəzək şeyləri, tana, boyunbağı, bilərzik, üzük və s. düzəldirdilər.

Şəkiddə 13 gön-dəri emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Bu emalatxanalarda 136 usta, şagird və fəhlə çalışırdı. Emalatxanalarda müxtəlif dəri məmulatı hazırlanırdı. Onlardan 53-ü at yəhəri düzəldirdi.

Qarabağ xanlığında ipək parçaların hazırlanması ilə məşğul olanların sayı 500-ə çatırdı. İpək parça istehsalında Ləmbəran və Ağcabədi xüsusilə fərqlənirdi. Bu materiallardan yorğan üzü, köynək, şalvar tikmək üçün istifadə edilirdi. Azərbaycanın cənub rayonlarından, xüsusən, Qaradağdan bu yerlərə toxucular gəldirdilər. Xanlıqda bez də toxunurdu. Toxucuların sayı 1200-ə çatırdı.

Qarabağ xanlığı yundan müxtəlif məmulatların - xalça, palaz, çul, keçə

hazırlanmasında da diqqəti cəlb edirdi. Orta ölçülü xalçanın biri 10-14 manata, adi palaz 4-5 manata, naxışlı palaz 14 manata, naxışlı çul 6-8 manata, alaçıq keçəsi 20-80 manata qiymətləndirilirdi.

Xanlıqın Çiləbört mahalında silah ustaları çalışırdı. Onlar silah lülələri hazırlayırdılar. Burada 3-4 fəhləsi olan silah ustaları da var idi. Vəng və Şeşpara kəndlərində iki usta silah çaxmağı qayıra bilirdi. Kənd əhalisi başqa sənət sahələrilə də məşğul olurdu.

Qarabağ xanlığında 15 fəhlə işləyən 7 ipək sarıyan emalatxana fəaliyyət göstərirdi. Xanlıqda pambıqdan bez toxuma da geniş yayılmışdı. Burada 80 bez toxuyan qurğu ilə ildə uzununu 10 xan arşını və eni 7 verşok olan 8 min ədəd bez parça toxunurdu.

Xanlıqda olan 19 dabbağ emalatxanasında 40 fəhlə çalışırdı. Bu emalatxanalarda ildə 2000 ayaqqabı altı üçün gön, 1600 qoyun, 1400 keçi dərisi aşılanırdı. Onlardan hər birinin dörd fəhləsi var idi. Burada ildə 150 dəri aşılanırdı.

Kərpic istehsalı ilə xanlıqda 22 nəfər məşğul olurdu.

İrəyi, yunu və iplikləri boyamaqla məşğul olan üç boyaqxana qeydə alınmışdı. Bu boyaqxanalarda 6 fəhlə çalışırdı. Boyaqxanaların biri xanın oğlu Cəfərqulu ağaya məxsus idi.

Xaçın mahalında dəyirman daşları hazırlayırdılar. Burada olan daş mədəni Qanzasar monastırının vəqfində idi. Dəyirman daşı düzəltməklə 32 nəfər məşğul olurdu.

1800-cü ilə dair məlumata görə, Qarabağ xanlığının mərkəzi olan Şuşada 219 sənətkar var idi. Onlardan 16-sı dərzi, 17-si papaqçı, 21-i ayaqqabı tikən, 7-si boyaqçı, 6-sı dabbaq, 7-si xamutçu, 9-u misgər, 8-i silah ustası, 15-i daşyonan və evtikən, 10-u xarrat, 7-si zərgər və s. idi.

Başqa xanlıqlardan fərqli olaraq, Bakı xanlığında sənətkarlar, əsasən, Abşeron yarımadasının kəndlərində cəmləşmişdi. Şəhərdə isə XIX əsrin əvvəlləri üçün başmaqçılar-33, daşyonanlar-7, dəmirçilər-11, dəyirmançılar-18, qalayçılar-1, yükdaşıyanlar-17, dülgərlər-27, dərzilər-12, balıqçılar-2, şamçılar-1, gümüşsazlar-8, çilingərlər-11, qayıqçılar-48, toxucular-21, çörəkçilər-31, saatsazlar-1, papaqçılar-17, bənnalar- 4 nəfər və s. qeydə alınmışdı. Bakı xanlığında ən inkişaf etmiş sənətkarlıq sahəsi xalçaçılıq idi. Xalçaçılıq Bülbülə, Əmircan və Suraxanı kəndlərində daha çox yayılmışdı. Bununla bərabər, yarımadaın başqa kəndlərində də xalça toxumaqla məşğul olurdular. Bunu toxunmuş xalçaların adları ilə müəyyən etmək olar: «Novxanı», «Görədil», «Qala», «Hiləafşan», «Hiləbuta», «Fatmayi» və s. Burada palaz, xurcun və s. də toxuyurdular. Bakı xanlığında 200 evdə ildə 600 xalça-xalı, 400 evdə isə 1200 palaz toxunurdu. Xırdalan və Hacı Həsən kəndlərində at çulu və çuval toxuyurdular. Xalçaçılıqla əsasən, qadınlar məşğul olurdu. Lakin Bakı xanlığında kişilər də bu sənətə qurşanmışdı və emalatxanaları var idi. Onlar xalça-xalı toxumaqda şagird əməyindən də istifadə edirdilər. Qadınlar isə xalça toxuculuğu ilə öz evlərində məşğul olurdular. Bəylərə

məxsus olan xalça emalatxanaları həm dəzğah, həm də xammalla təmin olunur, ustaların əməyindən müəyyən şərtlərlə istifadə edilirdi. Bəzi əzazil karxana sahibləri xalça ustaları ilə, istər qadın olsun, istərsə də kişi, çox amansız rəftar edir, onları bütün gün dəzğahın arxasından qalxmağa qoymurdular. Bu karxanalarda uşaq əməyindən də istifadə edirdilər. Bakı xanlığında kobud parçalar da toxuyurdular.

Bakı xanlığında zərgərlik geniş inkişaf etmişdi. Zərgərlər müxtəlif qadın bəzək əşyaları - qolbağlar, kəmərlər, tanalar, üzüklər və s. qayırdılar.

Xanlıqda digər sənət növlərilə də məşğul olurdular. Hər sənət sahəsi müəyyən bir məhəllədə yerləşirdi. Onların çoxu Bakı limanına yaxın yerlərdə, bazarın və karvansaraların yanında cəmləşmişdi.

Bakı xanlığının sənətkarlıqla birbaşa əlaqəsi olmasa da, tədqiq etdiyimiz zaman kəsiyində neft amili mühüm istehsal sahələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək istərdik ki, Bakı neft istehsalında kapitalizmin ilkin əlamətləri özünü göstərirdi. Bunu neft istehsalında əmək bölgüsü, onun qonşu ölkələrə ixracı və aşağıdakı göstərəcəyimiz digər faktlar da sübut edir.

Bakı xanlığında neft də istehsal olunurdu. Burada neftçixarma ustalarının nəslı fəaliyyət göstərirdi. Abşeronda neft yataqları çoxdan məlum idi. Yarımada Suraxanı kəndi neft istehsalının ilk beşiyi hesab olunur. Abşeronda neft çıxarılmasının qədimliyi haqqında ilk yazılı məlumatları ərəb və İran müəlliflərindən əl-Məsudi (X əsr), Yaqut Həməvi (XVIII əsr), Həmdullah Qəzvini (XIV əsr), Katib Çələbi (XIV əsr), Qərbi Avropa və rus səyyahlarından Marko Polo (XIII əsr), Soymonov (XVIII əsr), Lerx (XVIII əsr), Qmelin (XVIII əsr) və başqaları verirlər.

XVIII əsrin 30-cu illərində Bakıda olmuş səyyah Lerx Bakı neft mədənlərinin vəziyyətini belə təsvir edir: «Mən sönməyən atəşdən Balaxanıya, qara neft quyularına qədər getdim. İran şahının hakimiyyəti dövründə burada 52 neft quyusu var idi. İndi isə onlardan zərər çəkməmiş 26-sı qalmışdır. Quyulardan çıxarılan nefti daşdan hörülmüş çalalara tökür, buradan isə dəridən qayırmış tuluqlara doldurularaq, arabalara yükləyib Bakıya aparırlar».

Abşeron yarımadasındakı neft quyuları xanın mülkiyyəti idi. Xanın neft quyuları rəisi adlanan xüsusi məmuru quyularda işə nəzarət edirdi. Bəzi hallarda xan bu və ya digər quyunu xüsusi xidmət müqabilində, yaxud başqa bir hadisə ilə bağlı yaxın adamına və ruhaniyə bağışlayırdı. Bakı xanı Hüseynqulu xanın 1788-ci ildə Axund Hacı Məhəmməd Bağrıyə quyu bağışlaması barəsində sənəd vardır. Xanlar neft quyularını bilavasitə istismar etməyib onları iltizama verirdilər. Lakin iltizamçı olmayanda xanın adamlarının özləri neft quyularını idarə edirdilər. XVIII əsrin sonunda Bakıda olmuş bir müəllif yazır ki, xan ildə neft mədənlərindən 7 min tümən gəlir götürürdü. Deməli, xan neft quyularına təyin etdiyi «Neft quyuları rəisi» vasitəsilə bir ildə 7 min tümən gəlir götürmüşdü. Beləliklə, xanlıqlar dövründə neft quyuları həm iltizam yolu ilə, həm də xanın bilavasitə özünə yaxın

olan adam vasitəsilə idarə olunurdu. Bakı xanları təkcə neft quyularını deyil, öz gəlirlərinin digər mənbələrini də iltizama verirdilər. Məsələn, o əhalidən vergi yığılmasını, boyaqxanalarını və s. iltizama verirdi. Lakin bu sistem daimi deyildi. Bakı xanlığının çar Rusiyası tərəfindən işğalı ərəfəsində neft quyuları iltizamda deyil, bilavasitə xanın özünün idarəsində idi.

XVIII əsrin sonunda Abşeronda 100 qara neft, 15 ağ neft quyuları var idi. Ağ neft quyuları Suraxanıda cəmləşmişdi.

Nefti quyulardan sadəcə olaraq əllə, bir qədər dərin quyulardan isə kəndiri at gücü ilə çarxa sarımaq üsulu ilə çıxarırdılar. Bu üsul daha təkmil hesab edilməlidir. Belə ki, həmin dövrdə Amerikada nefti quyulardan daha ibtidai üsulla çıxarırdılar. Onlar yun parçanı ipə sarıyıb quyuya buraxır, ona neft hopdurub çıxarır, nefti sıxır və bu üsulla davam edirdilər.

Neft quyuları ibtidai üsulla qazılırdı. Neft görünənə qədər konusvari quyuy qazır, onun divarlarını taxta, yaxud daşla höürdülər. Quyunun diametri, onun ağız hissəsində 60-90 sm, dibində isə neftin çox və tez yığılması üçün xeyli geniş olurdu. Quyular adətən dəyirmi, yaxud dördkünc olurdu. Abşeron yarımadasında ildə 240 min puda qədər qara neft, 800-1000 puda qədər isə ağ neft istehsal olunurdu. Gündəlik neft istehsalı neftin quyunun dibinə yığılmasından asılı olaraq 8 girvənkədən 140 puda qədər olurdu. Qeyd edək ki, ağ neft Suraxanıda çıxarılırdı. Bu neft o qədər təmiz idi ki, onu quyudan çıxarıandan sonra emal etmədən çıraqlarda yandırmaq olurdu.

Quyulara neft təmiz deyil, su qarışıq yığılırdı. Ona görə də, quyulardan çıxarılan nefti quyuların yaxınlığında qazılmış çuxurlara tökürdülər. Bu çuxurlarda su aşağı hopduqdan sonra qalan neft tuluqlara doldurulub daşınırdı. Çuxurlardan yığılmış neftin hamısı həmin gün satışa gedə bilmirdi. Ona görə də, sahibkarlar nefti saxlamaq üçün on mindən 100 min puda qədər tutumu olan anbarlar tikirdilər. Bakı şəhərində anbarlar şəhərin kənarında, Balaxanı və Bibi-Heybətdə isə quyuların yaxınlığında tikilirdi. Şəhər kənarında və Balaxanıda 12, Bibi-Heybətdə isə 4 belə anbar tikilmişdi. Suraxanıda çıxarılan ağ neft xüsusi keramik qablarda saxlanırdı. Bu qablar Bakı yaxınlığında tikilmiş iki daş binanın içində yerə basdırılırdı.

Neft uzaq məsafəyə çəlləklərdə daşınırdı. Çəlləklər ya arabaya qoyulur, yaxud da onun altından asırdılar. Nefti yığmaq və daşımaqda xan da, iltizamçılar da Bakı əhalisinin, xüsusən, Balaxanı kəndlilərinin əməyindən istifadə edirdilər. Balaxanlılar neft quyularına təhkim edilmişdilər. Onlar əməkləri müqabilində müəyyən haqq alırdılar. Balaxanlılar nefti anbarlara daşımağa da borclu idilər. Onlar qiymətli olan ağ nefti ikiqat dəri tuluqlarda daşıyırdılar.

Neft İrana və Rusiyaya da aparılırdı. Nefti daşıyan gəmi sahibləri yangından çəkinərək çox vaxt nefti tuluqlarda qəbul etmirdilər. Ona görə də neft bəzən şüşə qablarda da ixrac olunurdu. Bu isə neftin qiymətinin xeyli bahalaşmasına səbəb olurdu.

Sənətkarlıq Gəncə xanlığının iqtisadiyyatında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Təbii-coğrafi şəraitin zənginliyi burada sənətkarlığın inkişafına ciddi təsir göstərirdi. Gəncə sənətkarlarının hazırladıkları məhsullar nəinki Zaqafqaziyanın, eləcə də Şərqi bir sıra bazarlarında alıcıların rəğbətini qazanmışdı. Sənətkarlıq əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi bir sıra sənət və peşələri - dərziçilik, papaqçılıq, dəmirçilik, nalbəndlik, çilingərlik, qalayçılıq, saatsazlıq, bənnalıq, xarratlıq, dülgərlik, misgərlik, boyaqçılıq, sabunbişirmə, dabbaqlıq, silah istehsalı və s. sənətləri özündə birləşdirirdi. Sənətkarların böyük əksəriyyəti Gəncə şəhərində cəmləşmişdi. 1803-cü ilin məlumatına görə burada 288 sənətkar fəaliyyət göstərirdi.

Gəncə xanlığında sənətkarlığın ən geniş yayılmış növü ipək parçaların və baş yaylıqlarının toxunması idi. Cavad xanın hakimiyyəti dövründə Gəncə xanlığında 375 toxuyucu dəzgahı var idi. Başqa bir məlumata görə isə bu dəzgahların sayı 400-ə çatırdı. Bütün bu dəzgahlar 20 emalatxanada cəmləşmişdi. Dəzgahlarda «xasxırmas» adlanan qırmızı rəngli kobud ipək parça, «alışan», yaxud «darayı» adlanan parçalar, qırmızı rəngli tafta, «çarğat» adlanan qırmızı qadın baş örtüyü və s. hazırlanırdı. Gəncə xanlığında toxunan kəlağayılar ölkənin kənarlarında da məşhur idi.

Gəncə şəhərində Calamay adlanan pambıq və digər parçaları toxumaq üçün 30 dəzgah işləyirdi. Ümumiyyətlə, Gəncə xanlığında olan toxuculuq emalatxanalarında 10 min müxtəlif ipək parça, 15000-ə qədər müxtəlif növlü baş örtüyü, 2000 ağ bez, 200 qırmızı bez, 400 parça kəlağayı toxunurdu.

Xanlıqda, eyni zamanda, pambıq çul və torba, şal, palaz, xalça-xalı da hazırlanırdı. Bu əşyaların istehsalı ilə yalnız qadınlar məşğul olurdu. Samuxdakı emalatxanaların çoxu manufaktura inkişaf səviyyəsində idi. Burada xalça toxunur, ipək, yarımipək və cecim adlanan pambıq parça hazırlanırdı.

Şəhərdə dəri hazırlamaq üçün 7 evdə emalatxana var idi və onlarda 30 nəfər çalışırdı. Çiləbert kəndində də dəri ustaları var idi. Gəncə xanlığında ildə orta hesabla 400-ə qədər iri və 600-ə qədər kiçik dəri hazırlanırdı.

Xanlıqda misgərlik sənəti də inkişaf etmiş və burada altı misgər emalatxanası var idi. Bu altı emalatxanada, onların sahibkarlarından başqa 10 fəhlə çalışırdı. Emalatxanada işləyən fəhlə gündə 17 qəpikdən bir abbasıya qədər əmək haqqı alırdı.

Gəncə şəhərində iki dulusçuluq emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Bir çox evlərdə sabun bişirilirdi. Xanlıqda yeddi boyaqxana var idi və onlardan ikisi Gəncə şəhərində yerləşirdi. Başqa xanlıqlardan fərqli olaraq Gəncədə metal çıxarılır və əridilirdi. Dəmir külçəsini Boyat və Daşkəsəndə çıxarırdılar və bu kəndlərdəki dəmir mədənləri Qoşqar çayı boyu yerləşirdi. Əridilmiş dəmirdən silah da hazırlanırdı. Gəncədə çuqun toplar da istehsal edirdilər.

Quba xanlığında sənətkarlığın bir çox növləri ilə məşğul olurdular. XIX əsrin əvvəllərinə dair məlumata görə təkcə Quba şəhərində 20 ayaqqabı ustası, 32

papaqçı, 11 dərzi, 29 toxucu, 15 dəmirçi, 13 dabbağ, 4 misgər, 4 qalayçı, 18 dərzi və s. ustalar var idi. Şəhərdə sənətkar ailələrinin sayı 150-yə çatırdı. Qeyd etdiyimiz kimi, Quba xanlığı xalçaçılıqda daha məşhur idi. Xanlıqda 850-yə qədər ailə xalçaçılıqla məşğul olur və ildə 850-dən 1700-ə qədər xalça toxuyurdular. Quba şəhərində, həmçinin, onun Nügədi, Çiçi, Alisar, Rustov və başqa kəndlərində xalça karxanaları var idi. Quba xanlığında xalçaçılıqda muzzdlu əməkdən geniş istifadə edilirdi. Muzzdluların əmək haqları ya natura ilə, ya da pulla ödənilirdi. Quba xalça-xalıları özünün yüksək keyfiyyəti, gözəl naxışları, gözqamaşdırıcı rəngi ilə Azərbaycanın, hətta Zaqafqaziyanın sərhədlərindən çox uzaqlarda məşhur idi. Xalılar İrana, Rusiyaya göndərilirdi və öz keyfiyyətinə görə İran və Orta Asiya xalılarından geri qalmırdı. Xanlıqda digər xalçaçılıq məhsulları, yun corablar da toxunur və satış üçün Azərbaycan və xarici ölkələrin şəhərlərinə aparılırdı.

Quba xanlığında ipəkçilik zəif inkişaf etmişdi və orta illik istehsalı 90 puda çatırdı. Quba ipəyinin keyfiyyəti aşağı idi və ondan toxunan məhsullar kobud olurdu. Bu, pambıqdan toxunan parçalarda da özünü göstərirdi.

Quba xanlığında yun və ipəyi yerli ustalar boyayırdılar. Onlar boyaq kimi təbii qızıl boyadan istifadə edirdilər. Quba xanı Şeyxəli xanın boyaqxanası var idi və onu ildə iki min manata iltizama verirdi.

Xanlıqda dabbaqlıq da inkişaf etmişdi. Dabbaqların hazırladıqları dəri məhsulları Bakıya və Bakı limanı vasitəsilə qonşu ölkələrə ixrac edilirdi.

Naxçıvan xanlığında sənətkarlıq Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində daha çox inkişaf etmişdi. Rusiyanın işğalı ərəfəsində Naxçıvan şəhərində 46 başmaqçı, 2 keçəçi, 6 dulusçu, 7 bənna, 22 dabbağ, 40 dəmirçi, 4 qalayçı, 6 dəyirmançı, 11 dərzi, 3 silahsız, 4 çilingər, 9 gümüşsaz, 38 dülgər, 126 toxucu, 16 keçəçi, 35 papaqçı və s., Ordubadda isə 44 başmaqçı, 12 dulusçu, 10 bənna, 23 dabbağ, 4 dəmirçi, 4 qalayçı, 1 boyaqçı, 7 dəyirmançı, 10 dərzi, 3 silahsız, 10 çilingər, 5 gümüşsaz, 17 dülgər, 145 toxucu, 29 keçəçi, 24 papaqçı və s. vardı. Bu şəhərlərdə, həmçinin kəndlərin bir çoxunda xalçaçılıqla məşğul olurdular. Xalçaçılıq Dərələyəz mahalının şərq hissəsində xeyli inkişaf tapmışdı. Burada xalça həm şəxsi istifadə, həm də satış üçün hazırlanırdı. Xalçaçılıqla əlaqədar olaraq xanlıqda boyaqçılıq sənəti də xeyli inkişaf etmişdi. Boyaqxanalarda müxtəlif təbii boya bitkilərindən istifadə edərək yun sapları müxtəlif rənglərdə boyayırdılar. Naxçıvan xanlığında 5 boyaqxana emalatxanası var idi. Xanlıqda bez toxumaqla da məşğul olurdular. Təkcə şəhərin özündə 40 bez toxucusu var idi. İnqilabdan əvvəlki müəlliflərdən biri yazır ki, «buradakı sənətkarlar içərisində toxucular ən böyük silki təşkil edirdilər. Hər bir ailənin özünün toxucu dəzgahlarında özlərinin ehtiyacları üçün pambıq ipdən bez toxuyurlar. Pambığı qadınlar evlərində əyirirdilər». Naxçıvan xanlığında mindən çox toxucu qadın var idi.

Xanlıqda pambığı təmizləməklə də məşğul olurdular. İki nəfər bir gündə 20 - 30 givrənəkə pambıq təmizləyə bilirdi.

Xanlıqda silah ustaları, dərzilər, ayaqqabı ustaları, misgərlər, dəmirçilər və

s. fəaliyyət göstərirdilər. Dəmirçilər kənd təsərrüfat alətləri - oraq, dəryaz, bıçaq, nal, mıx və s. düzəldirdilər. Naxçıvan xanlığında dulusçuluq və sabunçuluq da xeyli inkişaf etmişdi.

Ordubad mahalında 8 dabbaqxana, iki keçə emalatxanası var idi. Ümumiyyətlə, bütün xanlıqda 223 sənətkar dükanı fəaliyyət göstərirdi. Xanlıqda 194 su dəyirmanı işləyirdi.

Bütün xanlıqların şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan xanlığının şəhərlərində də emalatxana - dükənlər bazar meydanında cəmləşmişdi. Xanlığın şəhərlərində müxtəlif məhsullar satan 138 dükən fəaliyyət göstərirdi.

Xanlıqda duz da çıxarılırdı. Burada daş duz mədənlərini xanlar iltizama verirdilər.

Lənkəran xanlığında sənətkarlıq nisbətən zəif inkişaf etmişdi. Lənkəran əyalətinin təsvirini tərtib etmiş müəllif bunu yerli camaatın «belə işlərə meyl etməməsi» ilə əlaqələndirirdi. Xanlıqda dəmirçilik, xarratlıq, xalçaçılıq və keçəçiliklə məşğul olurdular. Doğrudur, burada ipək əyirməklə də məşğul olurdular. Lakin bu sənət sahəsi xanlıqda aşağı səviyyədə idi.

Xanlıqda sənətkarlar, əsasən, Lənkəran şəhərində cəmləşmişdilər. Lənkəran bazarında 50 sənətkar dükanı var idi. Bu dükənlərdə sənətkarlar müxtəlif metal əşyalar düzəldirdilər. Kənd yerlərindəki sənətkarlar, əsasən, dəmirçiliklə məşğul olur, bıçaq və başqa ev əşyaları düzəldir, saxsı məmulatlar istehsal edirdilər.

Qazax sultanlığında sənətkarlıq zəif inkişaf etmişdi. Burada boyaqçılıq başqa sənət sahələrini üstələyirdi. Belə ki, sultanlıqda 37 boyaqxana var idi və bez, ipək parçalar, yun və yun parçaları boyayırdılar. Sultanlığın əhalisi bez, xalça-xalı, yundan baş örtüyü toxumaqla da məşğul olurdu.

Car-Balakəndə xalçaçılıq geniş inkişaf etmiş və mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, bu sənət sahəsi onun iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Burada toxunan xalçalara tələbat böyük idi və satışa gedirdi. Xalçaçılıqla yalnız qadınlar məşğul olurdular. Car-Balakən camaatlarında xalçaçılıqla, ümumiyyətlə, yunla bağlı olan digər sənətkarlıq sahələri geniş inkişaf etmişdi. İstehsal edilən ləzgi şalları, yun corabları nəinki yerli bazarlarda satılır, həmçinin, yaxın rayonlara, hətta Tiflisə göndərilirdi. Yaz girəndə yunla bağlı sənət sahəsi xüsusilə canlanırdı. Elə həyət tapılmazdı ki, orada qoyun qırxmaqla, yunu təmizləyib daramaqla, yundan müxtəlif əşyalar - şal, cecim, ip, çul, xurcun, çuval istehsal etməsinlər. Yun istehsalı Muxaxda, İlisuda, Sarıbaşda daha çox inkişaf etmişdi. «Muxaxda çox böyük şallar toxuyurdular. Kiçik şallar da toxunurdu. Əgər Muxaxda və İlisuda eyni zamanda və endə toxunmuş şalları yanaşı qoysaq, birincidə toxunanlar daha möhkəm olur və baha qiymətə gedirdi».

İpək toxuculuğu da camaatlarda mühüm rol oynayırdı. Burada öz möhkəmliyi və orijinal naxışları ilə fərqlənən ipək parçalar toxuyurdular. Car-Balakənlilər ipək cecim, baş yaylığı, yorğan üzü və başqa parçalar da istehsal edirdilər. Dağ keçidlərinin ağzında olan Car, Balakən, Katex və Talada keçə

basırdılar.

Adətən ustaların çoxu tək işləmir, onların köməkçiləri və şagirdləri olurdu. Onlar ustalara tabe vəziyyətdə idilər. Şagird hamıdan tez emalatxanaya gəlməli, oranı yığışdırıb-təmizləməli, usta gələnə kimi emalatxanayı tam hazır vəziyyətə salmalı, ustanın ailəsinə bazarlıq etməli, onun evinin və həyətinin səliqəsinə baxmalı, mal-qaranı naxıra ötürməli, tövləni təmizləməli, ev quşlarını yemləməli, odun yarmalı, çörək bişirildikdə kömək etməli idi və s. Bunun müqabilində usta ona sənət öyrədir, ildə iki cüt ayaqqabı, bir cüt corab, bir papaq və gündə bir dəfə yemək verirdi. Sənət öyrənilməsi üç il çəkirdi.

Əməyin nisbətən yüngül olduğu dərziləri, başmaqçı və bu kimi emalatxanalarda şagirdliyə 9-13 yaşlı uşaqlar, dəmirçilik, dabbacılıq, xamutçuluq və s. kimi daha çox fiziki qüvvə tələb edən sənət sahələrinə isə şagirdliyə 16-18 yaşlı yeniyetmələr qəbul olunurdular. Sənət sahəsindən asılı olaraq şagirdlik üç-dörd və daha çox il davam edə bilərdi. Nəhayət, şagirdlik vaxtı bitmiş şəxsi usta təntənəli surətdə şagirdlikdən azad edir və ona usta köməkçisi adı verilir. Şagirdə nisbətən usta köməkçisinin müəyyən hüquqları var idi. O öz ustasının yanında qalmaq istəməsə, başqasının yanına keçə, hətta müstəqil emalatxana açə bilərdi. Usta köməkçisinə o vaxt usta adı verilir ki, o həmin sənət sahəsinin bütün incəliklərini bilmiş olsun. Yalnız bundan sonra yerli ənənələrə görə onu ustalığa keçirirdilər.

Çox hallarda sənətkarların övladları öz atalarının sənətinə yiyələnirdilər. Sənətkarlığın bütün sahələri üzrə irsilik geniş yayılmışdı. Öz atasının sənət sahəsinə meyli olmayanlara başqa ixtisasa yiyələnməyə maneçilik göstərmirdi.

Hələ lap qədim zamanlardan sənətkarlar həmkarlıq, yaxud əsnafıq adlanan sexlərdə birləşirdilər. Sənətkarlığın hər sahəsi üzrə əsnafıq-həmkarlıq yaradılırdı. Bu sənətkarlıq təşkilatları istehsalı qaydaya salmaq və sənətkarların bir-birinə əl tutması üçün təşkil olunurdu. Sənətkarlıq təşkilatına rəhbərlik etmək üçün Ustakər adlanan başçı seçilirdi. Ustakər sənətkarlar tərəfindən üç il müddətinə seçilirdilər. Ustakərlər aşağıdakı işləri görməli idilər:

1. Ustalar arasında bağlanmış müqavilələri təsdiq etmək.
2. Əsnafa daxil olan ustalar arasında ixtilaf baş verdikdə bu ixtilafı nizama salmaq.
3. Ustakərlər ustaları xammalla təmin etməli, lazım gəldikdə, onu xaricdən almalı idilər.
4. Ustaların yanında işləyənlər öz ustalarına xəyanət etdikdə onları əsnafdan çıxarmaq. Xəyanət edib öz ustasının yanından qovulmuş adamı, başqa bir usta qəbul etdikdə, həmin ustayı öz yanında köməkçi saxlamaq hüququndan məhrum etmək.
5. Şəhərə hökumət nümayəndələri gəldikdə öz bayrağı və əsnafın üzvlərilə birlikdə onu qarşılamaq.

Xanlıqlarda əsnafıq təkə iqtisadi ittifaq deyil, eyni zamanda, maliyyə

işlərinin və qarşılıqlı maliyyə köməyi orqanı idi.

Sənətkarlıq sexləri olan əsnaflar-həmkarlar sənətkarlar arasında vergilərin bölünməsinə tənzimləyir, sex üzvlərinin peşəkarlıq fəaliyyətinə də nəzarət edirdilər. Doğrudur, bu çox məhdud idi və sex üzvləri üzərində öləri nəzarət xarakteri daşıyırdı. Buna baxmayaraq xan üsul-idarəsi vergilərin vaxtında və dəqiq toplanmasında sex başçıları - ustakərləri məsul sayırdı. Vergiləri yüngülləşdirmək üçün kəndlilər icma daxilində müəyyən qruplar yaratdıqları kimi, sənətkarlar da həmin məqsədlə həmkarlar sexləri yaradırdılar. Bundan başqa, həmkarlıq qarşılıqlı yardım ittifaqı idi, ehtiyacı olanları, həmkarlığa daxil olan kasıbları təmin edir, öz üzvlərini nəzarət altında saxlayır, lazım gəldikdə öz bayraqları və zurna-balabanları ilə ictimai işə çıxırdılar. Yerli əhali və həmkarlar çoxdan bir-birlərinə uyğunlaşmışdılar və sənətkarların sənətləri yerli əhalinin o qədər də böyük olmayan tələblərini bütövlüklə ödəyirdi.

Elə hallar olurdu ki, böyük əsnaflarda ustakər öz vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilmirdi. Belə hallarda ona köməkçi seçilirdi. Bir əsnafa həddindən artıq ustalar toplandıqda, əsnafın dörd nəfərdən ibarət ağsaqqallar şurası seçilirdi. Bu şura ustakərin bütün tapşırıqlarını yerinə yetirir və o xəstələndikdə, yaxud xammal almaq üçün xaricə getdikdə onu əvəz edirdi. Ağsaqqallar əsnafların məhkəmə işlərində də iştirak edirdilər. Əsnaflığın pul işləri ilə məşğul olmaq üçün inanılmış ustalar arasından xəzinədar seçilirdi. Kiçik həmkarlarda isə bu vəzifəni ustanın özü ifa edirdi. Bəzi hallarda xəzinədar ağsaqqallar içərisindən seçilirdi. Sex təşkilatlarında igidbaşı vəzifəsi də var idi. O, bazara gəlmiş təzə mallar barəsində öz sexinə məlumat verir, ustaları əsnafın yığınağına dəvət edir və s. məsələlərlə məşğul olurdu.

Hər sex təşkilatının öz bayrağı var idi. Bayraqlar çox bəzəkli və parlaq olurdu. Bayrağın üzərində sex mənsubiyyətinə görə əmək alətinin təsviri verilirdi. Şəhərə yüksək vəzifəli qonaq gəldikdə bütün şəhər əhalisi onu qarşılayırdı. Belə hallarda dükanlar, emalatxanalar bağlanır və bütün sənətkarlar şəhərlilərlə birlikdə əllərində bayraq küçələrdə çıxırdılar.

Əsnaflar şəhər rəisinə - kələntərə, xanın şəhərdəki canişininə tabe idilər. Sənətkarların verəcəkləri vergiləri və icra edəcəkləri mükəlləfiyyətləri kələntərlər müəyyənləşdirirdilər. Müstəqil, heç bir əsnafa daxil olmayan sənətkarlar da sex təşkilatlarına daxil olan sənətkarların ödədikləri bütün vergiləri ödəməli, mükəlləfiyyətləri icra etməli idilər. Kələntərlər sənətkarlar arasında baş verən mübahisəli məsələləri həll edirdi. Onun sex təşkilatlarının daxili işlərinə qarışmaq hüququ var idi.

Şəhər sənətkarları istehsal etdikləri malları bilavasitə özləri satırdılar. Bu, sənətkarlıqla ticarətin sıx bağlılığını göstərirdi. Dəmirçilik, dərzilik, başmaqçılar kimi sənətkarlıq sahələri ilə yanaşı, faytonçular, sudaşıyanlar (tuluxçular), neft və duz daşıyanların da sex təşkilatları – həmkarları var idi. «Həmkarlar xalqın sənaye, sənətkarlıq, fəhlə sinfini əhatə edir... Sənətkarla yanaşı cəmiyyətin maddi həyatına

xidmət edən hər cür əmək həmkarların əsasını təşkil edir. Ona görə də həmkarlar sənətkarlıqdan başlayaraq çaxır satıcıları və tuluxçulara qədər hamını əhatə edirdi». Ümumiyyətlə, belə sex təşkilatları bütün Şərqi ölkələri üçün xarakterik idi.

Xanlıqlarda olan əsnafların hamısı eyni qədər gücə, qüdrətə malik deyildi. Məsələn, XVIII əsrdə Şuşada qalayçıların, başmaqçıların, papaqçıların, xamutçuların, dabbağların həmkarları fərqləndirildilər. Bu əsnafların hər biri özündə 10-dan 25-ə qədər üzvü cəmləşdirmişdi. Şəki xanlığında ipək emalçıların, ipək parçalar toxuyanların, zərgərlərin əsnafları güclü idi.

Qeyd etdik ki, şəhərlərdə əsnaflar şəhər rəisinə tabe idilər. Lakin bu tabeçiliyin əsnafların daxili idarə işlərinə daxli yox idi. Hər həmkarlıq əsnaf «bir neçə demokratik icmaddan» ibarət idi. Onların hər birinin özünün ali orqanı olan yığıncağı və məhkəməsi fəaliyyət göstərirdi. Ustabaşının qərarı ümumi yığıncaqda təsdiq olunmalı idi. Ümumi yığıncaqda təsərrüfat məsələləri, şagirdliyə qəbul, usta köməkçiliyinə və ustalığa keçid və s. məsələlər həll edilirdi. Yığıncaqların üzvlükdən kənarlaşdırmaq, sənətkarı müəyyən müddət sənətkarlıqla məşğul olmaqdan məhrum etmək hüququ var idi.

Xanlıqlar dövründə sənətkarlıq hələ əkinçilikdən tamamilə ayrılmamışdı. Bu, əsasən, o kəndlərə aid idi ki, onların əhalisi çöl işlərindən sonra sənətkarlıqla, xüsusən xalçaçılıqla məşğul olurdular. Belə hallarda sənətkarlıq, bütövlükdə ev, natural xarakter daşıyırdı. Hər ailə öz ehtiyacına görə ipək, yaxud yun əyirir, boyayır, toxuyur, xalça-palaz, dəri məmulatı hazırlayır, bəzi hallarda bu məhsulu unla dəyişdirir, yaxud da onu verib, əvəzində evlərini təmir etdirir, kənd təsərrüfatı alətləri alırdı. Demək, mal mübadiləsi gedirdi.

Şəhərlərdə isə vəziyyət başqa cür idi. Belə ki, şəhərlər, eyni zamanda, ticarət mərkəzləri idilər və burada istehsal olunan sənətkarlıq məhsulları ya dəyişdüyüsə, yaxud da satışı gedirdi. Şəhərlərin varlığı sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması deməkdir. Şəhərlərdə sənətkarlığın xarakteri də kənd sənətkarlığından fərqlənirdi. Burada sənətkarlıq ev sənətkarlığından çıxır və daha çox manufaktura xarakteri daşıyırdı.

Yuxarıda qeyd etdik ki, şəhərlərdə elə sənətkarlıq emalatxanaları var idi ki, onlarda usta köməkçisindən və şagirdlərdən başqa 2-4 adam və daha çox köməkçi işləyir və emalatxanalarda ilkin əmək bölgüsü aparırdı. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, artıq XVIII əsrin sonlarında Quzey Azərbaycan xanlıqlarında manfakturaların əlamətləri yaranmaqda idi.

5.3. Ticarət

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında şəhərlərin hamısı sənətkarlıqla bərabər, həm də ticarət mərkəzləri idi. Daxili ticarət dükanlarda aparılırdı. Bu dükanların çoxu, eyni zamanda sənətkarların emalatxanaları kimi fəaliyyət göstərirdi. Lakin sırf ticarət dükanları da var idi. Onlar böyük sahələri tutan şəhər bazarlarında cəmləşmişdi. Bazarlar orada satılan malların çeşidindən asılı olaraq

hissələrə bölünürdü. Məsələn, mal-qara bazarların daimi müəyyən olunmuş hissəsində satılır, mal-qara satmağa gələnler onları birbaşa həmin yerə gətirirdilər. Qonşu xanlıqlardan, Rusiyadan, İrandan, Türkiyədən və başqa yerlərdən gətirilən mallar da bazarların müəyyən hissəsində satılırdı.

Qeyd etməliyik ki, daxili ticarətlə xarici ticarət bir-birindən tamamilə təcrid olunmamışdı. Daxili ticarətin mərkəzləri olan bazarlar xarici ticarətin də cəmləşdiyi yer idi. Əvvələn, qeyd etdiyimiz kimi, bu bazarlarda qonşu ölkələrdən gəlmiş tacirlər də öz mallarını satırdılar. İkincisi və ən başlıcası o idi ki, yerli tacirlərlə gəlmə tacirlər arasında ticarət danışıqları, qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması məsələləri məhz bu bazarlarda həll olunurdu. Belə danışıqlar, hətta müqavilələrin bağlanması bazarların bir hissəsi olan karvansaralarda aparılırdı.

Daxili və xarici ticarətin bir-birilə bilavasitə bağlı olmasını nəzərə alaraq, daxili və xarici ticarət məsələlərin təhlilini birgə verilməyi məqsədəuyğun saymışıq.

İlk növbədə, xanlıqlar arasında ticarət əlaqələri üzərində dayanaq. Qeyd etmək lazımdır ki, xanlıqlararası ticarətin inkişafında bir sıra maneələr var idi. Belə maneələrdən ən başlıcası Quzey Azərbaycan xanlıqlarının demək olar ki, hər birinin ayrılıqda ölçü, çəki, pul vahidinə malik olması idi. Məsələn, uzunluq ölçüsü kimi çərək (26 sm), arşın (71 sm), ağac (təxminən 7,5 km). Çəki vahidləri girvənkə (409 qr), batman (8 kq), çanaq (16 kq), xalvar, yaxud tağar (300 kq), qızıl və gümüş çəki vahidi kimi misqal (4,6 qr), noxud (0,192 qr) çəki vahidləri işlədilir. İşin mürəkkəbliyi həm də burasında idi ki, təkə ayrı-ayrı xanlıqlarda deyil, həm də bir xanlıq daxilində çəki və ölçü vahidləri müxtəlif idi. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, misqal 4,6 qrama bərabər idi. Lakin bu bütün xanlıqlarda eyni deyildi. Məsələn, Şəki xanlığında hər mahalda müxtəlif ölçü vahidləri işlədilir. Burada həm xan batmanı (11,5 kq), həm mizan və şəhər batmanı (8 kq) işlədilir. Şəki tağarı 300 kq olduğu halda, Ağdaş tağarı 222 kq idi.

Bu müxtəlifliyin üzərinə pul vahidlərinin fərqləri də əlavə olunurdu. Hər bir xanlıqda pul kəsilirdi və pulun adı bütün xanlıqlarda eyni olmasına baxmayaraq, onun dəyəri xanlığın özündə müəyyənləşdirilirdi. Məsələn, bir abbasının alıcılıq qabiliyyəti xanlıqlarda müxtəlif idi.

Xanlıqlararası ticarətdə rəhdar vergisinin olması ticarətə əsaslı surətdə mane olurdu. Rəhdar vergisi bir xanlığın ərazisindən digər xanlığın ərazisinə aparılan bütün mallardan alınır. İnkilabdan qabaqkı qafqazşünasların, demək olar ki, hamısının yazılarında bu verginin ticarətin inkişafında nə qədər böyük əngəl olması xüsusilə vurğulanır: «Bir şəhərdən digər şəhərə aparılan mallardan vergi toplanması hər yerdə ticarətin sıxışdırılmasına səbəb olur». Başqa bir mənbədə göstərilirdi ki, Gəncə xanlığı ərazisində ipək məmulatından - ipək parçaların hər yükündən 1 man. 30 qəp., xam ipəyin hər yükündən 5 man. rəhdar vergisi alınır. Bu maneəyə görə hər tacirə yükü yerinə çatdırmaq müyəssər olmur, onlar digər yerlərə üz tuturdular. Yenə də rəhdarla üzləşirdilər. Bundan başqa, tacirlər ticarət

üçün mizan vergisi də verirdilər. Beləliklə, hər bir tacir malını satana qədər 4-5 cür vergi verməli idi.

İrəvan xanlığında bir neçə yerdə rəhdar vergisi toplanırdı: İrəvan şəhərində ildə 2500 tümən, Vedibasarda 90 tümən, Şərdarabadda 20 tümən, Qarnibasarda 374 tümən.

Quba xanlığında, Salyanda balığın hər pudundan aşağıdakı vergilər alınır: osetrin və beluqadan 5 qəpik, sevryuqadan 2,5 qəpik, lassosdan 25 qəpik, şamakyadan 5 qəpik. Duz göllərindən toplanmış duzun hər xalvarı üçün iki manat yığılır və bu pullar xan xəzinəsinə gedirdi. Dərbənddən, Salyandan və Bakıdan hər dükanə gətirilən və aparılan balıq və duzdan xan xəzinəsinə vergilər daxil olurdu... Dərbənd xanının xəzinəsinə zərbcanalardan və rəhdardan, dükanlardan ildə 20000 gümüş manatdan çox gəlir daxil olurdu.

Ticarətə iltizam sistemi də mane olurdu. Ticarətdən vergilərin toplanması və müxtəlif təsərrüfat sahələri iltizama verilir. Məsələn, Gəncə xanlığında iltizama verilən təsərrüfat sahələrinin sayı 24-ə çatırdı. Ticarətə mane olan digər şərtlər də var idi. Məsələn, Şəki xanlığında öz malını ixrac etmək istəyən tacir iltizamçıya pul verib icazə kağızı almalı idi. «Əgər birisi ipəyi alıb, yaxud satmasını gizlətsəydi, rəhdar vergisini ödəməyib başqa xanlığa keçirsəydi, iltizamçı bunu bilib sübuta yetirsəydi, müqəssirdən ikiqat vergi alınır», yaxud «iltizamçıdan gizlin sabun satanı divan cəzalandırırdı».

Xanlıqlarda yerli əhalinin bazara çıxardığı mallardan, onların keyfiyyətindən asılı olaraq vergi alınır. Məsələn, Şuşa bazarlarında duz satışından - duz pulu, şor satışından şor pulu, məhsulları çəkmək üçün qapan pulu, araq və çaxır satışından şirəxana, sabun, dəri, tütün, rəng pulu, xırda satışdan, dükanlardan, balıq, ot, meyvə, odun satışından darğabazar adlanan vergilər toplanır.

Şəki xanlığında Məhəmməd Həsən xanın «Dəstur-ül-əməl» qanunlar külliyyatında bazar darğasının xeyrinə yığılan aşağıdakı darğalıq vergilərinin adları sadalanır: Qapan pulu (malların çəkilməsi üçün), mal-qara satışı üçün dəlləlxana gəliri, ət satanlardan qəssab pulu, dabbaqxanalardan dabbaqxana gəliri, müxtəlif xarakterli boyamalar üçün - boyaqxana pulu, xəzinə torpaqlarında olan dükanlardan dükan pulu və s. vergilər toplanır. Naxçıvan xanlığında satılan bütün mallardan 6 qəpik vergi alınır.

Bütün bu maneələrə baxmayaraq Azərbaycanın həm daxili, həm də xarici ticarəti inkişaf edirdi. Bakı şəhəri özünün limanı ilə böyük ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Bu barədə həmin dövrün ədəbiyyatı geniş məlumat verir. «Bakı şəhəri həm də gözəl limandır. Burada gəmilərin yeddi sajen dərinliyi olan limanda təhlükəsizliyi tam qorunur. Bakıtrafi çoxlu neft mənbələri və ən yaxşı duzla zəngindir. Şəhərin əlverişli vəziyyəti, həmçinin, ətraf əhalinin rus mallarına ehtiyacı buraya Mazandarandan, Gilandan, Lənkəran sahillərindən və Azərbaycandan (Güney Azərbaycanı nəzərdə tutulur - A.F.) ticarət adamlarını

axınla gətirirdi. Şamaxı əyalətini özündə birləşdirən bütün Şirvandan, ən yaxşı ipəyi olan Şəkidən və Kürlə Araza qədər əraziləri əhatə edən başqa kiçik xanlıqlardan bütün mallar Bakı limanına gətirilirdi».

Daxili ticarətin döviyyəsi, adətən, çox böyük olurdu. Ətraf kəndlərin, həmçinin, digər xanlıqların əhalisi Bakını buğda, arpa, müxtəlif meyvə, bostan məmulatı, göy-göyərtilə təmin edirdi. Şəhərə bir çoxları ətraf yerlərdən xalça-xalı, palaz, xurcun, qoyun, qaramal gətirirdilər. Bakıətrafı kəndlərdən və Quba xanlığından gətirilən zəfəranı, qızıl boyanı tacirlər alaraq başqa yerə göndərirdilər. Kəndlilər öz mallarını satandan sonra əldə etdikləri pula çit, mahud, ipək, müxtəlif geyim ləvazimatı, saxsı və şüşə qablar, rus sandığı, güzgü, dəmir və s. alırdılar.

Bakı xanlığında kənd təsərrüfatı zəif inkişaf etdiyindən Bakı şəhərində kənd təsərrüfatı məhsullarına, əsasən, taxıla tələbat daha böyük idi. Ona görə də, şəhərin digər xanlıqlardan və Rusiyadan gətirilən taxıla ehtiyacı var idi. Bakıda fəaliyyət göstərən 707 dükandan 500-ü şəhərin müxtəlif yerlərində, 207-si isə şəhərdə olan doqquz karvansarada cəmləşmişdi. M.Biberşteynin gətirdiyi bu rəqəmləri Bakıda olmuş səyyahlar, həmçinin, bir çox başqa mənbələr də təsdiq edirlər. Arxiv sənədlərindən birində qeyd olunur ki, «Çox hissəsini dükanların tutduğu bu şəhərdə geniş ticarət edilir...».

Bakı şəhərindən çoxlu mallar ixrac olunduğu kimi, buraya çoxlu mal da gətirilirdi. İdxal olunan malların bir qismi Azərbaycanın başqa yerlərinə də göndərilirdi. Bakı nefti və duzu Dərbəndə gətirilir və buradan Dağıstanın bir çox yerinə aparılırdı. Mənbələrin birində Bakının nefti və duz ticarəti haqqında deyilirdi: «Bu məhsullar Bakıdan ya karvanlarla, ya da su yolu ilə... İran gəmiləri və qayıqlarıyla daşınırdı. Onlar nefti və duzu ya pulla alır, ya da öz malları ilə dəyişirdilər». Başqa bir sənəddə yazılırdı: «Bakılılar duz və ağ nefti qonşu əyalətlərə apararaq taxıla dəyişirdilər».

Bakı və Dərbənd vasitəsilə Azərbaycanın digər şəhərləri də ticarət edirdi. «Gilan əyaləti və Şamaxı Dərbəndi müxtəlif pambıq və ipək parçalarla təmin edir, buradan (Bakıdan) Gilana və Şamaxıya xeyli zəfəran aparılırdı. Bakıda çoxlu zəfəran yetişdirilir və onun bir pudu məhsul yığılan vaxt yüz manata satılırdı». Bakının XVIII əsrdə Azərbaycan ticarətindəki rolu bir çox arxiv sənədlərində və səyyahların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Sara Aşurbəyli, H.Abdullayev və F.Əliyev öz əsərlərində arxiv sənədləri və səyyahların təsvirlərinə əsaslanaraq XVIII əsrin II yarısında Bakının Azərbaycan ticarətindəki rolunu ətraflı şərhləmişlər. Qafqazşünaslardan biri bu münasibətlə yazırdı: «Bakıdan aparılan məhsullar kirjim və sandallarla İrana, Şirvana və Dağıstana gətirilir, dəniz sahili yerlərdə digər yerlərə göndərilmək üçün karvanlara yüklənir. Rus gəmilərində Gilana və Mazandarana ən çox neft, duz, zəfəran göndərilir. Bunun əvəzinə Həştərxandan Bakıya mahud, müxtəlif rənglər, qənd, ipək və pambıq parçalar, yazı kağızı, dəmir və mis qablar, ev əşyaları və s. gətirilir. Gilandan müxtəlif kaşilər, ipək və pambıq pərdələr, yorğan üzü, müxtəlif şallar, xalçalar, ayaqqabı, düyü,

müxtəlif meyvələr - limon, üzüm, kişmiş, şaftalı, fındıq, püstə, badam, xurma gətirilir. Bakı Mazandarandan da eyni cür mallar, xüsusən, meyvə alırdı. Salyandan ağ və müxtəlif rəngli aşağı keyfiyyətli bez, Qubadan pambıq, Tiflisdən qırmızı mis, az miqdarda gümüş, Şəkidən ipək, Şamaxıdan ipək və ipək parçalar, pambıq, üzüm çaxırı, şabalıd və şaftalı, Azərbaycandan (qərb mahalları nəzərdə tutulur) püstə, badam, qoz gətirilirdi. Həştərxandan Bakıya gətirilmiş mallar Şamaxı, Şəki, Gəncə, Qarabağ xanlıqlarına, Tiflisə, Mazandarana göndərilirdi. İran və Şirvan malları (Bakı vasitəsilə - *müəllif*) Həştərxana və Gizlərə yola salınırdı. Transit ticarətin dövrüyyəsi təkcə Rusiya və Şirvan tacirləri üçün deyil, həmçinin, bu malları daşıyan Həştərxan gəmi sahibləri üçün də çox xeyirli idi. Bakıda malları boşaldıb satandan sonra, əldə edilmiş pula düyü, ipək və pambıq parçalar alaraq Həştərxana aparırdılar... Bakının ticarət dövrüyyəsi XIX əsrin əvvəllərində 4-5 milyon manata çatırdı».

Şamaxı da böyük ticarət şəhəri idi. Burada ticarətlə 120 nəfər məşğul olur, gəlmə tacirlər doqquz karvansarada gecələyirdilər. Şamaxı tacirlərinin çoxunun xeyli kapitalı var idi. Xanlıqdan yağ, bal, pendir, piy, ipək, mahud, kürk, buğda, arpa, düyü, müxtəlif meyvələr, quru meyvələr, qızıl boya aparılır, buraya isə neft, duz, dəri, sabun, barıt, kəndir, dəmir, mismar və s. gətirilirdi.

Toxuculuq üçün vacib olan ipəyi Şamaxı bir çox yerlərdən alırdı. «Buraya qonşu Şəki, Gəncə, Bakı xanlıqlarından, Balakəndən, Cardan, Qubadan, həmçinin, İrandan, Buxaradan və Türkiyədən ipək və ipək mallar gətirilir, şəhərin ticarətində mühüm rol oynayan parçalar istehsal olunurdu. Şamaxı ipək parçaları yerlərdə satılmaqla yanaşı, Dərbəndə, Qubaya, Salyana, Gəncəyə, Cara, Dağıstana, Lənkərana, Bakıya, Gizlərə və Həştərxana aparılırdı».

Şamaxıda daxili və xarici ticarətin geniş inkişaf tapması arxiv materiallarında, səyyahların yol qeydlərində öz əksini tapmışdır. Arxiv sənədlərinin birində yazılırdı: «Şamaxı şəhərində ətraf yerlərdə və qonşu torpaqlardan gətirilmiş mallar alınır, şəhər əhlinin ehtiyacı üçün lazım olanları saxlanılır, müxtəlif ipək və pambıq parçalar hazırlanır, düyü və qızıl boya ilə birlikdə dəvə karvanlarına, atlara və öküzlərə yüklənilib Bakıya aparılırdı». Şamaxıda «Rus malları da satılırdı. Buraya Rusiyadan və Tiflisdən rus malları, mahud, ipək və pambıq parçalar, dəmir, mis, qənd, çay, sandıq, yazı ləvazimatı, yaşıl rəng və s. gətirilirdi».

Şamaxı xanlığının İranla geniş ticarət əlaqələri var idi: «Şamaxı tacirləri Ərdəbil, Rəşt, Ənzəli və İsfahanla ticarət edirlər. Tacirlər bu yerlərə quru yolla, Cavadda Kürün Arazla qovuşduğu yerdən keçərək, Muğan düzü ilə Sarıqamışdan Ərdəbilə, Gilana, Rəştə və Ənzəliyə gedirlər. Digər yol isə Salyan və Astara vasitəsilə Xəzər sahili boyu birbaşa Rəştə və Ənzəliyə gedən yol idi. Ərdəbildən İsfahana, Qəzvinə və Tələrizə yollar ayrılır».

Şamaxıya İsfahandan və Kaşandan pambıq və ipək parçalar - zərbaflar, kaşani, şilə, İranın digər yerlərindən müxtəlif boyaqlar, tütən, meyvə qurusu və s.

gətirilirdi.

Azərbaycanın ən böyük ticarət şəhərlərindən biri də Şəki şəhəri idi. Karvansaralarda cəmləşmiş sənətkarlıq emalatxanaları, eyni zamanda, istehsal olunmuş məhsulun realizəsi ilə də məşğul olurdu. Şəkidə Tələriz, Gəncə, Şamaxı və Muğan karvansaralarında xana 52 xüsusi adamlara məxsus 48 dükan fəaliyyət göstərirdi. Ümumiyyətlə, Şəkidə 317 dükandan 64-ü Şəki xanı Məhəmməd Həsən xana məxsus idi.

Karvansaralardan başqa, dükanlar dalan-bazarı adlanan xüsusi bazarlarda yerləşirdi. Bu bazarların bəzisi passaj tipli idi. Onlar ipək satışı ilə məşğul olan ipək dalanından, papaq satılan Börkkü dalanından, başmaq satılan Başmaqçı dalanından, yun mallar satılan Dərzi dalanından, dəri satılan Dabbağxanadan, dəmirçi malları satılan Dəmirçixanadan, boyadılmış mallar satılan Boyaqqıxanadan, qarışıq mallar satılan rasta bazardan ibarət idi. Şəki bazarında xırda ticarətçilər iri tacirlərdən müxtəlif mallar alıb kənd bazarlarına aparırdılar ki, belə bazarlar xanlıqın Cəfərabad, Vartaşen, Xaldan, Qaradağlıpadar, Xaçmaz, Buşa, Nic, Qəbələ, Sulıtsı-Nuxa kimi kəndlərində fəaliyyət göstərirdi. Hər il orta hesabla 632 min gümüş manatlıq müxtəlif mallar Tiflisə, Dağıstana, Rusiyaya və İrana ixrac olunurdu.

XIX əsrin əvvəlinə olan məlumata görə, Şəkidə hər birinin 20000 manat kapitalı olan 10, hər birinin 1000 manatdan 20 min manata qədər kapitalı olan 166 nəfər tacir var idi.

Onlar Rusiya və İranla ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Şəkidən, əsasən, ipək ixrac olunurdu. Şamaxı və Bakı xanlıqlarına gətirilən mallar Şəkiyə də idxal olunurdu.

Bakıdan sonra Xəzər sahili limanları olan Lənkəran və Salyan Azərbaycanın daxili və xarici ticarətində mühüm rol oynayırdı: «Talış əyalətindən dənizlə ipək, müxtəlif ipək və yun parçalar, taxta, odun, kömür və düyü daşınırdı. Bütün bunlar Bakıya göndərilən mallarla eynilə dəyişdirilirdi». Lənkəran tacirləri Xəzər vasitəsilə İran şəhərlərinə balıq, Həştərxana isə ipək, pambıq parça, meşə materialları və başqa mallar aparırdılar. İrandan Astara vasitəsilə buraya meyvə qurusu, pambıq, dəmir və mis məmulatı gətirilirdi. Lənkəran xanlığında balıq, balıq məhsulları və başqa mallar alan rus və İran tacirlərilə tez-tez rastlaşmaq olardı.

1795-ci ilin məlumatına görə, Lənkəranda Həştərxana 4000 puda qədər düyü göndərilmişdi. Bundan başqa, Lənkəranda Rusiyaya ipək parçalar və meyvələr də göndərilmişdi. Ümumi hesablamalara görə, göstərilən ildə Lənkəranda Rusiyaya 40 min manat dəyərində müxtəlif ticarət malları ixrac olunmuşdu.

Buraya Bakıdan neft və duz, Həştərxandan müxtəlif parçalar, qənd, dəmir, güzgü, bəzək əşyaları gətirilirdi. Xanlıq əhalisinin bir çox materiallara ehtiyacı vardı və onlar kənddən idxal olunurdu. Mənbələrdən birində bu münasibətlə

yazılırdı: «Talışın dəmir, duz kimi məişətdə vacib olan mallardan başqa, sənətkarlıq məmulatlarına da böyük ehtiyacı var idi. Şirvan onu mis qablarla, ipək materialları, darayı, qanovuz, tafta ilə, Bakı ipək və neftlə, Quba xalçalar və pambıq malları, Həştərxan dəmir, çit, kəndir, güzgü, sandıq, müxtəlif gümüş, dəmir və mis, həmçinin, şüşə qablarla təmin edirdi. İranlılar buraya quru və dəniz yolu ilə müxtəlif örtüklər, ipək və pambıq parçalar, çadrılar, müxtəlif meyvələr və s. gətirirdilər».

Lənkəranda müsəlmanlara və xristianlara məxsus iki bazar var idi. Müsəlman bazarında 60, xaçpərəst bazarında 57 dükən fəaliyyət göstərirdi.

Şərqi və Qərbi bir çox ölkələrlə ticarət əlaqələri saxlayan Şuşa şəhəri də böyük ticarət mərkəzi idi. Şuşada Qafqazın müxtəlif şəhərlərinin, Rusiya, İran, Türkiyə və Hindistanın tacirlərinə tez-tez rast gəlinirdi. Şuşa tacirləri də həmin ölkələrdə olur, öz ipəkləri ilə Almaniyada hər il təşkil olunan Leypsiq, Rusiyanın Nijni Novqorod yarmarkalarında iştirak edirdilər. Onlarla Konstantinopol yarmarkalarında da rastlaşmaq olardı.

Mərkəzi Şuşa şəhəri də daxil olmaqla bütövlükdə Qarabağ xanlığına aşağıdakı mallar gətirilirdi: İrandan-İsfahandan - qalın pambıq parçalar, zərbaf, qara ipək baş örtükləri, ağ və mavi rəngli pambıqdan toxunmuş çadrılar, qənd; Yezddən - müxtəlif ipək materiallar və pambıq örtüklər; Təbrizdən - qalın pambıq parça, bez, qanovuz, müxtəlif rəngli Təbriz şarfları, ipək yaylıqlar, yorğan üzü, istiot, iyde, badam, quru meyvə, xına, Şiraz tütünü; Xorasandan - Xorasan xurcunları; Xoydan və Urmiyadan - bez, müxtəlif çitlər; Ərdəbildən - qalın pambıq parça. İrandan Qarabağa gətirilən malların illik ümumi dəyəri 140 min gümüş rus manatına bərabər idi. Şuşa tacirlərinin Təbriz və nisbətən İsfahanla daimi ticarət əlaqələri vardı.

Qarabağa Türkiyədən meyvə qurusu, atlas, müxtəlif örtüklər, müxtəlif ipək mallar və kofe, Tiflisdən müxtəlif parçalar, mahud, çay, qənd, rom, Bakıdan dəmir, yazı kağızı, neft, müxtəlif şüşə qablar, duz, zəfəran, Dərbənddən qızıl boya, Şəkiddən silahlar və şallar, yapıncı, xalça-palaz, Gəncədən meyvələr, Naxçıvandan və İrəvandan duz gətirilirdi.

Quba xanlığında daxili ticarət zəif inkişaf etmişdi. Bir mənəbdə qeyd olunur ki, daxili ticarətin əhəmiyyətsiz olması nəticəsində «kənd təsərrüfatı mallarının əsas satış yeri Quba şəhəridir». Lakin Quba şəhərinin əhalisi o qədər də çox deyildi. Həm də onun əhalisinin çoxu kənd təsərrüfatı məhsullarını özü istehsal edir, bazardan almırdı.

Xarici ticarəti də zəif olan Quba xanlığından Zaqafqaziyanın və Rusiyanın bəzi yerlərinə müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları və sənətkarlıq məmulatları - düyü, buğda, arpa, qızıl boya, müxtəlif meyvələr və meyvə qurusu, ipək, meşə materialları, at, qara mal, bal, mum, xalça-palaz və müxtəlif yun parçalar ixrac olunurdu. Onların içərisində əsas yeri xalça-xalı və qızıl boya tuturdu. Quba xanlığının ərazisində olan Niyazabad limanı yararsız vəziyyətdə idi. Arxiv

sənədlərinin birində yazılırdı: «Quba əyalətində Niyazabad limanı olsa da, bir şeyə yaramır. Ona görə də, qubalılar və Dərbənddən o yanda yaşayan digər dağ əhalisi - qazıkumuklar, axtılılar, rutullar və başqaları öz mallarını Dərbəndə, Bakıya aparır, əvəzində neft, duz və Rusiyadan gətirilmiş malları alırdılar».

Qubadan müxtəlif yerlərə 226 min gümüş manatlıq kənd təsərrüfatı malları ixrac olunurdu.

Quba xanlığının idxala ehtiyacı böyük idi. Buraya Şirvandan ildə 15 min manatlıq mis qablar və müxtəlif ipək parçalar, 18 min manatlıq İran parçaları, Bakıdan 12 min manatlıq neft və duz, həmçinin, Rusiyadan Bakıya gətirilmiş dəmir, çitlər, qənd, müxtəlif qablar, sandıq, güzgü, müxtəlif dəmir və mis əşyalar, parçalar, yorğan üzü və s. idxal edilirdi. Bunların ümumi dəyəri 58 min manat təşkil edirdi. Buraya ümumi dəyəri 136 min manata çatan Dərbənd və Gizlərdən araq, Dağıstandan qurşun da gətirilirdi.

Salyan Rusiya ilə güclü ticarət əlaqəsi olan ticarət mərkəzi idi. Buradan Rusiyaya balıq, kürü və kley göndərilirdi. Salyandan Rusiyaya balıq məhsullarının daşınması ilə 6 balıqçı gəmisi məşğul olurdu. Balıqçılıq Salyana Rusiya ilə ticarətdən ildə orta hesabla 200 min manat gəlir gətirirdi.

Bakı-Tiflis karvan yolunun əlverişli coğrafi şəraitə malik olan Gəncə xanlığının ərazisindən keçməsi onun həm Zaqafqaziyanın Bakı, Tiflis, İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Şamaxı, Dərbənd və başqa şəhərləri, həm də Şərqi bir sıra ticarət mərkəzləri ilə əlaqə yaratmasına imkan verirdi. Onun ipəkçilik, bağçılıq məhsulları nəinki Zaqafqaziyada, eyni zamanda, Yaxın Şərqdə məşhur idi. Gəncə xanlığında ticarət xanlığın mərkəzi olan Gəncədə cəmləşmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, XIX əsrin əvvəllərində Gəncə şəhərində 100-ə qədər ticarət dükkanı var idi ki, onların da illik dövriyyəsi 200000 manata bərabər idi. «Gəncə... xanlığı və başqaları onu (Gürcüstanı - *müəllif*) ipək, pambıq, düyü və digər ləvazimatla təmin edirdi». Buradan Rusiyaya, İrana müxtəlif mallar ixrac olunur, xanlığa isə öz növbəsində həmin ölkələrdən mallar gətirilirdi.

Naxçıvan xanlığında, xüsusən Naxçıvan şəhərinin ticarətində pambıq mühüm yer tuturdu. Onu Bayazıtə, Karsa, Tiflisə, Qarabağa ixrac edirdilər.

Xanlığın mərkəzi şəhərində Naxçıvan bazarında 17 dükən vardı. Rusiya tərəfindən işğalın birinci ili Naxçıvanda 35 topdansatış, 19 müxtəlif xırda mallar satan, 2 yemək, 6 çörək, 53 baqqal, 2 silah, 2 gümüş, 13 dəmirçixana, 7 papaqçı, 11 ayaqqabı, 1 qalayçı, 4 dəllək, 1 allaf, 1 həllac və beş başqa dükən və emalatxana fəaliyyət göstərirdi.

Naxçıvan xanlığında rəhdar vergisi yığılması məlumatlarından məlum olur ki, xanlığa müxtəlif rənglər, qənd, dəmir əşyalar, xurma, tütün, sabun, Avropa ölkələrindən mahud, müxtəlif pambıq parçalar, ipək mallar, çay, qənd, rom, mis və polad şeylər və s., İran və Gürcüstandan ipək mallar, indiçiq, müxtəlif dərmanlar, taxta məmulatı və s. gətirilirdi. Tiflis tacirləri Avropa mallarını Naxçıvana İrandan karvanlarla gətirirdilər. Bəzi hallarda isə yerli tacirlər özləri həmin malları almaq

üçün Tiflisə gedirdilər. Naxçıvandan isə digər yerlərə barama, ipək, pambıq, saplar, mal piyi, saxsı qablar, üzüm, nar, noxud, düyü, meyvə qurusu, Qarabağ və İrəvana bez, Mərənd, Xoy və Təbrizə düyü göndərilirdi.

Naxçıvan xanlığında Ordubad şəhəri ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Ordubad tacirlərindən 10 nəfər tacir xarici ticarətlə məşğul olurdu. Şəhərdə 35 topdansatış dükkanı fəaliyyət göstərirdi. Ordubad bazarında 85 dükən var idi ki, onlardan 30-da ipək və pambıq parçalar, mahud, çay, qənd, kofe və s. satılırdı. Ordubad əhalisi qonşu Qarabağ və Şirvan əyalətlərindən barama, Həştərxan vasitəsilə Ənzəli və Astrabad limanlarına gətirilmiş dəmiri İrandan alırdı. İxrac daxildə istehsal olunan mallardan - pambıq, çəltik, dəri, küncüt yağı, yun, quru meyvə və s.-dən ibarət idi. Ordubad mahalından Moskvaya, Nijni Novqorod yarmarkasına və Təbrizə ipək ixrac olunurdu.

Sənətkarlıqda olduğu kimi ticarətdə də sex birləşmələri - həmkarlar var idi. İri parça tacirlərinin - sövdəgərlərin, dəmir və s. satan dükənlərin - əttarların, göy və xırda yemək şeyləri satanların - baqqalların, içki satanların, köhnə şeylər satanların - xırda furuşların və başqalarının ayrı-ayrılıqda həmkar təşkilatları fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycanın xarici ticarətində əsas yeri ipək tuturdu. Xanlıqlardan ixrac olunan məhsullar arasında başlıca yer xam ipək və ipək parçalara məxsus idi. İpək əsasən, Rusiyaya, Türkiyəyə və onların vasitəsilə digər ölkələrə ixrac olunurdu.

İpək ticarəti çox gəlirli idi, buna görə də, Azərbaycan ipək ticarəti bazarında kəskin rəqabət gedirdi. Bu sahədə aparıcı rol Rusiyaya məxsus idi. Xəzəryanı regionda rus ticarətinin vəziyyətini dərinədən təhlil etmiş Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü S.Q.Qmelin qeyd edirdi ki, Xəzər dənizinin qərb sahilində ticarət zamanı rus sənaye məhsulları Şamaxı və Gilan ipəyinə, habelə Mazandaran pambıq parçasına dəyişdirilirdi.

Yerli Azərbaycan tacirləri rus tacirlərilə kəskin rəqabət aparırdılar. Qiymətli metallara böyük ehtiyac duyan xanlar ipəyi ancaq nəqd pula satmağı tələb edirdilər. Xanlar qızıl, gümüş və digər qiymətli materialları xanlıq ərazisində saxlamaq siyasəti yürüdükdülər. Məsələn, Şəki xanı öz tacirlərinə xam ipəyi, yalnız gümüş pula satmağı qəti surətdə əmr etmişdi.

Xanların belə siyasətinə cavab olaraq II Yekaterina hökuməti şərqi bazarlarında ticarət sövdələşmələrini nəqd pulla yox, yalnız manufaktura mallarına mübadilə yolu ilə həyata keçirmək barədə göstəriş vermişdi. Bu isə rus tacirlərini ipək bazarında qeyri - bərabər vəziyyətə qoymuşdu. Çünki ipək istehlakçıları onu hansısa mala dəyişdirməkdənsə nəqd pula digər tacirlərə, o cümlədən ingilis tacirlərinə (daha doğrusu onların agentlərinə) satmağı üstün tuturdular. Belə olduqda Rus tacirləri xam ipəyi daha yüksək qiymətlərlə alırdılar ki, malla mübadilədə satıcı razı salsınlar.

İri Azərbaycan tacirləri bir sıra hallarda qeyri-rəsmi birliklərdə birləşərək rus tacirləri ilə uğurlu rəqabət aparırdılar. Həştərxan qubernatoru Yakob 1778-ci

ildə hökumətə yazırdı ki, beş ildən artıqdır ki, «İran limanlarında» açıq olmasa da, gizli surətdə iri tacirlər ticarət kompaniyalarda birləşmişlər. Əgər əvvəllər rus tacirləri xam ipəyin bir pudunu 70-80 rubla alırdılarsa, indi yerli tacirlər öz aralarında razılığa gələrək bir pudu 120-140, bəzən hətta 170 rubla satırlar.

Beləliklə, Quzey Azərbaycan xanlıqlarında həm sənətkarlıq, həm də ticarət xeyli inkişaf tapmışdı. Bu sahələrin yüksəlməsi şəhərlərin inkişafına, onların böyüməsinə, əhalisinin çoxalmasına, yeni evlərin, təsərrüfat obyektlərinin, karvansaraların tikilməsinə gətirib çıxarırdı. Bununla belə, ticarət və sənətkarlığın inkişafı qarşısında müəyyən maneələr vardı. Feodal ara çəkişmələri, İran şah qoşunlarının basqınları və s. bu qəbildəndir. Doğrudur, bu maneələr inkişafı ləngitsə də, onun qarşısını ala bilmirdi. Tarixi inkişafın qarşısını almaq mümkün deyildi. Bu baxımdan böyük alim İ.P. Petruşevskinin aşağıdakı fikri istər-istəməz təəccüb doğurur: «Bütün XVIII əsr boyu Şərqi Zaqafqaziyanın iqtisadiyyatı, əvvəlki dövrlərə nisbətən durğunluq dövrü keçirirdi. Suvarma sistemi dağılmış, feodal-asılı kəndlilər müflisləmiş, ticarət-sənətkarlıq şəhərləri kiçik yaşayış məntəqələrinə çevrilmişdi».

Şəhərlər, sənətkarlıq və ticarətə həsr etdiyimiz bu fəslin materiallarından göründüyü kimi, İ.P. Petruşevski bu məsələdə səhvə yol verirdi. Rus burjuazadəgan tarixçiləri çarizmin Azərbaycanın işğalını doğrultmaq üçün hər vəchlə istiladan qabaqkı dövrü pisləməyə çalışmışlar. Biz əvvəlki fəsillərdə də gördük ki, kənd təsərrüfatı inkişafda olmuş, suvarma tikililəri xeyli artmış, suvarma şəbəkəsi genişlənmiş, sənətkarlıq və ticarət də göz qabağındadır. Buna baxmayaraq, təəssüflə qeyd etməliyik ki, əsasən, burjuazadəgan tarixçilərinin əsərlərindən götürülmüş bu səhv fikrin təkəcə İ.P. Petruşevski deyil, digər müdafiəçiləri də vardır.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

- Azərbaycan tarixi. I - II c. - Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1961.
Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1951.
Əfəndizadə R. XIX əsrin əvvəllərində Nuxa şəhərində sex quruluşu və kустar peşələri. - Azərb. MEA TİEA, iş 80.
Əliyev F.M. XVIII əsrin II yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1960.
Məmmədov F.N. Ulu Gəncə. Bakı, 2000.
Mırzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959.

Rus dilində

Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией.

Баку, Издательство АН Азерб. ССР. 1965.

Альтман М.М. Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана //Труды Института истории им. А.Бакиханова, АН Азерб. ССР, т.І, Баку, 1947.

Альтман М.М. Исторический очерк города Гянджи. ч.1, Баку, //Издательство Известия АН Азерб. ССР, 1949.

Альтман М.М. Гянджа с 1604 по 1804 г.г. НАИИ НАН Азерб- Республики, д.1691.

Альтман М.М. Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана //Труды Института истории им. А.Бакиханова, АН Азерб. ССР, т.І, Баку, 1947.

Ашурбейли С. История города Баку. Период средневековья. Баку, 1992.

Багирова М. История Шекинского ханства и присоединение его к России //Автореферат диссерт. на соиск. канд. ист. наук. Баку, 1980.

Березин И.И. Путешествие по Северной Персии. Казань, 1852.

Биберштейн М. Описание провинций расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек, и Кура. НАИИ НАН Азерб. Республика, д.466.

Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, т.ІІ, М., 1823.

Воронкевич - Бассанц, Описание мер, весов и монет Закавказского края //Журнал Министерства внутренних дел. Вып.37, 1834.

Гаксткаузен. Закавказский край (Заметки о семейной, общественной жизни и отношениях народов, обитающий между Черным и Каспийским морями), СПб., Ч.І-ІІ, 1857.

Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX в. Баку, Издательство АН Азерб. ССР, 1957.

Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. Ч.ІІІ, СПб., 1785.

Егiazаров С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказье. ч.І, Казань, 1889.

Ерицев А. Исторический обзор Закавказья. Т.І, СПб., 1870.

Закавказские очерки //Журнал Министерства внутренних дел. ч. X, 1845.

Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем. Тифлис, 1901.

Искендерова М.С. Бакинское ханство. Баку: «Чашыоглы», 1999.

История, география, этнография Дагестана. М., 1948.

К вопросу об истории Шеки //Известия Азкомтариса, Баку, № 2,1927.

Керимов Л. Азербайджанское коврокачество. Баку - Ленинград, 1961.

Кишмишев С.О. Походы Надиршаха в Герат, Кандагар, Индию и

события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889.

Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в., ч. I, М. - Л., 1936; ч. II, М. - Л., 1937.

Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, Тифлис, 1885; т. VI, Тифлис, 1887.

Мочалов В. Д. Крестьянское хозяйство в Закавказье, К концу XIX века. М., 1958.

Мустафаев Д. М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII - начало XIX вв.). Баку: «Элм» 1989.

Нахичеванские рукописные документы XVII-XIX вв. Тифлис, 1936.

Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом и финансовом отношениях, ч. I, II, III, IV, СПб., 1836.

Олеарий А. Описание путешествия в Москву и через Москву в Персию, и обратно. СПб., 1906.

Описание Шекинской провинции, Тифлис, 1866.

Описание Ширванской провинции, Тифлис, 1866.

Пахомов Е. А. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа. Вып. II. Баку, 1938.

Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, за разные годы.

Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, Тифлис, 1887; т. II, Тифлис, 1887; т. III, Тифлис, 1887; т. IV, Тифлис, 1888; т. V, Тифлис, 1888.

Семенов П. Географическое-статистический словарь Российской империи. Т. V, СПб., 1885.

Соймонов Ф. И. Описание Каспийского моря, чиненных на одном Российских завоеваниях и т. д. СПб., 1763.

Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833.

Суворов А. В. Письма // Красный архив, № 3, 1941.

Сумбатзаде А. С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, Издательство АН Азерб. ССР, 1964.

Фридолин П. П. Заметки о ремесленных организациях средневекового феодального Востока и Запада // Известия АН Азерб. ССР, № 7, 1948.

Шамшиев П. Две слова об аснафе. Тифлис, 1857.

Шарифов Д. Некоторые памятники искусства и древности Нухинского уезда // Известия общества обследования и изучения Азербайджана, № 2, 1926.

Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, СПб., 1852.

Эфендиев Р. Памятники древности в Нухинском уезде // Известия Азербайджанского Комитета охраны памятников старины, искусства и природы, вып. III, Баку, 1927.

VI FƏSİL

VERGİLƏR VƏ MÜKƏLLƏFİYYƏTLƏR

Azərbaycanın XVI - XIX əsrin əvvəllərinin sosial-iqtisadi tarixinin görkəmli tədqiqatçısı İ.P.Petruşevski külli miqdarda ilk mənbələri qaldıraraq, XVI əsrin əvvəllərinə qədər, Azərbaycanın kənd istehsalçılarının ödədikləri vergilərin və icra etdikləri mükəlləfiyyətlərin böyük siyahısını tərtib etmiş, hər verginin mahiyyətini açmışdır. Onun bu siyahısına XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarında mövcud olmuş vergi və mükəlləfiyyətlər də daxil edilmişdir. Doğrudur, İ.P.Petruşevskinin siyahıya daxil etdiyi vergilərin bir qismi bizim tədqiq etdiyimiz dövrə gəlib çıxmamış, yaxud da gəlib çıxanların bəzisinin adı, bəzisinin mahiyyəti dəyişikliyə uğramış, bəziləri isə müəlifin nəzərindən qaçmışdır. Biz bu fəslə yazmaq üçün İ.P.Petruşevskinin tərtib etdiyi siyahıdan geniş istifadə edərək Quzey Azərbaycan xanlıqlarında mövcud olmuş vergi sisteminin mənzərəsini yaratmağa çalışmışıq. Əlbəttə, biz onun əsərində olanları olduğu kimi köçürməmiş, şərhlərinə öz münasibətimizi bildirmiş və nəzərindən qaçmışları əlavə etmişik.

İ.P.Petruşevski adlarını çəkdiyi vergiləri öz mahiyyətlərinə görə beş qrupa bölmüşdür:

1. Torpaq və gəlir vergiləri.
2. Qoşun və dövlət aparatını saxlamaq üçün toplanan vergilər.
3. Feodallara və məmurlara gətirilən məcburi «bəxşişlər».
4. Adambaşı və evbaşı vergilər.
5. Dövlət və feodallar üçün işləmək və hərbi qulluq. Bütün bu beş qrup vergi və mükəlləfiyyətlər xanlıqlar dövrünə də xas olduğu üçün onların ayrı-ayrılıqda şərh məqsədüuyğun olardı.

6.1. Torpaq və gəlir vergiləri

1. Məlcəhət. XVIII əsrin II yarısına qədərki ədəbiyyatda və mənbələrdə bu vergi malı-cəhət adlanırdı. Onun hərfi mənası «məhsuldan hissə» deməkdir və o bütün Quzey Azərbaycan xanlıqlarına yayılmışdı. Məhsulla ödənilən bu vergi bütün başqa vergilər içərisində ən geniş yayılmışı və ən ağırı idi. Kənd istehsalçısı istifadəsində olan pay torpağının müqabilində götürdüyü məhsulun 1/10-dək 4/30-dən hissəsini torpaq sahibinə - mülkədara, yaxud tiuldara verməli idi. Bundan başqa, kəndli məhsulun 2/10-dən 6/30-na qədərini dövlət xəzinəsinə verirdi. Bununla belə, gətirilən bu rəqəmlər nəinki bütün xanlıqlarda, hətta mahallarda belə eyni deyildi. Məsələn, Şəki xanlığının Ağdaş mahalında bəylər rəncbərlərdən barama məhsulun 3/5 hissəsini alırdılar, xanlığın digər yerlərində - Qəbələ və Şəki mahallarında barama məhsulu mülkədarlarla kəndlilər arasında yarımbarı bölünürdü. Qarabağ xanlığında kəndlilər bəylərə məhsulun 2/3-dən 4/5-nə qədərini

verirdilər. Məlcəhətin miqdarı başqa şərtlərlə də bağlı idi. Məsələn, sahibkar rəiyyətlə ilə könüllü prinsip əsasında razılığa gələrək ona kənd təsərrüfatı alətləri, mal-qara, tut və üzüm bağları salmaq üçün torpaq və sair verdikdə məhsulun yarısını, yaxud üçdə birini alırdı. Bəy bütün bunları etmədikdə, kəndli öz vasitəsilə bağ saldıqda, yaxud mülkədar torpağını becərdikdə o, sahibkara taxıl məhsulunun 1/10-ni, barama məhsulunun isə 1/5-ni verirdi. Məlcəhət vergisi məhsul yığılanda ödənilməli idi. Məhsulu yığmış rəiyyətlə, torpaq sahibinin, yaxud onun vəkilinin iştirakı ilə dərzilərə bölür, başqa məhsulları (barama və s.) hissələrə ayıraraq sahibkara çatacaq payı verirdi. Məlcəhət vergisini sahibkarın göstərdiyi yerə onun marağından asılı olaraq 3-15 günə həmin rəiyyətin özü daşımalı idi.

Məlcəhətin toplanmasında özbaşınalıq hökm sürürdü. «Kəndə taxılı ölçməyə gələn xan nökrəri, əsl işlə məşğul olmaq əvvəzinə, soyğunçuluqla məşğul olurdu. O, bölgünü qəsdən gecikdirir, yazıq kəndlini hədiyyələr və pulla soymaq üçün müxtəlif bəhanələr uydururdu. Xan nökrəri barəsində şikayət etmək mümkün deyildi. Xanın himayəsinə əmin olan nökrər tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün ondan maaş almırdı».

Müvafiq statistika materialının olmaması məlcəhəti müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Bu barədə Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqları, həmçinin, qismən Naxçıvan xanlığı müstəsnaqlıq təşkil edirdi. Belə ki, xanlıqların ərazisinin çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra, bütün kəndlər üzrə təsərrüfatların sahələri təsvir olunmuş, eyni zamanda, həmin kəndlərin əhalisindən yığılan vergilərin miqdarı da müəyyənləşdirilmişdi. Nəzərə alsaq ki, Rusiyanın işğalından XIX əsrin 40-cı illərinə qədər xanlıqlar dövründə toplanan vergi və mükəlləfiyyətlər dəyişilməz qalmışdı, həmin təsvirlərdə verilən məlumatlar Quzey Azərbaycan xanlıqlarında toplanan vergilər, o cümlədən, məlcəhətin həcmi barəsində təsəvvür yaradır. Əlbəttə, çap olunmuş «təsvirlər»in müəyyən çatışmazlıqları nəzərə alınmalıdır. Əvvəlcə, bu «təsvirlər»də gətirilən rəqəmlər vəziyyəti tam əks etmirdi. Belə ki, «Təsvirlər»in tərtibçiləri tədqiq etdikləri əraziləri bütövlükdə, həmçinin, vergi və mükəlləfiyyətləri hərtərəfli əhatə edə bilməmişlər. İkincisi, məlum olduğu kimi, məlcəhət yetişdirilmiş məhsuldan sonra toplanırdı. «Təsvirlər» tərtib olunan zaman xanlıqlar dövrünə nisbətən məhsuldarlıq aşağı səviyyədə olmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın işğalının gedişində baş vermiş hərbi əməliyyatlar kənd təsərrüfatına, onun məhsuldarlığına mənfi təsir göstərmişdi. Demək, xanlıqlar dövründə həm məhsulun, həm də ondan toplanan məlcəhətin qədəri «təsvirlər» tərtib olunan vaxta nisbətən çox olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq əlimizdə «təsvirlər»in verdiyi məlumat yeganə olduğu üçün o, əvəzsizdir və həmin məlumatlar xanlıqlar dövründə toplanan məlcəhət barəsində təsəvvür yaratmaq imkanı verir. «Təsvirlər»də Şamaxı xanlığı üzrə məlcəhət kimi buğda, arpa, çəltik, pambıq, barama, yağ, pendir və xalça toplanması qeyd olunur. Eyni zamanda, bu vergilərin xanlığa daxil olan mahallar üzrə həcmi göstərilir. «Təsvirlər»də hər mahalın neçə kənddən ibarət olması, bu kəndlərin neçəsi üzrə

məlumat toplanıla bilməsi barəsində məlumat verilir. «Təsvirlər»də olan məlumatlar tiul kəndlərini əhatə edirsə, mülkədar kəndləri kənarında qalırdı. Bundan başqa, nədənsə tərtibçilər Şamaxı xanlığının 15 mahalından cəmi 14-nü əhatə etmiş, Salyan mahalını nəzərdən qaçırmışlar. Halbuki, bu mahalda olan 27 kənddən 25-i xəzinə kəndi idi. Başqa bir çatışmazlıq ondan ibarət idi ki, tərtibatçılar 44 kəndi köç yeri adlandırıb, onlardan toplanan məcəhət barəsində, ümumiyyətlə, məlumat vermirlər. Beləliklə, Şirvan xanlığında olan 326 xəzinə kəndindən 157-si, yəni, bütün xəzinə kəndlərinin təxminən yarısına qədər üzrə məlumat verilmir.

«Təsvirlər»də gətirilən məlumatların yarımcıq olması barəsində başqa bir misal da gətirmək olar. Bu materiallardan tam aydın görünür ki, «Təsvirlər» üçün material toplayan məmurların bir çoxu öz vəzifələrinə vicdanla yanaşmamış, işi başdansıvdu görmüş, bütün təsərrüfat sahələrində məcəhətin həcmi göstərməmişlər. Məsələn, Şamaxı xanlığında olan 15 mahaldan cəmi 4-ü üzrə çəltikdən toplanan məcəhət barəsində məlumat verilir, halbuki, mahalların hamısında olmasa da, bir çoxunda çəltik yetişdirilməsi şübhəsizdir. Doğrudur, fikrimizi sübut etmək üçün əlimizdə birbaşa dəlil olmasa da, dolaylı yolla ona aydınlıq gətirmək mümkündür. «Təsvirlər»də yalnız iki mahal üzrə barama məhsulundan toplanan məcəhətin həcmi barəsində məlumat verilir. Əslində Şamaxı xanlığının bəzi başqa mahallarında da baramaçılıqla məşğul olmuş və məcəhət ödəmişlər. Bunu istinad etdiyimiz mənbənin özündən, yəni «Şirvan əyalətinin təsviri»ndən görmək olar. Belə ki, «Təsvirlər»də qeyd olunur ki, Şirvanın beş mahalında 300 tut bağı və barama qurdu bəsləyən bina var idi. Əlbəttə, bu rəqəmi də dəqiq hesab etmək olmaz. Bununla fakt göz qabağındadır və «təsvir» tərtibatçılarının qeyd etdikləri baramaçılıqla məşğul olan beş mahaldan yalnız ikisi üzrə məlumat vermişlər. Eyni sözləri pambıqçılığa da aid etmək olar. Tərtibçilər yalnız bir mahalı, həm də bu mahalda olan 8 xəzinə kəndindən 4-nü əhatə etmişlər. Digər mahalların bəzilərinin bir neçə kəndində kəndlilərin az da olsa pambıqçılıqla məşğul olmaları və pambıq məhsulundan məcəhət ödəmələri şübhə doğurmamalıdır.

Eyni sözləri xalçaçılıq barədə, xalçaçılıqdan toplanan vergilər barəsində də söyləmək olar. «Təsvirlər»də gətirilən məlumata görə, Şirvan əyalətinin cəmi dörd mahalından xalça ilə vergi toplanmışdır. Bəs qalan 11 mahal üzrə? Bu barədə məlumatın verilməməsi heç də o demək deyildir ki, həmin mahallarda, həmin mahalların kəndlərində xalçaçılıqla məşğul olmamışlar. Əksinə, digər mahallarda da xalçaçılıqla məşğul olmuş və məcəhət ödəmişlər. Lakin «Təsvirlər»in tərtibatçıları kifayət qədər dəqiqlik göstərməmişlər.

Beləliklə, Şirvan əyalətinin təsvirçiləri, həmin əyalətdə olan 326 xəzinə kəndindən 157-si üzrə məcəhət vergisi barəsində heç bir məlumat vermirlər. Məcəhət barəsində 14 mahalın 169 kəndi üzrə verilən məlumatı isə tam hesab etmək olmaz.

Şamaxı xanlığı üzrə toplanan malcəhətin miqdarı barəsində başqa məlumat olmadığından, həmin materiallar yarımçıq da olsa, ümumi təsəvvür yaratdığı üçün onların üzərində ayrıca dayanmaq məqsədəuyğun olardı.

Şirvan əyalətində buğda ilə toplanan malcəhət - 9726 pud.

Arpa ilə toplanan malcəhət - 4947 pud.

Çəltik ilə toplanan malcəhət - 1770 pud.

Barama ilə toplanan malcəhət - 35 pud.

Pambıqla toplanan malcəhət - 42 pud.

Darı ilə toplanan malcəhət - 80 pud.

Göstərdiyimiz bu rəqəmlərin həqiqətdən nə qədər uzaq olmasını sübut etmək üçün iki misal gətirək. «Təsvirlər»in tərtib olunduğu 1821-ci ildə Şirvan əyalətinin təkcə Salyan mahalında 4000 tağar çəltik məhsulu götürülmüşdü. Salyan mahalında olan 27 kəndin 25-i xəzinəyə məxsus idi. Nəzərə alsaq ki, çəltik məhsulunun beşdə bir hissəsi malcəhət kimi ödənilirdi, demək, təkcə bu mahalın kəndliləri 800 tağar, yəni, orta hesabla 16000 pud ödəmişdilər. Beləliklə, bütün Şirvan əyaləti üzrə çəltiklə ödənilən malcəhətin miqdarını göstərən 1770 pudla təkcə Salyan mahalının ödədiyi 16000 pudun müqayisəsi qeyri-dəqiqliyi aydın şəkildə sübut edir.

Eyni sözləri pambığa da aid etmək olar. İstinad etdiyimiz mənbədə göstərilir ki, Salyan mahalında 1821-ci ildə 1000 batman pambıq məhsulu götürülmüşdü. Deməli, xəzinəyə 200 batman (məlumdur ki, pambıq məhsulunun 1/5-i malcəhətdə gedirdi), yəni, 100 pud malcəhət ödənilmişdi. Demək, Şirvan əyalətinin bütün qalan 14 mahalı üzrə cəmi 84 pud, yəni, təkcə Salyan mahalının ödədiyindən 16 pud az malcəhət ödənilmişdir. Əlbəttə, bu rəqəmi heç cür qəbul etmək olmaz.

Bütün yuxarıda söylənənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, gətirilən rəqəmlər Şamaxı xanlığında malcəhət vergisinin barəsində müəyyən təsəvvür yaratsa da, onu tam əks etdirmir.

Eyni sözləri Qarabağ xanlığına da şamil etmək olar. Tədqiq olunan dövrdə Qarabağ xanlığına dair əlimizdə yeganə mənbə «Qarabağ əyalətinin təsviri»dir. Burada Şamaxı xanlığından fərqli olaraq dövlət kəndləri ilə yanaşı, xan və bəy mülklərindən alınan vergilər də öz əksini tapmışdır. «Təsvirlər»də gətirilən materiallardan bəlli olur ki, Qarabağ xanlığında 521 kənddən 189 kənd buğdadan, 163 kənd arpadan, 14 kənd baramadan, 4 kənd çəltikdən, 4 kənd darıdan malcəhət vergisi ödəyirdi. Əlbəttə, «təsvirlər»də göstərilən bu rəqəmlər reallığı əks etdirmir. Şübhəsiz ki, Qarabağ əyalətində olan 521 kəndin hamısında barama, yaxud çəltik istehsalı ilə məşğul olmasalar da bu kəndlərin hamısında buğda və arpa yetişdirməklə məşğul olmuşlar.

Qarabağda 189 kənddən 6139,5 çetvert buğda, 163 kənddən 2856,5 çuval arpa, 14 kənddən 6,5 batman barama, 4 kənddən 82 çuval düyü, 271 çuval darı ilə malcəhət vergisi toplanırdı. Başqa kəndlər üzrə məlumatımız olmadığından, bütün

əyalət üzrə ümumiləşdirici rəqəm göstərmək mümkün deyil. Lakin buğda və arpa məhsulundan toplanan malcəhət vergisinin 189 və 163 kənd üzrə gətirilməsinə baxmayaraq, ümumiləşdirici bir qənaətə gəlmək mümkündür. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, Qarabağın 521 kəndinin hamısında buğda və arpa becərilirdi. Demək, əgər 189 kənd üzrə 6139,5 çetvert (9,5 pud) buğda, yaxud 163 kənd üzrə 2856,5 çuval-arpa (7,5 pud), malcəhət toplanırdısa, 521 kənd üzrə birinci halda təxminən 18 min çetvert buğda, ikinci halda 9 min çuval arpa malcəhət toplanmasını söyləmək olar. Nəzərə alsaq ki, 1 çetvert buğda 9,5 pud, 1 çuval arpa 7,5 puddur, demək, təxminən 60000 pud buğda, 22000 pud arpa malcəhət toplanırdı. Şəki mahalı üzrə gətirilən materiallar da yarımçıqdır. Belə ki, burada 180 xəzinə kəndi var idi və onlardan 52-si sahibkar kəndi olduğundan «Təsvirilər»dən kənar qalmışdı. 1820-ci ilin məlumatına görə, 180 kənddən dövlət xəzinəsinə 11.642 pud buğda, 8709 pud arpa, 8640 pud çəltik, 4240 pud barama malcəhət kimi daxil olmuşdu. Nəzərə alsaq ki, 52 sahibkar kəndi, xəzinə kəndlərinin üçdə birindən bir qədər azını təşkil edirdi, onda təxmini olaraq qeyd edə bilərik ki, bu kəndlərdə 4 min pud buğda, 2500 pud arpa, bir o qədər də çəltik, 1300 puda qədər isə barama malcəhət kimi toplanmışdı. Demək, Şəki əyalətinin rəiyyətləri dövlət xəzinəsinə və mülkədarlara təxminən 15 min puddan çox buğda, 11 min puddan çox çəltik, 5500 puddan çox barama məhsulunu malcəhət kimi vermişlər.

Azərbaycanın üç xanlığı üzrə gətirilən məlumat göstərir ki, malcəhət vergisi çox ağır vergi olmuşdur. Onu da qeyd etməliyik ki, gətirdiyimiz rəqəmlər bütün xanlıqları, onların bütün kəndlərini də əhatə etsəydi belə, yenə onlar haqqında və onun hər bir xanlıqda həcmi haqqında tam təsəvvür yaratmaq mümkün olmayacaqdı. Belə ki, qafqazşünaslardan birinin qeyd etdiyi kimi: «Vergi qoymaq sahəsində müəyyənləşdirilmiş sistemin olmaması üzündən kəndlilərdən çoxsaylı və müxtəlif vergilərin toplanmasında qanunlaşdırılmış qayda yox idi. Bu vergilərin forması, həcmi və onların toplanması müxtəlif kəndlərdə həmişə eyni olmamışdır».

Qarabağ xanlığında malcəhət bəhrə adlanırdı. Burada malcəhəti toplayan dağğalar «taxıl dərzlərini böləndə özbaşınalığa yol verir, çox vaxt kəndlilərdən ondan birini deyil, daha çox alırdılar». Bəzi qafqazşünaslar belə hesab edirlər ki, Qarabağ xanlığında malcəhət məhsulun 1/5 hissəsini təşkil edirdi. Bəhrə isə malcəhətin sinonimi olmayıb, xəzinə torpaqlarından istifadə üçün götürülən məhsulun 1/15-i idi. Zaqafqaziya dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətinin tədqiqatçıları S.A.Yegiazarov da bu fikirdə idi. Azərbaycan tarixçisi Ə.Hüseynzadə isə başqa fikirdə idi. O hesab edirdi ki, bəhrə vergisi süni suvarma ilə bağlı idi. Suvarma suyundan öz təsərrüfatı üçün istifadə edən kəndlilin suvarma tikintisinin sahibinə verdiyi haqq bəhrə adlanırdı.

Quba xanlığında malcəhət deh-yek adlanırdı. Bu vergi məhsulun 1/10 hissəsi qədər olub, xan xəzinəsinə daxil olurdu. Əgər həmin torpaqlar tiuldarın mülkündə idisə, kəndlilər, eyni zamanda, tiuldara 1 m. 50 qəp. pul, 1 ruba buğda,

1/2 ruba arpa verməli idilər. Quba xanlığında kəndlilər barama məhsulundan dağbəy adlanan vergi verirdilər. Bu barama məhsulunun 1/10-ni təşkil edirdi.

Şəki xanlığında malcəhət tövcü adlanır və burada ildə 15 min manatlıq adı çəkilən vergi toplanırdı. Puldan başqa xan Şəki rəiyyətidən ildə 338 tağar buğda və 311 tağar arpa vergi yığırdı.

Şamaxı xanlığında malcəhət tövcü də adlanırdı və ildə 600 çervon təşkil edirdi. Bundan başqa, buğda, arpa, darı və çəltik məhsulunun 1/10-i, barama və pambıq məhsulunun isə 1/5-i malcəhət vergisi kimi toplanırdı.

Naxçıvan xanlığında toplanan məhsul 10 hissəyə bölünür, onun 1/5 hissəsi mülkədara, 1 hissəsi isə xəzinəyə çatırdı. Burada malcəhət bəhrə adlanırdı. A.Bakıxanov belə hesab edir ki, bəhrə malcəhətin sinonimidir.

Xanlıqlar dövründə bağ və bostanlardan malcəhət vergisi alınmırdı. Bu məsələdə Naxçıvan xanlığı istisna təşkil edirdi. Burada bostanlardan 4 abbası, pambıqdan isə məhsulun 1/3-i alınırdı. «Qanun və adətlə müəyyənləşdirilmiş bəhrə kəndlilərin bütün məhsullarının xeyli hissəsinin mülkədarin xeyrinə toplanması demək idi». Bir məsələni də qeyd etməliyik ki, malcəhət və ya bəhrə vergisi XIX əsrin 30-cu illərinə qədər saxlanılmışdı. Adı çəkilən verginin qoyulmasında müxtəliflik və onun toplanmasındakı köhnə qaydalara da demək olar ki, toxunulmamışdı. Məsələn, Şirvanda vergilər hər bir kəndə, Qarabağda hər bir evə, Lənkəranda isə hər bir mahala təyin olunurdu.

İrəvan xanlığında taxılın miqdarı müəyyənləşdirildikdən sonra məhsul aşağıdakı qaydada bölüşdürülürdü: xəzinə torpaqlarından toplanmış məhsulun 10 hissəsindən 3/5 hissəsi xana, qalanı isə torpağı becərənələrə çatırdı. Mülkədar torpaqlarından toplanmış məhsulun 1/5 hissəsi mülkədara, 2 hissəsi xəzinəyə, qalanı isə torpağı becərənə çatırdı.

2. Salyana - Hərfi mənası hər illik deməkdir. Xanlıqlar dövründə Qarabağ xanlığında xan xəzinəsi nəfinə toplanan malcəhət vergisi salyana adlanırdı. Salyana vergisinin toplanmasında da, qafqazşünasların qeyd etdikləri kimi, xan məmurları bildikləri kimi özbaşınalıq edirdilər.

3. Çöpbaşı - Qışlaqlardan, yaylaqlardan istifadəyə, mal-qaranı otarmağa görə toplanan vergi. Çöp və baş sözlərindən əmələ gəlmiş bu termin «hər baş heyvan üçün» mənasındadır. Bu və ya digər mülkədarin mülkündə pay torpaqları olan kəndli 20 başdan artıq qoyun-keçisi, 10 baş qaramal və 5 başdan artıq mal-qarası olduqda yaylaq və qışlaq sahibinə çöpbaşı verməli idi.

Naxçıvan xanlığında kəndlilər heyvanı otarmaq üçün ödədikləri vergidən başqa xana hər yüz qoyun və keçidən bir baş verməli idilər. Onlar heyvandarlıq məhsullarından - yağ və yundan da xana müəyyən miqdar verməli idilər. Məsələn, İrəvan xanlığında «hər sağılan qoyundan yarım batman yağ və bütün qoyunların hər birindən bir stil yun verməli idilər».

4. Cütbaşı - Cüt üçün vergi. Bu vergini cüt pulu da adlandırırdılar. Rəiyyət torpağı becərdiyi zaman cütdən istifadəyə görə vergi verməli idi. Pulla ödənilən bu

vergi 5 man. xan puluna bərabər idi. Cüt pulu məhsulla da ödənilirdi. Lənkəran xanlığında iki öküz qoşulan bir cütə görə 50 pud həcmində vergi verilir.

5. Saman - Kəndlilər ödədikləri başqa vergilərlə yanaşı öz feodallarına müəyyən miqdar saman verməli idilər. Naxçıvan xanlığında kəndlilər taxıl məhsulundan xəzinəyə verilən malcəhət vergisinə uyğun olaraq saman pulu ödəməli idilər. Feodala çatacaq hər xalvar saman üçün kəndli 1 man. gümüş pul verməli idi.

6. Mal - bağ və yaxud bağ başı - yığılan meyvələrdən vergi idi. Bu vergi adətən məhsulun 1/10-i qədər olurdu. Bəzi xanlıqlarda bağ - başı vergisi pulla da yığılırdı. Məsələn, Naxçıvan xanlığında hər xalvar üzündən, yaxud başqa meyvə məhsulundan 6 man. alınır.

7. Karxana xərci - ipək əyirən və başqa emalatxanalardan toplanan vergi. Şamaxı xanlığında hər mancılıqdan müəyyən məbləğ alınır. Şəki xanlığında bu vergi mancılıq pulu adlanırdı, yəni ipəkaçan mancılıqdan alan xərc. Bu vergi bəzən ipəklə alınır. Mancılıqçı xan xəzinəsinə açdığı ipəyin 1/24-ni natura ilə ödəməli, pulla isə ildə 2 man. 50 qəp. verməli idi. Naxçıvan xanlığında bez toxuyan hər toxucudan dəzgahı üçün ildə 2 man., hər mancılıqdan isə 8 man. alınır.

İrəvan xanlığında hər camışa görə 1 manat, inək üçün 50 qəpik, eşşək üçün 50 qəpik, dişi at üçün 1 manat alınır. Minik atları heç bir gəlir gətirmədiyindən sahibi vergidən azad olunurdu. Qoyun sürüsü saxlayanlar hər baş qoyun üçün 1 pənahabadi, yaxud 20 qəpik gümüş pul verirdilər.

8. Dırnaqlıq - torpaq sahiblərinin mal-qaranı otaran kəndlidən pulla aldığı vergi. Şəki xanlığında bu vergi 25 qəp. miqdarında alınır.

9. Toxucu pulu - İrəvan xanlığında qış mövsümündə əkin sahələrində işləməyən və toxuculuqla məşğul olan kəndlilərdən alınır.

Gətirilən təsnifatdan aydın görünür ki, malcəhətdən başqa kəndlilərdən vergilərin əksəriyyəti hələ xanlıqlar dövründə pulla alınır.

Beləliklə, İ.P.Petruşevski birinci qrupa 11 vergi növü daxil etmişdir ki, biz onlardan 9-u haqqında məlumat verməli olduq. Qalanları isə ya tədqiqat dövrü üçün xarakterik deyil və ya digər qruplara daxildir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, İ.P.Petruşevskinin başqa qruplara daxil etdiyi bəzi vergini biz mükəlləfiyyətlər qrupuna köçürmüşük. Məsələn, İ.P.Petruşevski nədənsə əvarizi - «feodallara və məmurlara verilən məcburi» «bəxşişlər» qrupuna daxil etmişdi, halbuki, tədqiqat dövründə əvariz başqa məzmun almış və əsl mükəlləfiyyətə çevrilmişdi. İ.P.Petruşevskinin siyahısında çöpbaşı, saman, karxana xərci və dırnaqlıq kimi vergi və mükəlləfiyyətlər yoxdu, belə ki, bu vergi və mükəlləfiyyətlər, əsasən, xanlıqlar dövrünə aiddir.

6.2. Dövlət aparatını və qoşunu saxlamaq üçün toplanan vergilər

1. Darğalıq. Kəndlilərdən vergiləri yığanların -kəndxudaların və darğaların nəfinə toplanan vergi. Bu vergi Şəki xanlığında qulluq-darğalıq adlanır və vergi

yığanın xeyrinə hər manat vergidən 7,5 qəp. toplanırdı. Darğalıqı xan mirzəsi yığanda o, qulluğu adlanır və toplanan verginin 4 faizini təşkil edirdi. Vergini darğa yığanda isə, o, darğalıq adlanırdı. Bu barədə bir sənəddə yazılırdı: «Darğalıq xanın nəfinə yığılan ictimai vergi olub, qulluq edən məmurlara maaş verməkdən yaxa qurtarmaq üçün nəzərdə tutulurdu. Həmin məmurlara müxtəlif kəndlərin idarəsi tapşırılırdı. Onlar öz ailələri, qohumları, bütün ev heyvanları ilə həmin kəndlərə köçərək, rəiyyətin hesabına yaşayı, eyni zamanda, öz rəisləri və ağaları üçün vergi yığırdılar. Bundan başqa, rəiyyət onların torpaqlarını becərməli, məhsulu yığıb öz heyvanlarına yükləyərək evlərinə daşımali idilər. Beləliklə, camaat xanların özlərindən daha çox idarəçilərləndən əziyyət çəkirdi». Bu məlumatdan aydın olur ki, xan istədiyi məmuru istədiyi kəndə göndərə bilirdi. Xanın göndərdiyi məmura vergi yığmaq və həmin kəndin torpaqlarından torpaq verərək müvəqqəti istifadə etmək hüququ da verilirdi. Belə olmasaydı, yuxarıdakı faktdan görüldüyü kimi, darğa kəndliləri öz torpağında (müvəqqəti istifadə üçün verilmiş torpaqda) işlədə bilməzdi.

Əgər darğalıq natura şəklində toplanırdısa, onda bu vergi məhsulun onda bir hissəsini təşkil edirdi. «Darğalar həm XVIII əsrdə, həm də işğaldan sonra əhalini bəylərdən az istismar etmirdilər». Xanlıqlarda darğalıq eyni həcmdə yığılmırdı. Bakı xanlığında o, hər cüt üçün 5 batman buğda və 5 batman arpadan ibarət idisə, Naxçıvan xanlığında yığılan məhsulun onda bir hissəsini təşkil edirdi. Xanlığın Hacı Əli kəndinin rəiyyəti öz sahibkarlarına 3 stil barama və 30 batman arpa, Şıx-Əmir kəndliləri 10 stil barama, bir tağar verirdilər ki, bu da 8,5 xan gümüş manatına bərabər idi. Bundan başqa, bu kəndin əhalisi 2 manat mancılıq pulu da ödəyirdi. Ümumiyyətlə, götürüldükdə, əksər xanlıqlarda və mahallarda darğalıq vergisinin 80 faizi isə pulla ödənilirdi.

2. Vəzirlik - Xan vəzirinin nəfinə toplanan vergi. Xan vəziri malcəhət vergisinin miqdarını müəyyən edir, yığılan məhsula, həmçinin, vergilərin toplanmasına nəzarət etmək üçün öz nümayəndələrini göndərirdi. Bu vergi həm məhsulla, həm də pulla yığılırdı. Məsələn, Şəki xanlığının Ləki kəndində barama məhsulunun iyirmidə bir hissəsi, toplanmış çəltikdən isə 10 tağar vəzirlik vergisinə gedirdi.

3. Kələntərlik - Ali inzibati məmurları, naibləri və s. saxlamaq üçün toplanan vergi. Əsasən Qarabağ xanlığında toplanırdı.

4. Gözətçi pulu - Xan gözətçiləri nəfinə toplanan vergi, hər evdən 50 qəp. yığılırdı.

5. Mirzəyana - Xan idarələri, dəftərxanası və mirzəsinin nəfinə toplanan vergi. Bu vergi, əsasən, Qarabağ xanlığı üçün xarakterik idi.

6. Rüsüm - Xan məmurlarının nəfinə məhsul və pulla yığılan vergi. Rüsüm hər hansı bir gəlir mənbəyini, məsələn, vergi yığmağı iltizama götürən iltizamçıya, kəndlərə yüzbaşı və darğa təyin olunanlara verilməli idi.

7. Xan aşıpaqları və çörəkçiləri üçün hər evdən bir manat miqdarında

toplanan vergi.

8. Şərbətçi pulu - Xan sarayında içkilər (şərbətlər və s.) hazırlamaq işinə baxan məmurun nəfinə yığılan vergi.

9. Poçt vergisi - hər evdən 3-5 poçt işçiləri üçün 3-5 manat miqdarında toplanırdı.

10. Atarpası - Xan qoşununun atları üçün ödənilən arpa. Bu vergi Qarabağ xanlığında daha geniş yayılmışdı. Şəki xanlığında 500 yük atarpası toplanırdı.

11. Ələfə - Feodal qoşun dəstəsinin həm minik, həm yük heyvanları üçün yem. Şəki xanlığında bu vergi məki adlanır və xan atlarını yedirtmək üçün yığılırdı.

12. Dış kirəsi - XVIII əsrdə, həmçinin, XIX əsrin əvvəllərində rəiyyət onların kəndlərində əylənmiş xan qoşunlarını yedirtməyə borclu idilər. Onlar istehza ilə bu vergini «dişlə işləmək üçün haqq» adlandırırdılar. Quba xanı Şeyxəli xan 1799-cu ildə qazıqumuxlu Surxay xanı öz ərazisindən sıxışdırmış, Qubada və ətraf kəndlərdə altı aylığa müttəfiqlərinin qoşunlarını yerləşdirmişdi. Onlar kəndliləri nəinki müflisləşdirmiş, eyni zamanda, dış kirəsi vergisini ödəməyə məcbur etmişdilər.

13. İxracat - Bu vergi fəvqəladə hallarda toplanırdı. Məhz ona görə də hər dəfə bu vergi təyin olunanda məzmunundan asılı olaraq ixracatı divan, ölkə ixracatı, qala ixracatı, qarnizon ixracatı və s. kimi müxtəlif adlar alırdı. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, yalnız Lənkəran xanlığında bu növ vergi ilə bağlı material əldə edə bilmişik.

Göründüyü kimi, ikinci qrupa daxil etdiyimiz vergilərin sayı 13-dür. İ.P.Petruşevski öz siyahısında bu qrup üzrə 14 növ vergi və mükəlləfiyyətin adını çəkir. Onlardan xanlıqlar dövründə yeddisi qalmışdır. Həmin dövr üçün isə əlavə altı növ vergi xarakterikdi və biz onları öz siyahımıza daxil etmişik: dış kirəsi, kələntərlik, gözətçi pulu, mirzəyana, xan aşpazları və çörəkçiləri üçün ödənilən pul və şərbətçi pulu.

6.3. Feodallara və məmurlara gətirilən məcburi «bəxşişlər»

1. Qırxana xərci - Xanın mətbəxi üçün məhsulla yığılan vergi (həmçinin, yağ, qoyun, quş və s.). Şamaxı xanlığında bu siyahıya xalça da daxil idi. Kəndlilərin hər biri 50 qəp. verməli idi ki, xan özünə xalça, atlarına çul ala bilsin. Çox vaxt kəndlilər qırxana xərcini yalnız məhsulla ödəyirdilər.

2. Toy pulu, yaxud toy payı - Sahibkar, yaxud onun övladları evlənəndə gətirilən «hədiyyə». Bu vergi son dərəcə ağır idi, kəndli öz «borcunu» yerinə yetirmədikdə sahibkarlar onları cəzalandırırdılar. Şamaxı xanlığında bu «hədiyyə» 3 manat, Qarabağ xanlığında isə 6 manat 40 qəp.-dən 10 xan manata qədər idi.

3. Bayramlıq - Bayramlıqlarda, xüsusən, Qurban bayramında gətirilən «hədiyyə». Bu «hədiyyə» məcburi olub, feodalların mühüm gəlir mənbəyi idi. Belə ki, o, xanlığın müxtəlif yerlərindən gətirildiyi üçün çeşidi də müxtəlif olurdu.

Qafqazşünaslardan biri yazırdı ki, bu vergi Şəki xanlığında xanın və feodalların əsas gəlir mənbələrindən biri idi. Şəki xanlığının Şəki mahalı kəndliləri ildə 60 - 80 baş qoyunu bayramlıq kimi verməli olurdular.

4. Peşkəş - «Könüllü» hədiyyə. Bu da xana və feodallara gətirilirdi. İrəvan xanlığında könüllü hədiyyə «peşkəş» adlanırdı. «Peşkəş» adətən, bayram günləri, xüsusilə Novruz bayramı zamanı təqdim olunardı. Bundan başqa məqsədə çatmaq naminə vəzifəli şəxslərə «rüşvət» də verilirdi.

5. Xums - Hərfi mənası beşdə birdir. Yəni, hər bir müsəlman könüllü olaraq gəlirinin, müharibələrdən əldə etdiyi var-dövlətin beşdə birini Məhəmməd peyğəmbərin nəslə, imamların şərəfinə ruhani idarələrinə verməli idi.

6. Zəkat - Şəriət qanunu ilə müsəlmanların öz gəlirlərindən kasıbların nəfinə dövlət xəzinəsinə ödədikləri vergi. Əslində, zəkatın çox hissəsi mollalara, dərvişlərə, seyidlərə çatırdı. Onu verməyə bütün müsəlmanlar məcbur edilirdilər.

7. Fitrə - kasıbların xeyrinə, adətən, oruc bayramı axşamı, hər bir müsəlmanın verdiyi hədiyyə, bəxşiş. Bu da, çox vaxt mollalara, seyidlərə çatırdı.

İ.P.Petruşevskinin siyahısında üçüncü vergi qrupuna cəmi üç vergi daxil edilmişdir. Onlardan dinar artıq XVIII əsrdən etibarən öz əhəmiyyətini itirmişdi. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, İ.P.Petruşevski xüms, zəkat, fitrə kimi bəxşiş və hədiyyələri nədənsə tərtib etdiyi siyahıya daxil etməmişdi.

6.4. Adambaşı və evbaşı vergilər

1. Otaq xərci - Xanın nəfinə hər evdən toplanan vergi. Əsasən, Qarabağ xanlığında yayılmışdı. Naxçıvan xanlığında bu ev pulu adlanır və hər evdən təxminən 4 man., başqa məlumatlara görə isə 2 man. yığılırdı.

2. Baş pulu - Əhalinin kişi cinsindən yığılan vergi. Bu vergi Naxçıvan və Ordubad mahallarında adambaşına 2 man. 20 qəpikdən 4 manata qədər yığılırdı. Mənbələrdən birində isə bu məbləğ 1 man. 20 qəpikdən 2 gümüş manat həcmində göstərilir.

Bakı xanlığında isə bu vergi evlilərdən bir manat, subaylardan 50 qəp. miqdarında yığılırdı.

İ.P.Petruşevskinin siyahısına bu qrup üzrə daha üç vergi də daxil edilmişdi. Lakin xanlıqlar dövründə onlar artıq sıradan çıxmışdı.

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında elə sənət sahəsi yox idi ki, onların üzərinə müxtəlif vergilər qoyulmasın. İpəkəyirmə sahəsində hər mancılıqdan ildə 8 manat, hər toxucu dəzgahından 2-dən 4 manata qədər, hər dəyirmanı beş tümən vergi yığılırdı.

Sənətkarlığın və ticarətin inkişafına bütün Quzey Azərbaycan xanlıqlarında tətbiq edilən iltizam sistemi ciddi şəkildə mane olurdu. Sənət və ticarətdən vergi toplamaq yerli əhali nümayəndələrinə iltizama verilirdi. Xan vergi yığmaq hüququnu iltizamçılara satırdı. İltizam müddəti məhdudlaşdırıldığından iltizamçılar iltizam müddəti qurtarana qədər ticarətçilər və sənətkarlardan xana

verdiyi məbləğdən qat-qat artıq məbləğ qoparmağa çalışırdılar. «İltizamçılar rəhdar adlanan vergini hər şeydən - insanın yaşayışından, yeməyindən, içməyindən, geyimindən yığırdılar. Bu vergidən təkcə dünyaya gəlmək və ölüm azad idi. İltizamçılar sənətkarlığın bütün sahələrindən, hətta əl işi ilə məşğul olanlardan, əkinçilərdən, ipəkçilikdən iltizam haqqı alırdılar. Bütün müəssisələr, görülən işlər və zəhmət də rəhdar vergisindən keçirdi. Hətta təbii və meşədə bitən meyvələr, qamış, bir sözlə, hər şeydən rəhdar yığılır».

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında ipəkdən toplanan mizan vergisi də iltizama verilirdi. İpək, yun, pambıq parçaların, sapın isə tünd-yaşıl və mavi rəngdə boyanmasına iltizamçı icazə verməli idi. «Sənətkar ipəyi və pambığı azad surətdə boyamaq hüququna malik deyildi. O öz məmulatını boyamaq üçün iltizamçının boyaqxanasına verməli idi. Hansı rənglə boyamağı da iltizamçı müəyyənləşdirirdi. Saplara gəldikdə isə yuxarıda göstərilən rənglərdən başqa, sənətkar istədiyi rəngdə boyaya bilərdi».

İltizamçıdan başqa heç kimin sabun, dəri, qızıl boya satmaq hüququ yox idi. Təbii qızıl boya da iltizamçının nəzarəti altında idi. Kəndardan satmağa mal gətirən, hətta darğanın xeyrinə mal satmaq istəyən, mal-qara satan, dükan və karvansara sahiblərindən, hamamçılar, dəyirmançılar və nalbəndlərdən yığılan vergilər, xalça emalatxanaları, papaqçılar, ümumiyyətlə, bütün sənət sahələri, pul zərb edənlərdən, bez toxuyanlardan yığılan vergi, bağ pulu, bayramlarda toplanan bayramlıq vergisi, gözətçilərin nəfinə yığılan vergi və s. iltizamçının inhisarındadır.

6.5. Dövlət və feodallar üçün işləmək və hərbi qulluq

1. İş günləri - Kəndlilər xana, feodala qulluqçu verməklə yanaşı, iş günləri adlanan mükəlləfiyyət daşıyırdılar. «Hər bir ailə sahibkarın tələbi ilə kənd təsərrüfatı alətləri və qoşqu heyvanı ilə birlikdə bir nəfər də ayırmalı idi: hər kəndli ailəsi üç gün yer şümləmə, əkin, biçin, taxıl döymək və daşımaq, iki gün sahibkar heyvanlarını bir yerdən başqa yerə köçürəndə və yaxud köçəndə iki gün ot biçmək, odun daşımaq və başqa işlər, bir gün isə ev və başqa təsərrüfat tikililərində işləmək üçün» həmin 8 gün məcburi mükəlləfiyyət daşımalı idi.

Sahibkar kəndlini hər dəfə çağıranda onu, öz razılığı olmadan bir gündən artıq saxlaya bilməzdi. Ona işçi lazım olmadıqda, o, hər iş günü üçün kəndlidən 10 qəp. ala bilərdi.

Şəki xanlığında bu iş günləri pənci-kalam adlanırdı. Kəndlilər həmin günlərdə xanın, yaxud sahibkarın torpağını becərir, taxılını yığır, döyür, xan sarayına daşıyırdılar. Öz təsərrüfatı olmayan sahibkarların kəndliləri, iş gününün pulunu ödəyirdilər. O, «Xırmançı pulu», yəni, taxıl döymək üçün ödənilən pul adlanırdı.

Bakı xanlığının Bül-Bülə kəndində hər ailə sahibkar üçün «İldə üç gün işləyir, taxıl əkir, yığır və döyürdü».

Qarabağ xanlığında təkcə xanın Məlikarx sahəsini becərmək üçün «rəiyyət

dörd günlüyə 500 xış, 1809 biçinçi, yığılmış məhsulu xan anbarlarına daşımaq üçün 1812 öküz verməli idilər».

2. Əvariz (əvrəz) - Bu mükəlləfiyyət fəvqəladə hallarda, əlavə olaraq yerinə yetirilirdi. Bütün kənd yaxud kənd icmasının kəndin sahibinin tələbilə ilin müəyyən günlərində onun üçün işləməsinə də əvariz deyilirdi. Əvariz, adətən, ildə iki gün olurdu. Bundan başqa, kəndlilər sahibkara ev, dəyirman və s. tikdikdə adamlar ayırırdılar. XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində bəzi yerlərdə sahibkarlar əvarizi müəyyən məbləğ almaqla əvəz etdilər. Əvarizlə toplanmış bütün məhsul sahibkarın sərəncamına keçirdi. Şamaxı xanlığında əvrəz üç gün idi. Əvrəzə çıxan sahibkarın əkin sahəsində çalışır, su arklarını təmizləyir, yolların və körpülərin, bəy evinin və dəyirmanının tikilməsində iştirak edirdi.

3. Qulluqçu - Ağaların və bəylərin ev və çöl işlərində çalışmaq üçün hər on ilə növbə ilə bir nəfər ayrılmalı idi. Sahibkar kişi nöqərləri özü seçirdi. Nökərin yaşı 20-dən az olmamalı, azı bir il öz ağasına qulluq etməli idi. Sahibkar onu hər şeylə təmin edirdi. Nökər vermiş ailə əlavə heç bir mükəlləfiyyət daşımır, əksinə, sahibkar həmin ailənin əvəzinə 5 manat həcmində xəzinə vergisini ödəyirdi.

Kişi nöqərdən başqa, sahibkarın tələbilə 15 ailə bir nəfər qadın qulluqçu verməli idi. Adətən, qulluqçuluğa öz təsərrüfatları olmayan qadınlar cəlb edilirdi. Qulluqçu öz işini davam etdirmək arzusunda olmadıqda, bir ildən sonra onu başqası əvəz etməli idi. Onlar da nöqərlər kimi sahibkar tərəfindən hər şeylə təmin olunurdular.

4. İlxiçı - Rəiyyət xana, onun ilxısına baxmaq üçün adamlar ayırmalı idi. Lakin çox vaxt kəndlilər bu mükəlləfiyyətin əvəzinə pul verirdilər.

Gətirilən siyahılar, əlbəttə, kəndlilərin ödədikləri bütün vergiləri əhatə etmir. Adlarını çəkdiklərimizdən başqa, xanlıqların iqtisadi həyatı ilə bağlı vergilər də yığılırdı. Məsələn Bakı xanlığını götürək. Məlumdur ki, burada neft çıxarılırdı. Xanlara məxsus olan quyulardan nefti kəndlilər çıxarırdılar. Bu sahədə vergi verməkdən azad edilmiş kəndlilərin bəzisi pulsuz, bəzisi isə cüzi bir muddla iş görürdülər.

«Qarabağ əyalətinin təsviri»ndə rəiyyətdən toplanan çoxsaylı vergilər sırasında xalça toxuyan ustalardan xalça ilə vergi alınması da qeyd olunur. Qarabağ xanlığında olan 16 mahalın təkcə 4-dən bir ildə 95 ədəd xalça vergi kimi alınmışdı. Başqa vergilərin hansı qaydada, hansı əsasda toplanması məlum olsa da, xalçaçılıq üzrə qeyri-müəyyənlik var idi. Sənədlərdən bir şey aydındır ki, bəzi kəndlər bu vergidən azad olduğu halda, bəziləri bir, bəziləri isə 2-3 və s. xalça verirdi. Görünür, bu, kəndlərdə xalçaçılıq sənətinin hansı səviyyədə olması ilə bilavasitə bağlı idi.

Vergi və mükəlləfiyyətlərin nə qədər ağır olması barəsində təsəvvür yaratmaq üçün cəmisi 65 evi özündə birləşdirən Təklə kəndinə dair «Qarabağ xanlığının təsviri»ndəki materiallarla tanış olmaq kifayətdir. Salyana - 14 çetvert buğda, otaq xərci - 23 çetvert, odun - 47 yük, karxana xərci - 3 batman yağ, tilani -

8 qoyun, 2 çetvert buğda, 8 çuval arpa, öküz əvəzinə 60 man. pul, quzu yunu - 3 batman. Bundan başqa, xəzinə torpaqlarında əkinləri olanlar bəhrə vergisi ödəyirdilər. Bu vergi hər xışdan 1,5 çetvert buğda, bir o qədər də arpa həcmində alınır. Yenə həmin mənbənin verdiyi məlumatlara görə 9 xışdan 13,5 çetvert buğda və 13 çuval arpa bəhrə yığılmışdı. Buna qulluqçu və təqvilanini, yəni, xan nökrələri üçün hər çervondan 60 qəp. bir o qədər də otaq xərci, hər salyanidən 50 qəp. hər yük odundan 25 qəp., hər çuval arpadan 50 qəp., karxana xərci 50 qəp., hər batman yağdan da bir o qədər, hər qoyundan 50 qəp., öküz əvəzinə hər tüməndən 50 qəp., hər batman quzu yunundan 50 qəp. və başqalarını da əlavə etsək, bir kənddən nə qədər ağır vergilər toplanması barəsində tam təsəvvür yaranar. Kəndlilər barəsində əlavə bir neçə misal gətirək: Naxçıvan xanlığının Naxçıvan mahalından xan xəzinəsinə hər il 146 min manatlıq, Ordubad mahalından isə 54,1 min manatlıq müxtəlif vergilər və mükəlləfiyyətlər daxil olurdu.

Qarabağ xanlığının tarixinə xüsusi əsər həsr etmiş Mirzə Camaldan gətirdiyimiz aşağıdakı iqtibas demək olar ki, bütün Azərbaycan xanlıqları üçün xarakterik idi. O yazırdı: «...hər il novruz bayramı günündə xanın adından qoşun başçılarına hədiyyələr - xələt, at, silah bağışlanırdı. Feodallardan hər biri öz rütbəsinə görə xana peşkəş gətirirdi. İbrahim Xəlil xan səfərdə olduğu və ya bir yerdə düşərgə salıb dayandığı zaman xidmətində olduğu minbaşılardan, yüzbaşılardan, böylərdən, mirzələrdən, keşikçilərdən, yasovullardan yeməyi xanın mətbəxindən verilirdi. Çox vaxt xanın mətbəxində onlarla qoyun, 40 puda qədər düyü və s. sərf olunurdu. Qeyd edək ki, bu ehtiyacları ödəmək üçün tələb olunan böyük xərclər məhz zəhmətkeşlərin amansız istismarı hesabına, onların ödədikləri çoxsaylı vergilər hesabına əldə edilirdi.

Xanları və onun məmurlarını böyük gəlir maraqlandırır, vergilərin təyinatında icmaların daxili iqtisadi vəziyyəti nəzərə alınmırdı. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, vergilər mahalların çoxunda kəndlər və evlər üzrə deyil, böyük sahələr üzrə qoyulurdu. Məsələn, Şamaxı xanlığında vergilər kəndlər üzrə, Lənkəranda isə mahallar üzrə qoyulurdu. Ağsaqqallar və kəndxudalar onları hər kənddə olan evlər arasında bölüşdürürdülər. Belə vəziyyət ayrılıqlara, özbaşınalıqlara gətirib çıxarırdı. Bununla belə, Azərbaycan xanları kəndli çıxışlarından ehtiyat edərək çox böyük özbaşınalıqlara yol verməməyə çalışırdılar. Mənbələrdən birində bu münasibətlə deyilirdi: «XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda siyasi vəziyyətin olduqca təşvişli olduğu, feodal ara müharibələrinin qızışdığı bir məqamda xanlar kəndli kütlələrini çox da qıcıqlandırmaq, feodal istismarında lazımı həddi keçmək... istəmirdilər». Bütün bunlarla yanaşı, bir məsələ üzərində də xüsusilə dayanmaq istərdik ki, təqdim olunan dövrdə təkəvə vergi və mükəlləfiyyətlər ali silkin nümayəndələrini dolandırmır və varlandırmırdı. Hər hansı bir xanlığda bir nömrəli feodal olan xanın nəzərdən keçirilən dövrün mühüm gəlir mənbəyini təşkil edən müxtəlif icarələr də mövcud idi. Əsas icarələr

bunlar idi: duz, mizan və çapan (tərəzi, gətirilən malların yenidən çəkilməsi), neft, rəndar (gömrük), balıq tutmaq, xuşgəbərlik (gətirilən quru meyvələrdən alınan gömrük), ələfi (gətirilən taxıldan alınan gömrük), boyaqçı (manufaktura məmulatının müxtəlif rənglərlə boyanması hüququ), qəssabxana və ya sallaqxana (heyvan kəsmək hüququ), dabbaqlıq (dəri aşılamaq hüququ), sabun (sabun hazırlamaq və satmaq hüququ), çarıq (çarıq satmaq hüququ), tütün (tütün satmaq hüququ) və s. Adətən, icarədarlar müəyyən edilmiş məbləği qabaqcadan ödəyir, sonra isə bunu bir neçə dəfə artırılmış həcmdə həmin məhsulların istehlakçılarından qoparırdılar.

Car-Balakən azad icmalarında və İlisu sultanlığında kəndlilər üzərinə qoyulmuş vergilər, Azərbaycan xanlıqlarından bir qədər fərqli idi. Bu, yuxarıda, müvafiq fəsilə tərif olduğumuz torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadənin xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Onu da qeyd etməliyik ki, Car-Balakən azad icmalarına nisbətən, İlisu sultanlığında fərqlər bir o qədər nəzərə çarpmırdı.

Car-Balakən azad icmalarında məcəhət keşkel adlanırdı və bu vergi məhsulun həmindən asılı deyildi. Burada avarlar rəiyyətin - keşkel saxlayanların hər il ödəyəcəkləri vergini birdəfəlik məhsulun çox, ya az olmasından asılı olmayaraq alırdılar. Bu vergi bütöv kənd üçün müəyyənləşdirilmişdi. İcmanın özü keşkeli icmada olan evlərin sayına görə bölürdü.

Keşkel saxlayanlar, hər keşkeldən torpağın qədərindən və keyfiyyətindən asılı olaraq 4-12 tağar [tağar buğda - 18 pud, arpa - 15 pud, düyü - 13 pud], buğda, arpa, çəltik və darı verməli idilər. İpəkçilər iki stil barama, keşkelçi muğallar isə hər keşkeldən 60 puddan 200 puda qədər müxtəlif məhsul - taxıl, düyü və s. verirdilər. Şəxsi torpaqlarında yaşayan kəndlilər ağalarına hər ev üçün bir tağar məhsul ödəyirdilər. Beləliklə, keşkel vergisi əvvəllər evlər üzrə ödənilirdisə, sonralar əkin torpaqlarının miqdarına görə aşağıdakı qaydada verilir: kənd icmaları bütün əkin torpaqlarını evlərin sayına görə bərabər surətdə bölüb, verginin ödənilməsinə bu payların sahiblərinə həvalə edirdilər. Bir pay başqasına keçdikdə, yaxud pay torpağı bir neçə yerə bölündükdə, vergini payın, yaxud bölünmüş hissələrin sahibləri ödəməli idilər. Həmin paylar, yaxud hissələr də keşkel adını alırdı. Bununla əlaqədar olaraq keşkel iki mənalı idi: ləzgi keşkel sahibləri baxımından bu, onlara təbə olan kəndlilərdən gələn gəlirdir, keşkelçilər nöqtəyindən nəzərinə isə, bu, üzərinə keşkel vergisi qoyulmuş pay torpağıdır. Əvvəllər keşkelin sayı hər kənddə olan evlərin sayına uyğun gəlirdisə, əhali artandan sonra evlərin də sayı artırdı. Belə halda bərabərlik pozulur, hər ailə 1/10, 1/15 kimi kiçik keşkel ödəməli olurdu.

Keşkel vergisinin toplanmasına gəldikdə isə, əvvəllər, keşkel vergisi bütün avar icmasının sərəncamında idisə, sonralar keşkelçi icmaların kəndləri avar icması üzvləri arasında bölünmüşdü və hər kəs özünə düşmüş kənddən keşkel-məcəhət alırdı.

Keşkel vergilərinin toplanmasında özbaşınalıq hökm sürür, onu toplayan

«keşkelçiləri istismar edirdilər».

İlisu sultanlığında isə rəiyyətin ödədiyi vergilər müxtəlif olub üç kateqoriyaya bölünürdü: torpaqdan götürülən məhsula görə, pul və şəxsi vergilər.

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi İlisu sultanlığında da əsas vergi məhsulun 1/7-dən 1/10-nə qədərini təşkil edən malcəhət və məhsuldan asılı olmayaraq hər il ödənilən kəsəmət idi. Bəzi qafqazşünaslar belə hesab edirlər ki, İlisu sultanlığında keşkel mülkiyyəti olmadığı kimi, keşkel vergisi də ödənilmirdi. Başqa bir sənəddə isə qeyd edilirdi ki: «İlisu sultanlığında keşkel dedikdə çox ciddi müəyyənləşdirilmiş və taxılla ödənilən vergi nəzərdə tutulurdu». Bu verginin xüsusiyyətlərinə görə, sultanlığın rəiyyət kəndləri dörd əsas qrupa bölünürdü: onlardan birincilər taxıl məhsulunun 1/10-ni, ikincilər 1/7-ni, üçüncülər kəsəmət, dördüncülər isə verginin bir hissəsini malcəhətlə, bir hissəsini isə kəsəmətlə ödəyirdilər.

Kəsəmət vaxtilə müəyyənləşdirilmiş evlərin sayına görə alınırdı. O, Car-Balakən azad icmalarında keşkel kəndlilərinin ödədikləri keşkel vergisinin demək olar ki, eyni idi. Cüzi fərq onda idi ki, kəsəmət ödəyənlər taxılla ödənilən vergidən başqa, digər mükəlləfiyyətlər də daşıyırdılar.

Malcəhət və kəsəmətdən başqa, bəzi kəndlərin rəiyyətləri dağalıq vergisi də ödəyirdilər. Bu vergi malcəhət toplayan məmurlarının xeyrinə toplanırdı. Rəiyyətlər öz sərəncamlarında olan həyətyanı torpaqlar, bağlar üçün bağçabaşı adlanan vergi verirdilər. Tut bağlarında vergi bəzi kəndlərdə hər bağ üçün 40 - 50 qəp. miqdarında pulla, başqalarında isə 1 - 3 stil sarınmış ipəklə alınırdı. Şəxsi vergilər aşağıdakılardan ibarət idi: a) bəyləri və onların ailəsini İlisuya aparıb-gətirmək, həmçinin, malcəhət vergisini bəyin evinə daşımaq üçün araba və qoşqu heyvanı vermək; b) göstərilən köçürmə zamanı bəyi və ailəsini yedirtmək; v) bəy bir yerə gedəndə onu müşayiət etmək; q) qızını ərə verdikdə bəyə ya pulla, ya da əmlakla hədiyyə vermək və s.

Car-Balakən azad icmalarında və İlisu sultanlığında kəndlilərin ödədikləri toy pulu vergisi onları cana gətirmişdi. Bəyin icazəsi olmadan kəndli evlənə bilməzdi. Evlənmək istəyən oğlan, başqa yerdən gəlməsə belə gəlin üçün mülkədara 5 manat verməli idi. Qız mülkədarin icazəsi olmadan qonşu və başqa sahibkarın kəndlisinə ərə getdikdə, mülkədarin qarşılıqlı razılığına əsasən, gəлиндən və evlənən bəydən /hər birindən ayrılıqda/, yaxud onların valideynlərindən 10 manatdan 30 manata qədər, yaxud bir at cərimə alınırdı. Evlənmək üçün qız qaçıran oğlan mülkədara 50 manat cərimə verir və şəriət qanunu ilə cəzalandırılırdı.

İlisu sultanlığında bəylərin hər kənddə rəiyyətdən vergi toplamaq üçün inanılmış adamı var idi. Bəy hər evdən bu adamın nəfinə 15-30 çanax tələb edirdi.

Gətirilən materiallar vergi və mükəlləfiyyətlərin feodal cəmiyyətinə xas olmasını, təkcə əlavə məhsulun deyil, izafi məhsulun da bir hissəsinin alınmasını göstərdi. Gördüyümüz kimi, ən ağır vergi malcəhət idi. Bu vergidə qeyri-iqtisadi

məcburiyyət bəylərin özlərindən feodal-asılı vəziyyətdə olan kəndlilərdən - rəiyyətdən əlavə məhsulla yanaşı, izafi məhsulun da bir hissəsinin alınmasında tapır.

Qeyri-iqtisadi məcburiyyət özünü rəiyyətin icra etdiyi müxtəlif mükəlləfiyyətlərdə - rəiyyətin xan-bəy təsərrüfatında işləmələrindən tutmuş, onlara qulluqçu vermək, yarıdarlığa işləmək və s. də öz əksini tapırdı. Bu isə feodal cəmiyyətinə xas olan təsərrüfat sisteminə, feodal sosial-iqtisadi istehsal münasibətlərinə uyğun idi.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

Azərbaycan tarixi. I c. - II c. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1961.

Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1951.

Əliyev F.M. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı: «Elm» 1982.

Əliyev F.M. Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1997.

Gülməliyev M.M. XVIII əsrin son rübü XIX əsrin I yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1989.

Hüseynzadə Ə. «Bəhrə» istilahı haqqında //Azərb. SSR EA Məruzələri, № 1961.

Rus dilində

Адонц М.А. Исследование по истории экономики Восточной Армении. Ереван, 1957.

Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, тт. I-XII, Тифлис, 1866-1904.

Асадов Ф. История Тальшского ханства и его связи с Россией //Автореферат диссерт. на соиск. канд. ист. наук. Баку, 1983.

Бахтадзе И.А. Податное обложение государственных крестьян Закавказского края //Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. I, ч. III, Тифлис, 1887.

Бакрадзе Д. Заметки о Закатальском округе. Тифлис, 1890.

Гребер И.Г. Известия о находящихся на Западной стороне Каспийского моря. СПб., 1760.

Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. I кн. 2, СПб., 1888.

Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем. Тифлис, 1901.

- Искендерова М.С. Бакинское ханство. Баку: «Чашыюглы», 1999.
- Каракашлы Т.К. О пережитках древнего института взаимопомощи в Азербайджане //Известия АН Азерб. ССР, Сер. обществ, наук, № 2,1958.
- Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в., ч.І, М. - Л., 1936; ч.ІІ, М. - Л., 1937.
- Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948.
- Линден В. Высшие классы коренного населения Кавказского края и правительственные мероприятия по определению их сословных прав. Кавказский календарь на 1917 г. Тифлис, 1916.
- Нахичеванские рукописные документы XVII-XIX вв. Тифлис, 1936.
- Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом и финансовом отношениях, чч.І, ІІ, ІІІ, ІV, СПб., 1836.
- Описание Карабахской провинции, Тифлис, 1866.
- Описание Шекинской провинции, Тифлис, 1866.
- Описание Ширванской провинции, Тифлис, 1866.
- Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Известия общества обследования и изучения Азербайджана, вып.ІІІ, Баку, 1926.
- Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. Л., 1949.
- Петрушевский И.П. Джаро-белоканские вольные общества в первой трети XIX столетия. Тифлис, 1934.
- Писаревский Г.Г. Уничтожение в Закатальском округе зависимых отношений крестьян к бекам и кешкелевладельцам //Труды Института истории им. А.Бакиханова АН Азерб. ССР, т.І,1947.
- Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.І, Тифлис, 1887; т.ІІ, Тифлис, 1887; т.ІІІ, Тифлис, 1887; т.ІV, Тифлис, 1888; т.V, Тифлис, 1888.
- Соймонов Ф.И. Описание Каспийского моря чиненных на одном из Российских завоеваниях и т.д. СПб., 1763.
- Статистическое описание Нахичеванский провинции. СПб., 1833.
- Шарифов Д. Некоторые памятники искусства и древности Нухинского уезда /Известия общества обследования и изучения Азербайджана, № 2,1926.
- Шопен И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

NƏTİCƏ

Xanlıqlar dövrü Azərbaycan xalqının dövlət quruculuğunda müəyyən mərhələni təşkil etmişdir. XVIII əsrin 40-cı illərində meydana çıxmış xanlıqların böyük əksəriyyəti tam müstəqil, suveren feodal dövlətləri kimi fəaliyyət göstərmiş, yarıməsli xanlıqlar isə xarici dövlətlərdən deyil, bu və ya digər xanlıqlardan asılı vəziyyətdə olmuşdur. Azərbaycan xanlıqlarının bəziləri, o cümlədən, Şəki hakimi Çələbi xan, qarabağlı İbrahim Xəlil xan, qubalı Fətəli xan dağınıq xanlıqları, Azərbaycan torpaqlarını öz xanlıqları ətrafında birləşdirməyə, vahid Azərbaycan dövləti yaratmağa çalışmış, müəyyən illərdə bütün Azərbaycan ərazisini olmasa da, onun müəyyən hissələrini birləşdirməyə nail olmuşlar. Məsələn, qarabağlı İbrahim Xəlil xan müəyyən vaxtlarda Şamaxı, Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Xoy, Qaradağ, Təbriz, Ərdəbil xanlıqlarını özündən asılı vəziyyətə salmışdı. Qubalı Fətəli xan Azərbaycanın Quzey-doğar torpaqlarını öz xanlığı ətrafında birləşdirmişdi. Lakin xanlar arasında gedən hakimiyyət uğrunda mübarizə, ölkənin iqtisadi dağınıqlığı və başqa səbəblər onları birləşdirmək cəhdlərinə imkan vermədi. Buna baxmayaraq, Quzey Azərbaycan xanlıqları XIX əsrin əvvəllərinə, çar Rusiyası tərəfindən istila olunana qədər öz müstəqilliklərini qoruyub saxladılar.

Xanlar öz xanlıqlarında hakimi-mütləq idilər. Xanın dövlət aparatı həm qanunverici, həm də icraedici orqan funksiyasını həyata keçirirdi. Xanlıqlarda ali vəzifələri xanın qohumları, bəylər və ali ruhanilər tuturdu. Xanlıq dövlət aparatının ən başlıca vəzifəsi xanlığın ərazi bütövlüyünü, dövlətin müstəqilliyini qoruyub saxlamaq idi. Bununla yanaşı, dövlət aparatı hakim sinfin mənafeyinin keşiyində dururdu. Xanlıqların hamısının süvarilərdən və piyadalardan ibarət qoşunu var idi.

Xanlıqlar mahallara bölünmüşdü və onları bəylərdən təyin olunmuş mahal naibləri idarə edirdilər. Bu vəzifə, adətən, nəsildən-nəslə keçirdi. Naiblər vergiləri yığır, lazım gələndə, mahal əhalisindən qoşuna səfərbərlik keçirir, yürüş zamanı onlara komandanlıq edirdilər.

Xanlıqlarda inzibati idarənin ən aşağı pilləsində yüzbaşılar, məlik və kovxa - kəndxuda adlanan məmurlar dururdular. Onları xanlar təyin edirdilər, xanlıqlarda bazar baxıcıları - darğa, suvarma suyunun bölgüsünə nəzarət edən mirablar fəaliyyət göstərirdilər.

Azərbaycanın şimali-qərb ərazilərinin inzibati quruluşu xanlıqlardan əsaslı surətdə fərqlənirdi. Xanlıqların hakimiyyəti Cəz-Balakən azad kənd icmalarına yayılmışdı. Burada altı azad icma-camaatları var idi. Camaatlar toxumlara bölünürdü, toxumları seçilmiş toxum başçıları idarə edirdilər. Bir neçə toxum bir kənd icmasını təşkil edirdi. İcmalara seçilmiş kovxalar başçılıq edirdilər. İcmalarda qazılar, imamlar adlanan dini rəhbərlər də var idi.

Azərbaycanda xanlıqlar, azad icmalarla yanaşı, sultanlıqlar da var idi. Onların sayı beş idi.

Quzey Azərbaycan xanlıqlarında feodal istehsal münasibətləri hakim mövqe tutduğundan cəmiyyətin əsas sinifləri feodallardan və kəndlilərdən ibarət idi. Hakim feodal sinfi xanlar-bəylər, ağalar, müləklər, sultanlar və ruhanilərdən, məhkum sinif isə əsasən rəiyyə və rəncbərlərdən, maaflardan ibarət idi. İstər fevral burjua inqilabından əvvəlki, istərsə də müasir tarixşünaslıqda maaflar da feodal sinfə daxil edilirdilər. Dərs vəsaitində bu fikrin səhv olduğu sübut olunur. Maafların kimlərdən ibarət olması barəsində mətndə məlumat verilmişdir. Bu məlumatlardan aydın olurdu ki, maaflar xanlar qarşısında müəyyən xidmətləri müqabilində, maaflıq hüququ almış, yəni hər cür vergidən azad edilmiş, xana xidmət edən kəndlilərdir. Demək, onları kəndlilər sırasına qatmaq lazımdır. Qeyd edək ki, maafların bəziləri müəyyən təqsir üzündən maaflığı itirir, rəiyyətliyə qayıtmalı olur, bəzi maaflar isə, belələri o qədər də çox deyildi, feodal qarşısında, xüsusən, xan qarşısında xüsusi xidmətlərinə görə bəy dərəcəsinə yüksəlirdi. Həmin maaflar, əlbəttə, feodal silkinə çevrilirdilər.

Hakim feodal sinfinin başında xanlar dururdu. Bütün əhalinin, o cümlədən, xanlardan sonra feodal sinfinin ikinci pilləsində dayanan bəylərin də taleyi xanlardan asılı idi. Bəylərin hamısı eyni səlahiyyətə malik deyildi. Onlar hakim silkə məxsus olanlara, köklü bəylərə və sonradan bəy adını, hüququnu alanlara bölünürdülər. Hakim silkə məxsus olan bəylər xan nəslindən, yaxud onun qohum-qardaşlarından, köklü bəylər isə babaları, ulu babaları bəy adını daşıyanlardan, üçüncü qrupa daxil olan bəylər isə xan qarşısında müəyyən xidmətlərinə görə bəy hüququ adı alanlardan idilər. Şəmsəddil və Qazax sultanlıqlarında bəy hüququnda olanlar ağalar adlanırdılar. Onlar bəylərlə eyni hüquqlara malik idilər.

Azərbaycanın Car-Balakən camaatlarında bəy, sultan və s. terminlər işlədilir. Bu ərazinin sosial quruluşu təxminən belə olmuşdur: feodal əyanlar - kovxalar, keşkel torpaq sahibləri, qazılar. Bunlar camaatlarda hakim təbəqənin nümayəndələri idilər. Camaatların - icmaların üzvləri olan azad kəndlilərin hakim təbəqədən asılılığı icmaların, icma yığıncaqlarının strukturundan asılı idi. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Car-Balakən icmaları dəyişməz qalırdı. Əlbəttə yox, icmalarda da parçalanma gedir və orada varlı kəndlilər, iri torpaq sahibləri - keşkeşçilərlə yanaşı torpaq mükəlləfiyyətləri daşıyan kəndlilər də var idi.

Qeyd etdik ki, hakim sinfə ruhanilər də daxil idilər, onlar axund, qazı, molla adlanırdılar. Ruhanilərə şeyxülislam, müctəhidlər başçılıq edirdilər. Xanlıqların hamısında məscidlər fəaliyyət göstərirdi və hər məscidə bir molla rəhbərlik edirdi.

Hakim silkə yanaşı, məhkum silkə mövcud idi. Bu silkə rəiyyət və rəncbərlər daxil idilər. Bu silkə biz maafları da daxil etmişik. Səbəbini yuxarıda qeyd etdiyimizdən onun üzərində təkrar dayanmağa ehtiyac duymuruq.

Azərbaycan kəndlilərinin böyük əksəriyyətini rəiyyət təşkil edirdi. Rəiyyət feodaldan asılı kəndlilər idilər. Azərbaycanda təhkimçilik hüququ olmadığından onlar şəxsən azad hesab edilirdilər. Rəiyyətin bir feodalın mülkündən başqasının mülkünə keçmək hüququ var idi. Lakin bəzən rəiyyətin bu hüquqları pozulur,

onları zorla qaçdıqları yerlərdən geri qaytarırdılar. Rəiyyət icma halında da yaşayırdı. Belə kənd icmalarının çoxu xana, xan divanına məxsus idi. İcmalıqla istifadə olunan torpaqlar 4-5 ildən bir icma üzvlərinin 15 yaşdan yuxarı kişi üzvləri arasında bölünür və bu torpaqlar onların pay torpaqları hesab olunurdu. Kənd icmaları - camaatlar Car-Balakən kənd təsərrüfatında aparıcı rol oynayırdılar. İcma üzvləri, Azərbaycanın başqa yerlərində olduğu kimi, rəiyyət deyil, keşkelçilər adlanırdılar. Car-Balakən icmalarında və İlisu sultanlığında, mülkiyyətlərində kiçik torpaq sahələri olan kəndlilər də var idi.

Azərbaycan kəndlilərinin ən ağır vəziyyətdə olan hissəsi rəncbərlər idi. Rəncbərlər, əsasən, torpaqsız, torpaq payı olmayan, bu və digər feodalın təsərrüfatında işləməyə məcbur edilən kəndlilər idilər. Onlar öz əməkləri müqabilində becərdikləri məhsulun müəyyən hissəsini alırdılar. Ruhanilərin, xan məmurlarının, hətta tacirlərin və şəhər əhalisinin bəzilərinin də rəncbərlərinin əsas kütləsi xəzinənin ixtiyarında olub, xan və xəzinə torpaqlarında işləyirdilər. Rəncbərlərin sıralarına, adətən müflisləşmiş rəiyyət daxil olurdu.

Müflisləşmiş, rəiyyətlərdən rəncbərliyə keçmiş kəndlilər keçmiş borclarını ödəməli idilər. Kiçik torpaq sahəsi, pay torpağı ələ keçirən rəncbərlər istifadə etdikləri pay torpaqlarının müqabilində torpaq sahibinə vergi ödəyirdilər. Bu rəncbərlər, eyni zamanda, öz təsərrüfatlarında müəyyən ödənc müqabilində işləməli idilər. Rəncbərlər bütün Quzey Azərbaycan kəndlilərinin təxminən 15 - 20 faizini təşkil edirdilər.

Kəndlilərin bir qrupu da nöqərlər idi. Nöqər çox vaxt öz sahibinin şəxsi mühafizəçisi olurdu. Onların müəyyən hissəsinin kiçik torpaq sahəsi də olurdu. Nöqərlər vergi əvəzinə mehtər, sahibinin silahdaşını, yaxud hərbi dəstənin üzvü kimi mükəlləfiyyət daşıyırdı. Nöqərlik nəsilən-nəslə keçirdi. Lakin xanın fərmanı ilə hər hansı rəiyyət də öz ailəsi ilə nöqərçiliyə keçirilə bilərdi.

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda xanın xalisə adlanan torpaqlarını (xan divanı torpaqları) becərən kəndlilər xalisələr adlanırdılar. Sayca çox az olan xalisələr, əsasən, rəiyyət hüququna malik idilər.

Nəhayət, Azərbaycan xanlıqlarında quldarlığın elementləri müəyyən dərəcədə qalmaqda idi. Qulları xanlar arasında gedən müharibələr zamanı əsir alınmışlar təşkil edirdi. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xanlıqlarda quldarlıq xarakterik deyildi.

Beləliklə, xanlıqlar dövründə Quzey Azərbaycan əhalisinin əsas kütləsini kənd təsərrüfatı istehsalçıları olan rəiyyət təşkil edirdi. Rəiyyətdən sonrakı yeri rəncbərlər tuturdu. Onlar da rəiyyət kimi feodal - asılı vəziyyətdə idilər. Lakin bu asılılıq rəiyyətdə nisbətən daha ağır idi. Nöqərlər və xalisələr də həmin təbəqəyə daxil olsalar da, onlar özlərinin hüquqi və faktik vəziyyətlərinə görə nisbətən fərqlənirdilər. Maaflar isə rəiyyətin içərisindən çıxmış xüsusi imtiyazlı kəndlilər idilər. Onların bəziləri bəy rütbəsini alaraq, feodal sinfinə daxil olurdular.

Quzey Azərbaycan xanlıqları əhalisinin başlıca məşğuliyəti kənd

təsərrüfatı idi. Kənd istehsalçıları, əsasən, buğda, arpa, çəltik becərirdilər. Bəzi xanlıqlarda, az da olsa darı, pambıq, zəfəran da yetişdirilirdi. Xanlıqların təsərrüfat həyatında əkinçilikdən sonra mühüm yeri maldarlıq tuturdu. Əhali köçmə maldarlıqla məşğul olurdu. Quzey Azərbaycanda dağların döşündə otlaqların, aran yerlərində çəmənliklərin olması burada maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Maldarlar qoyun, iribuynuzlu mal-qara saxlayır, atçılıqla, bəzi yerlərdə isə dəvəçiliklə məşğul olurdular.

Baramaçılıq, bağçılıq, üzümçülük, həmçinin, tütünçülük də xanlıqlarda kənd təsərrüfatı istehsalının başlıca sahələrindən idi. Baramaçılıq Şəki və Şamaxı xanlıqlarında daha geniş inkişaf tapmışdı. Baramaçılıqla xanlar özləri də, rəncərbər əməyindən istifadə etməklə, məşğul olurdular.

Başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da baş vermiş siyasi hadisələr: xarici basqınlar, xanlar arasında gedən müharibələr və kənd təsərrüfatı texnikasının ibtidai vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, bu təsərrüfat sahəsinin inkişaf səviyyəsi qənaətbəxş idi.

Biz XVIII əsrin sonlarında kənd təsərrüfatının tənəzzülə uğraması haqqında tarixi ədəbiyyatda əks olunan fikirlə razı deyilik.

Azərbaycan xanlıqlarında kənd təsərrüfatı ekstensiv xarakter daşımışdır. Bundan başqa, ölkədə baş verən ara müharibələri və başqa siyasi hadisələr tədqiq etdiyimiz dövrün müəyyən illərində kənd təsərrüfatının zəifləməsinə, geriliyə səbəb olsa da, faktlar və araşdırmalar göstərir ki, bu dövrdə kənd təsərrüfatı inkişaf etmişdir.

Azərbaycan maldarlığının köçəri xarakter daşması fikrilə də razılaşmaq olmaz. Azərbaycanın iqlim şəraiti ilə bağlı ev heyvanlarının yayda yaylağa, qışda qışlağa köçürülməsini köçəri təsərrüfat kimi qiymətləndirməyin heç bir elmi əsası yoxdur. Belə maldarlıq elmdə köçmə (daha doğrusu, yaylaq-qışlaq) maldarlıq adlanır.

Azərbaycan kənd təsərrüfatında istehsal münasibətləri, əsasən, feodal xarakterli idi. Belə ki, feodallardan və dövlətdən asılı kəndlilər istifadə etdikləri torpaqlardan məhsulu toplayır və onun müəyyən hissəsini sahibkara, yaxud xəzinəyə verirdilər. Bununla bərabər, XVIII əsrin sonları - XIX əsrin əvvəllərində bəzi xanlıqlarda əkinçilikdə və biçin sahəsində edilirdi. Baramaçılıq, xüsusilə pambıqçılıqda muzdlu əmək tətbiq edilirdi. Demək, buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, tədqiq edilən dövrdə Azərbaycanda feodal istehsal münasibətləri tədricən zəif də olsa, süquta uğramağa, kapitalist münasibətləri özünə yol açmağa başlamışdı.

Azərbaycan xanlıqlarında torpaqların çoxu xan ailəsi üzvlərinin və xan divanının mülkiyyətində cəmləşmişdi. Məlum olduğu kimi, bu dövrdə əsas istehsal vasitəsi torpaq idi. Deməli, istehsal münasibətlərinin əsasını torpaq üzərində mülkiyyət forması təşkil edirdi. Torpaqlardan istifadə edənlər bunun müqabilində xəzinəyə məhsulun müəyyən hissəsini, həmçinin müəyyən miqdar pul vergisi

ödəməli idilər.

Xan və xan ailəsi üzvlərindən sonra Quzey Azərbaycanda mülkədar adlanan xüsusi torpaq sahiblərinin ixtiyarında olan torpaqlar mülk adlanırdı. Mülk sahiblərinin torpaqları satmaq, irsən vermək, bağışlamaq hüququ var idi. Mülklər müxtəlif idi. Mülkün o qədər də yayılmamış forması mülki-xalisə idi. Bu torpaq mülkiyyəti forması hər hansı dövlət qulluğunu icra etməklə bağlı deyildi. Mülki-xalisə, eyni zamanda, başqa əyalətlərdən köçürülüb məskunlaşdırılmış bəylərə torpaqların bağışlanması və satılması ilə də yaranırdı. Belə mülklər nəslən keçir, sahibkar öz sahibkarlıq hüququndan istədiyi kimi istifadə etmək hüququna malik idi.

Bütün mülklər xalisə hüququna malik deyildilər. Onların əsas hissəsi, sadəcə, mülklər adlanır və sahibləri xalisədən fərqli olaraq xəzinəyə vergi ödəməli idilər.

Mülkədar mülkləri hələ xanlıqların yaranmasından xeyli qabaq bağışlanmış kəndlərdən və torpaqlardan yaranmışdı. Mülkədarlar əmlaklarının böyüklüyünə və kiçikliyinə görə müxtəlif idilər. Elə mülkədar var idi ki, onun mülkiyyətini onlarla kənd, tut və başqa bağlar, çəltik əkini sahələri təşkil edirdi. Cəmisi bir kəndi olan mülkədarlar da var idi. Qeyd etməliyik ki, bu mülkiyyət forması üstünlük təşkil etmirdi. Aparıcı torpaq sahibliyi forması tiul, yəni şərti torpaq sahibliyi idi. Tiul xanlar tərəfindən bəylərə, ağalara, onların xidmətləri müqabilində bağışlanır, tiuldar bağışlanmış torpağın şərti mülkiyyətçisi olurdu. Onun bu torpaqları satmaq, bağışlamaq, nəslən vermək hüququ yox idi. Tiuldar öldükdə, tiulun onun nəslinə keçməsi üçün xanların fərmanı olmalı idi. Tiuldarların yeganə hüququ, ona tiul kimi bağışlanmış torpaqlarda məskun olan kəndlilərin pay torpağı kimi istifadə etmələri müqabilində ödədikləri vergilərdən istədiyi kimi istifadə etmək idi.

Quzey Azərbaycanda din xadimlərinin, yaxud din idarələrinin mülkiyyətində də torpaq sahələri var idi. Çox da geniş yayılmamış bu torpaq mülkiyyəti vəqf adlanır. Bəzi hallarda iri mülkədar da ruhani idarələrinə torpaq, kənd bağışlayır və bu mülkiyyət də vəqf adlanırdı. Bu torpaqlardan gələn gəlir dövlət vergisindən azad idi və ondan vəqf sahibinin sərəncamına uyğun olaraq istifadə olunurdu. Ümumiyyətlə, tədqiq etdiyimiz dövrdə Quzey Azərbaycan xanlıqlarında istehsal münasibətlərinin, sosial-iqtisadi münasibətlərin başlıca göstəricisi olan torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə feodal xarakteri daşıyırdı.

Su sahibliyi və sudan istifadə məsələsinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, su Azərbaycan şəraitində, xüsusən, onun aran yerlərində kənd təsərrüfatı məşğuliyyətində həlledici əhəmiyyətə malik idi. Tədqiq olunan dövrdə Quzey Azərbaycan ərazisində 131 çay axırdı. Onların çoxu azsulu, xırda çaylar idi. Əsas suvarma mənbəyi kimi Kür və Araz çaylarından istifadə edilirdi. Çaylardan əkinlərə su arxlarla axıdılırdı və Quzey Azərbaycanda yüzlərlə belə arxlar fəaliyyət göstərirdi. Çaylar olmayan, yaxud az olan yerlərdə süni suvarmadan kəhrizlərdən və quyulardan istifadə olunurdu.

Arxlar, kəhrizlər, quyular xüsusi şəxslərin, yaxud kənd icmalarının torpaqlarında olduğu üçün onların mülkiyyəti hesab edilirdi. Bu hüquq heç bir qanunla təsbit edilmirdi və yalnız adətə əsaslanırdı. Su üzərində feodallarla yanaşı, kənd icmaları və ayrı-ayrı kəndli qruplarının da mülkiyyət hüququ var idi. Lakin torpaqların böyük əksəriyyəti feodallara məxsus olduğundan, bu torpaqlardan keçən su arxları da onların ixtiyarında idi. Yalnız təbii su mənbələrindən, yaxud yerin təkindən çıxarılan su bu iş üçün əmək və vəsait sərf etmiş şəxslərin mülkiyyəti hesab olunurdu. İcmalıqla yaşayan kəndlilər sudan növbə ilə istifadə edirdilər. Sudan istifadəyə mirablardan və cuvarlardan ibarət inzibati idarə başçılıq edirdi. Bütün mahallarda inzibati idarənin başçısı kimi mirablar və onların köməkçiləri olan cuvarlar hər il kənd icmalarının yığıncaqlarında suvarma mövsümünün başlanması ərafəsində seçilirdilər. Böyük hüquqları olan mirablar mahal suyunu icmalar arasında bölür, əkinləri gəzir, ehtiyac olduqda növbədənkənar su verir, arxların bəndlərinə nəzarət edirdilər. Ayrı-ayrı kənd icması üzrə suvarma cuvarın nəzarəti altında olurdu.

Azərbaycan tarixşünaslığında XVIII əsrin II yarısında şəhərlərin tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə belə bir yanlış mülahizə irəli sürülür ki, guya bu dövrdə şəhərlər tənəzzülə uğramışlar. Bizim tədqiqatımızda bu mülahizələrin tamamilə düzgün olmadığı sübuta yetirilir. Bunu Şəki, Bakı, Şuşa, Naxçıvan, Ordubad və s. şəhərlərin timsalında görmək olar və monoqrafiyada bu baxımdan xeyli materiallar verilmiş, təhlillər aparılmışdır.

Xanlıqlar dövrü Azərbaycan şəhərləri ticarətin və sənətkarlığın inkişafında da müəyyən rol oynayırdı. Gəncə, Şamaxı, Şəki, Şuşa, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Bakı, Quba, Lənkəran əsl orta əsrlər şəhərləri olub, qala hasarları içərisində idilər. Şəhərlər, əsasən, kiçik idi və orada 5-10 min əhali yaşayırdı. Şəhər əhalisinin əsas kütləsini tacirlər, alverçilər və sənətkarlar təşkil edirdi. Şəhərlərdə kəndlilər də yaşayırdı və şəhər ətrafında kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrilə məşğul olurdular. Bəzi xanlıqlarda şəhərləri xanlar özləri idarə edir, başqalarında isə bu iş naiblər, kələntərlər, qalabəylərə tapşırılırdı.

Sənətkarlıqla təkcə şəhər deyil, kənd əhalisinin müəyyən qismi də məşğul olurdu. Azərbaycanın hər regionunun özünəməxsus sənətkarlıq növləri var idi. Bu həmin yerlərdəki xammal və ərazidə yaşayanların məişətinin xüsusiyyətlərilə bağlı idi. Azərbaycanda ən geniş yayılmış sənətkarlıq növlərindən biri də xalçaçılıq idi. Bundan başqa, toxuculuq, xüsusilə ipək toxuculuğu, tikməçilik, saatsazlıq, misgərlik, gön-dəri, işləmə, xarrathıq, dulusçuluq, boyaqçılıq, dabbağlıq və s. sənət sahələri inkişaf etmişdi.

Hələ lap qədim zamanlardan sənətkarlar həmkarlıq, yaxud əsnaflıq adlanan sexlərdə birləşirdilər. Sənətkarlığın hər sahəsi üzrə əsnaflıqlar yaradılırdı. Bu sənətkarlıq təşkilatları istehsalı qaydaya salmaq, sənətkarların bir-birinə köməyini təmin etmək üçün yaradılırdı. Sənətkarlıq təşkilatlarına üç il müddətinə seçilən ustakər adlanan başçı rəhbərlik edirdi. Hər sex təşkilatının öz bayrağı olurdu.

Bayraq üzərində sexin mənsubiyyətini bildirən əmək alətlərinin təsviri verilirdi. Sənətkarlar istehsal etdikləri malları bilavasitə özləri satırdılar. Hər bir sənətkarın öz emalatxanası, bəzilərinin 1-3, bəzən daha çox şagirdi olurdu. Sonuncu hal sənətkarlığın bir sıra sahələrinin manufaktura səviyyəsinə yüksəlməsini sübut edir.

Tarixi faktların dərinədən araşdırılması tarix ədəbiyyatında Azərbaycanda ticarətin, ümumiyyətlə, şəhərlərin ölgünləşməsi haqqında konsepsiyanın əsassız olduğunu və ticarətin, sənətkarlığın, şəhərlərin inkişaf etdiyini sübut edir.

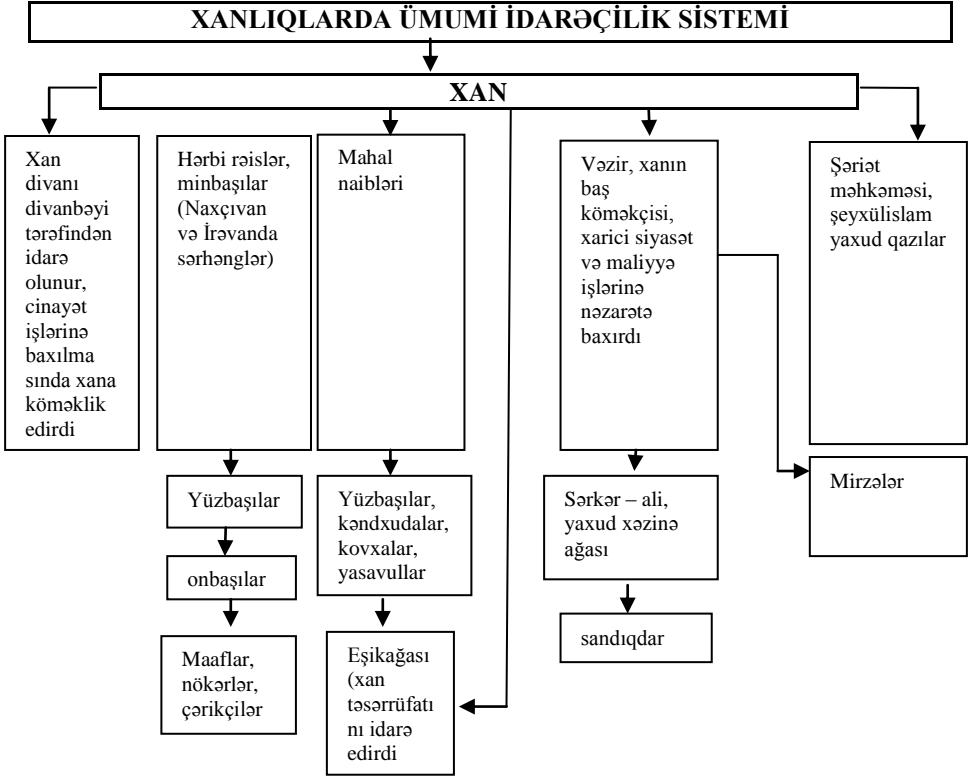
Azərbaycan şəhərləri xanlıqlar dövründə həm də ticarət mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərirdi. Ticarət dükanlarda, karvansaralarda aparılırdı. Xanlıqlar arasında ticarətin inkişafına mane olan bir sıra amillər var idi. Belə ki, hər xanlığın özünün çəki, ölçü, pul vahidinin mövcudluğu, bir xanlıqdan digərinə gətirilən mallardan rəhdar vergisinin alınması, tacirlərdən hər bir xanlıqda vergi toplanması bütövlükdə ticarətin geniş inkişafına mane olurdu. Bütün bu maneələrə baxmayaraq ticarət dövrün səviyyəsinə uyğun olaraq inkişaf etmişdi.

Daxili ticarətlə yanaşı, xarici ticarət də xeyli inkişaf etmişdi. Azərbaycanın bütün şəhərlərində, xüsusən, Şamaxı və Bakı şəhərlərində xarici tacirlərlə rastlaşmaq olardı. Bu tacirlər şəhərlərdə olan karvansaralarda yerləşirdilər.

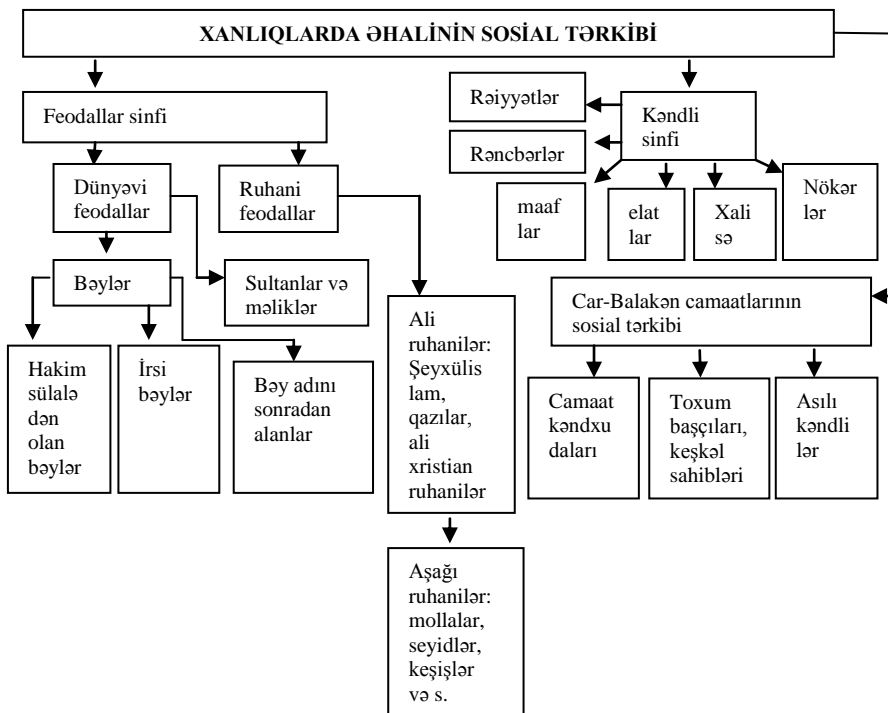
Yuxarıda qeyd etdik ki, kəndlilər istifadə etdikləri torpaqların müqabilində vergilər ödəyir və mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Bunlar torpaq və gəlir vergilərindən, qoşunu və dövlət aparatını saxlamaq üçün toplanan vergilərdən, feodallara və məmurlara gətirilən məcburi «bəxşişlərdən», adambaşı və evbaşı vergilərdən, dövlət və feodallar üçün ilin müəyyən günlərini işləməkdən və hərbi qulluqda olmaqdan ibarət idi. Kəndlilərdən toplanan ən kütləvi vergi məcəhət idi. Məcəhət məhsulun hissəsi deməkdir. Bu hissələr müxtəlif yerlərdə və məhsulların növünə görə müxtəlif olub, əsasən, məhsulun onda birindən beşdə bir hissəsinə qədərini təşkil edirdi. Bütövlükdə vergi, mükəlləfiyyətlərin sayı 30-a çatırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə əlavə məhsulun deyil, izafi məhsulun da bir hissəsi vergilərə gedirdi. Buradan bir daha belə nəticəyə gəlmək olar ki, kəndlilər feodaldan asılı idilər. Feodallarla kəndlilər arasındakı münasibətlər feodal - asılı münasibətlər idi və bu münasibətlər xanlıqlarda sosial-iqtisadi proseslərin inkişafına təkan verirdi.

ƏLAVƏLƏR

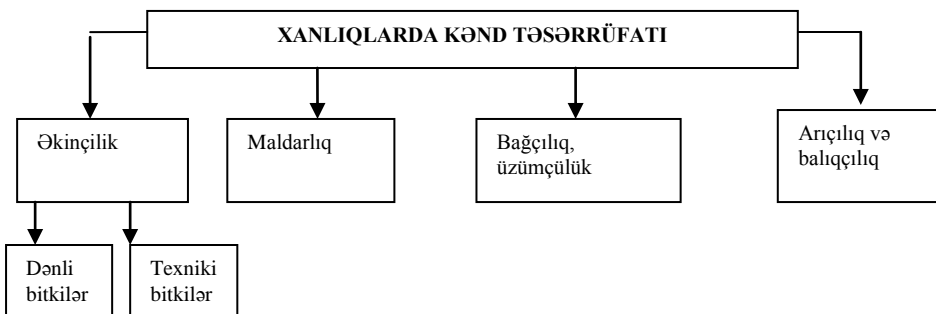
№ 1

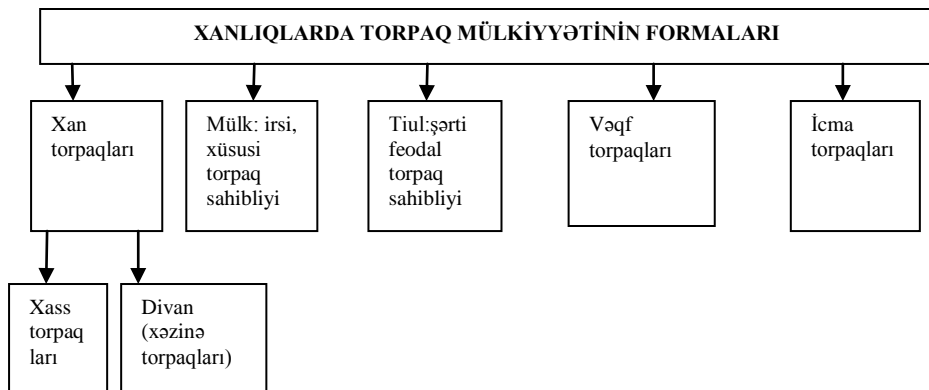
№ 2

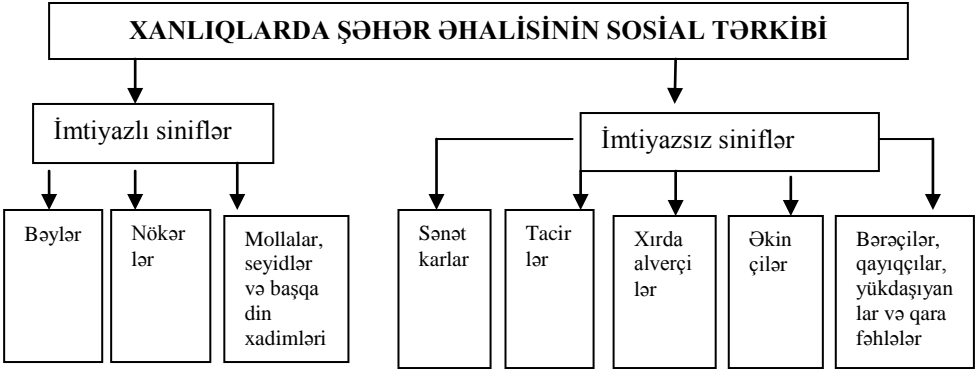
№ 3

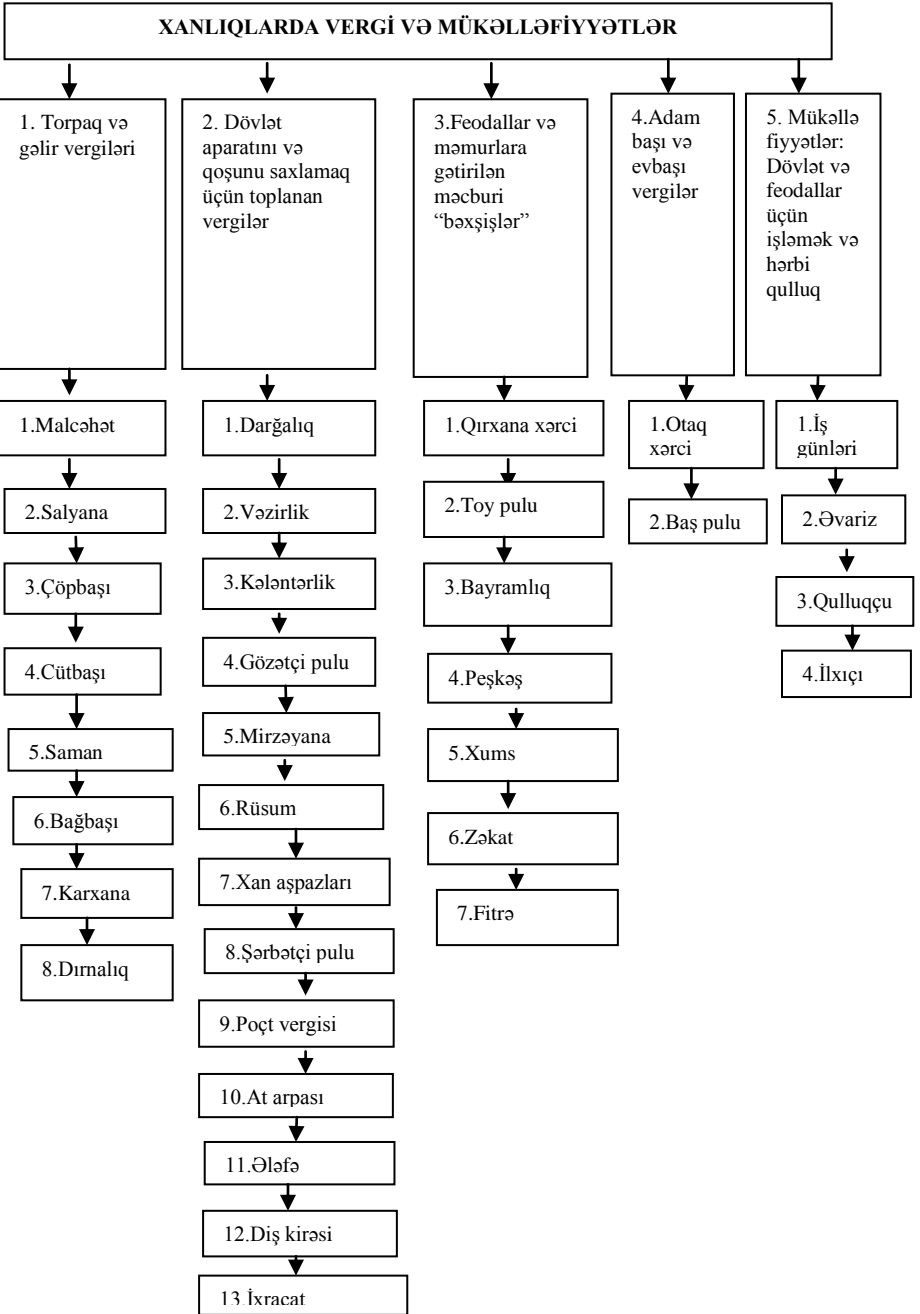

№ 4

№ 5

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. İdarəçilik sisteminin ümumi səciyyəsi

II FƏSİL. Əhalinin sosial tərkibi

2.1. Feodal sinfi

2.2. Kəndli sinfi

III FƏSİL. Kənd təsərrüfatı

3.1. Əkinçilik və maldarlıq

3.2. Bağçılıq, üzümçülük

3.3. Arıçılıq və balıqçılıq

3.4. Texniki bitkilər

3.5. Kənd təsərrüfatının səciyyəvi xüsusiyyətləri

IV FƏSİL. Torpaq və su sahibliyi, torpaqdan və sudan istifadə

4.1. Torpaq sahibliyi

4.2. Torpaqdan istifadə

4.3. Su sahibliyi və sudan istifadə

V FƏSİL. Şəhərlər, sənətkarlıq və ticarət

5.1. Şəhərlər

5.2. Sənətkarlıq

5.3. Ticarət

VI FƏSİL. Vergilər və mükəlləfiyyətlər

6.1. Torpaq və gəlir vergiləri

6.2. Dövlət aparatını və qoşunu saxlamaq üçün toplanan vergilər

6.3. Feodallara və məmurlara gətirilən məcburi «bəxşişlər»

6.4. Adambaşı və evbaşı vergilər

6.5. Dövlət və feodallar üçün işləmək və hərbi qulluq

Nəticə

Əlavələr

Çapa imzalanmışdır: 18.12.2007.

Formatı 60x84 1/16.

Həcmi 18,0 ç.v.Sayı 300.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı,
Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.